

אוניברסיטת בר אילן

חיל הספר

פרק עלום בתולדות הביטחון השוטף של

מדינת ישראל 1949-1951

יוסף אוחיון

**עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך
במחלקה ללימודי ארץ ישראל ע"ש מרטין (זוס),
של אוניברסיטת בר אילן.**

תשע"ה

רמת גן

**עבודה זו נעשתה בהדרכתם של ד"ר גד קרויזר ופרופ' איל רגב
מן המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין
(זוס) של אוניברסיטת בר - אילן.**

תודות

אנשים רבים סייעו בידי להביא מחקר זה לסיום, ולכולם נתונה תודתי. בראש ובראשונה ברצוני להודות למנחה העבודה, ד"ר גד קרויזר שמלווה אותי מראשית לימודי במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר אילן. זכות גדולה נפלה בחלקי להיות תלמידו ולחקור בהנחייתו. בזכות הנחייתו המסורה, הערותיו והארותיו, העצות הנבונות והמועילות וההקשבה התמידית, כתבתי מחקר זה ועל כך נתונה לו תודתי.

תודתי נתונה לעובדי הארכיונים השונים שבהם נעזרתי בעבודתי: לעובדי ארכיון צה"ל, ארכיון מדינת ישראל, הארכיון הציוני, וארכיון קיבוץ אפיקים. תודה מיוחדת למר חגי שנאן בנו של מפקד גדוד 895 של חיל הספר שהעמיד לרשותי מסמכים ותמונות מהאוסף האישי של אביו, סגן אלוף גיורא שנאן, ועשה זאת ברצון רב.

עבודה זו לא הייתה מגיעה לסיומה אלמלא תמיכתם ומסירותם של בני משפחתי. רעייתי ליאת שכתבת המחקר הוא בבחינת "שלי ושלכם שלה הוא". הודות לה התאפשר לי להקדיש את הזמן לכתיבת המחקר ועל כך תודתי העמוקה. לילדי - אליהו, עידן, מעיין, יהונתן, מתן, אלון ועדן שהיו לצדי ברגעים הקשים.

יבואו כולם על הברכה.

תוכן העניינים

עמוד

א	תקציר	8
1	מבוא	1
4	מטרת המחקר	4
5	המקורות ושיטת המחקר	5
7	המושג "ספר" : הגדרה מושגית והיסטורית	7
9	פרק 1: הרקע ההיסטורי להקמת חיל הספר	9
9	1.1 מאפייני בעיות הביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1949 - 1950	9
10	1.2 אפיון ההסתננות בשנים 1949 - 1950	10
13	1.3 אופי המענה הצבאי של צה"ל להסתננות עד הקמת חיל הספר	13
15	1.4 הצורך בהקמתו של חיל הספר	15
18	פרק 2: התכנית של דוד שאלתיאל להקמת חיל הספר	18
18	2.1 האלוף דוד שאלתיאל	18
19	2.2 דגמים של כוחות ספר בארץ ישראל בשנים 1921 - 1948	19
20	2.3 הצעת דוד שאלתיאל להקמת חיל ספר (ספטמבר 1949)	20
21	2.3.1 כפיפות חיל הספר	21
23	2.3.2 חלוקת מדינת ישראל לאזורי ספר	23
24	2.4 חיל הספר בתפיסת האלוף דוד שאלתיאל	24
24	2.4.1 הקמתן של תחנות משמר (מצודות גבול)	24
26	2.4.2 יחידות רכובות בחיל הספר	26
26	2.4.2.1 יחידת הפרשים	26
28	2.4.2.2 רוכבי גמלים	28
29	2.4.2.3 כוח משוריין רכוב	29
30	2.5 מודיעין ומקורות המידע	30
30	2.6 אמצעי לחימה ואמצעים טכניים לשמירת הגבול	30
32	פרק 3: המניעים לדחיית התכנית של דוד שאלתיאל	32
32	3.1 הזירה הצבאית	32
33	3.2 הזירה הפוליטית	33
35	3.3 השיקולים הכלכליים	35
37	פרק 4: הקמת חיל הספר	37
38	4.1 מפקדת חיל הספר	38
39	4.2 הגיוס לחיל הספר	39
40	4.2.1 תנאי הקבלה	40
41	4.2.2 תעמולת הגיוס	41
43	4.2.3 מניעי הגיוס	43
44	4.2.4 גיוס קצינים	44

45 4.2.5 גיוס חיילים
47 4.3 הרכב כוח האדם בחיל הספר
48 4.4 אימון והכשרה בחיל הספר
50 פרק 5: ארגון חיל הספר במשטרת ישראל
50 5.1 העברת חיל הספר למשטרת ישראל (מאי 1950)
52 5.2 קצין מטה לחיל הספר
53 5.3 הקמת גדוד 895 של חיל הספר
54 5.4 סגן אלוף גיורא שנאן - מפקד גדוד 895
55 5.5 אמצעי לחימה
56 5.6 מודיעין
57 5.7 תנאי המגורים
58 5.8 פיקוד והכשרה בגדוד 895
60 פרק 6: מאפייני הפעילות המבצעית בגדוד 895
61 6.1 שיקולי פריסה
64 6.2 מדיניות הירי בגדוד 895 - מקרי מבחן
66 6.3 מארבים
68 6.4 סיורים
70 6.5 גדוד 895 - כוח כוננות צבאי
71 6.6 דוברות ותקשורת
73 פרק 7: תחומי הפעילות המבצעית בגדוד 895
75 7.1 סיכול ומניעת גניבות פרי הדר
79 7.2 סיכול ומניעת גניבות תשתיות לאומיות
80 7.2.1 מבצע "מקסימום 3" - שמירת קווי הטלפון (1 בספטמבר 1950)
81 7.3 מניעת הסתננות לצרכי מרעה ואבטחת חקלאים
82 7.4 סיכול ומניעת הסתננות לכפרים הערביים
84 7.5 סיוע לממשל הצבאי באכיפת תקנות הממשל
85 7.6 מניעת הברחות לשוק השחור
85 7.6.1 מבצע כיתור וחיפוש בכפר טירה (7 ביולי 1950)
86 7.6.2 מבצע כיתור וחיפוש בעיר נצרת (10 באוקטובר 1950)
88 7.7 סיורים משותפים עם הלגיון הערבי
89 7.8 מניעת ההסתננות בסיוע כוחות "המוחזקים"
90 7.9 אבטחת ושמירת יישובי הספר - מקרה יד חנה (28 ביולי 1950)
92 פרק 8: פירוק חיל הספר
92 8.1 הדיונים לפירוק חיל הספר
94 8.2 השלכות הדיונים על ביצוע פעילות הביטחון השוטף
95 8.3 פירוק חיל הספר והקמת "משמר הגבולות"
98 פרק 9: סיכום ודיון - חיל הספר ותרומתו לביטחון השוטף
98 9.1 הערכת ההישגים המבצעים של גדוד 895

98	9.2 גודלו היחסי של חיל הספר
99	9.3 סיכום הפעילות המבצעית של גדוד 895
100	9.4 אבדות בקרב המסתננים
102	9.5 תפיסת מסתננים
103	9.6 תפיסת תוצרת גנובה ומוברחת
105	סיכום
107	מקורות וביבליוגרפיה
115	נספחים
115	נספח 1 : גזרת הפעילות של גדוד 895
116	נספח 2 : תמונות
124	נספח 3 : מסמכים נבחרים
I	Abstract

רשימת טבלאות

54	טבלה מספר 1 : מצבת כוח האדם בגדוד 895 בחלוקה חודשית
55	טבלה מספר 2 : מצבת כל הנשק בגדוד 895
63	טבלה מספר 3 : כפיפות גדוד 895 לנפות המשטרה
68	טבלה מספר 4 : מצבת כלי הרכב בגדוד 895
68	טבלה מספר 5 : הקצבת הדלק בגדוד 895
74	טבלה מספר 6 : פירוט המבצעים שבוצעו על ידי גדוד 895
78	טבלה מספר 7 : סיכום התפוקות המבצעיות בתחום פרי ההדר
99	טבלה מספר 8 : סיכום נתוני הפעילות המבצעית של גדוד 895
100	טבלה מספר 9 : אבידות בקרב המסתננים (יוני 1950 - ינואר 1951)
103	טבלה מספר 10 : פירוט התוצרת הגנובה והמוברחת שנתפסה על ידי גדוד 895

רשימת תרשימים

70	תרשים מספר 1 : התפלגות מאפייני הפעילות בגדוד 895
74	תרשים מספר 2 : התפלגות אופי המבצעים בגדוד 895
98	תרשים מספר 3 : כוח האדם בגדוד 895 ביחס לכוחות צה"ל
101	תרשים מספר 4 : התפלגות מאפייני התגובה בגדוד 895 להיתקלויות עם מסתננים
101	תרשים מספר 5 : אחוז המסתננים שנהרגו על ידי גדוד 895 בהשוואה לצה"ל
102	תרשים מספר 6 : מספר המסתננים שנלכדו על ידי גדוד 895 בחלוקה חודשית
103	תרשים מספר 7 : אחוז המסתננים שנלכדו על ידי גדוד 895 בהשוואה לצה"ל

תקציר

מחקר זה עוסק בחיל הספר שהוקם באוקטובר 1949 על ידי האלוף דוד שאלתיאל. הסיבה להקמתו של החיל הייתה הקושי של צה"ל לשים קץ לתופעת ההסתננות שהלכה וגדלה לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק. חיל הספר פורק בינואר 1951, אך הוא היווה לימים את המודל להקמתו של חיל משמר הגבול הקיים עד היום.

מטרת מחקר זה לבחון את אופי פעילותו ומידת תרומתו של חיל הספר לביטחון השוטף של מדינת ישראל במהלך קיומו. המחקר מבוסס על מקורות ארכיוניים מגוונים, יומנים אישיים, ספרי זיכרונות, ועיתונות התקופה. שתי סיבות הופכות את חיל הספר לחיל ייחודי הראוי למחקר. הראשונה, חיל הספר היה הגוף הצבאי הראשון שהוקם לאחר הקמת המדינה שעליו הוטל התפקיד להתמודד עם בעיות ההסתננות. על חיל הספר לא נכתב עד כה שום מחקר, ומכאן חשיבותה של עבודת מחקר זו.

הסיבה השנייה קשורה ל"מדיניות הירי" שאימץ חיל הספר כלפי המסתננים במהלך פעילותו. מדיניות זו, יצאה חוצץ נגד אופי הפעולה המבצעי שהיה קיים בצה"ל באותה עת.

חשיפת הסיפור העלום של חיל הספר מוכיח כי מקומו ופועלו של החיל היה פרק חשוב בתולדות הביטחון השוטף של מדינת ישראל, פרק שנעדר עד כה מההנרטיב ההיסטורי שלה. המחקר חושף לראשונה את התכנית המקורית של דוד שאלתיאל להקמת חיל הספר, ואת תפיסותיו המרכזיות בארגון החיל להתמודדות עם בעיות הביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1949 - 1951. המחקר בוחן את תהליכי הקמת חיל הספר ואת הגורמים שהביאו לפירוקו. עוד בוחן המחקר את הקשיים הרבים שליוו את החיל במהלך קיומו, אלה כללו בין היתר בעיות של מחסור בכוח אדם, אמצעי לחימה, ניווד ותחבורה. בחינת סוגיות אלה אינן מנותקת משאלת המחקר, שכן אלה השפיעו במידה רבה על אופן פעילותו המבצעית של החיל.

במחקר שלהלן יש שני חידושים עיקריים: הראשון, במחקר נבחנת לראשונה התכנית להקמת חיל הספר, וזאת בזיקה לכוחות ספר שפעלו בפרובינציות בצרפת, וברחבי האימפריה הבריטית. החידוש הנוסף והעיקרי הוא חשיפת תחומי הפעולה המבצעית של חיל הספר תוך בחינה מפורטת של הפעולות שביצע החיל במהלך קיומו. תוצאות המחקר מצביעות על כך כי לחיל הספר הייתה תרומה ניכרת וחשובה לביטחון השוטף. מן המחקר עולות שתי סיבות עיקריות שהביאו להחלטה לפירוקו של החיל. הסיבה הראשונה נעוצה במאבקי הכוח בין צה"ל למשטרת ישראל על קביעת מקומו ומעמדו של חיל הספר במסגרת כוחות הביטחון. הסיבה השנייה נעוצה בפער בין הגישות שאומצו בצה"ל ובחיל הספר בכל הנוגע לאופי ודרכי המאבק בהסתננות. מחקר זה החושף את

סיפורו של חיל הספר יוסיף תובנות חדשות לתמונה ההיסטורית של חקר הקמתם ופועלם של כוחות הביטחון בראשית הקמתה של המדינה.

עבודה זו מחולקת לתשעה פרקים העוסקים בסוגיות שונות של חיל הספר. בפרק המבוא יוצג נושא המחקר ומטרותיו.

הפרק הראשון יוקדש להצגת הרקע ההיסטורי של אופי הבעיות הביטחוניות אתן נדרשה להתמודד מדינת ישראל לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק. רקע זה נועד להציב את המחקר בתשקופת (פרספקטיבה) הנכונה ולאפשר דיון בשאלה בצורך בהקמתו של חיל ספר. בפרק זה ייבחן גם אופי המענה הצבאי של צה"ל לתופעת ההסתננות, עד הקמתו של חיל הספר.

בפרק השני ישנו דיון העוסק בתכניתו המקורית של דוד שאלתיאל להקמת חיל הספר. השאלות שיידונו בפרק זה הן: מה היו ההמלצות למבנה וארגון חיל הספר? האם התכנית להקמת חיל הספר שימשה מודל חדש למלחמה בהסתננות? מה הן טקטיקות ההפעלה עליהן הומלץ בתכנית לחימה בהסתננות? עד כמה הושפע דוד שאלתיאל מהמודלים אותם הכיר בצרפת ומפעולות הבריטים בארץ ישראל? בחינת סוגיות אלה יסייע בידינו לעמוד על אופיו של חיל הספר אותו רצה להקים דוד שאלתיאל.

הפרק השלישי דן בגורמים שהביאו לדחייתה של התכנית של דוד שאלתיאל להקמת חיל הספר. סוגיה זו תיבחן על רקע ההיבטים הצבאיים, הפוליטיים, החברתיים, והכלכליים של מדינת ישראל באותה עת.

הפרק הרביעי עוסק בהקמתו של חיל הספר שהוקם במתכונת שונה מזו שהמליץ עליה דוד שאלתיאל. בפרק ייערך ניתוח מעמיק של התהליכים הקשורים בהקמת החיל וגיוס כוח האדם. בחינת תהליכים אלה ישרטטו בפנינו תמונה מהימנה על המבנה הארגוני והרכבו האנושי של חיל הספר. בפרק זה ייבחנו גם מרכיבי ההכשרה המקצועית שקיבלו מגויסי חיל הספר למאבק בהסתננות.

הפרק החמישי עוסק בדיונים שנערכו במשרד הביטחון וצה"ל אודות העברתו של חיל הספר למשטרת ישראל. למעבר חיל הספר למשטרת ישראל נלוו בעיות רבות שהשפיעו באופן ישיר על תוצאות פעילותו המבצעית של החיל. בעיות אלה שיידונו בהרחבה קשורות למבנה הארגוני של החיל, כוח האדם, אמצעי הלחימה, הנייד והתחבורה, תנאי המגורים, קשר ומודיעין.

בפרק השישי ינותחו מאפייני הפעילות המבצעית של חיל הספר. סוגיה חשובה שתיבחן בפרק זה היא "מדיניות הירי" שאומצה בחיל הספר כלפי המסתננים. לבחינת סוגיה זו ישנה חשיבות רבה להבנת הגישות השונות שאומצו בחיל הספר וצה"ל באשר לאופי התגובה להסתננות.

בפרק השביעי ייבחנו תחומי הפעילות המבצעית שבהם עסק חיל הספר במסגרת הביטחון השוטף. מידת הצלחתו של החיל תיבחן על ידי ניתוח הפעולות המבצעיות ותוצאתן, וזאת לצד סיכום כמותי של נתוני התפוקה המבצעית.

הפרק השמיני עוסק בדיונים שנערכו במשרד הביטחון וצה"ל אודות פירוקו של חיל הספר. לדיונים הללו היו השלכות ישירות על אופן פעילותו המבצעית של החיל ואלה יוצגו בהרחבה. בסיום הפרק יקושרו הקצוות בין פירוקו של חיל הספר להקמתו של כוח "משמר הגבולות", שהפך כשנתיים לאחר מכן, לחיל משמר הגבול.

בפרק התשיעי המהווה דיון וסיכום של פעילותו המבצעית של החיל תיערך השוואה בין נתוני הסיכום של התפוקה המבצעית של חיל הספר לצה"ל. לאחר מכן יוצגו המסקנות אשר ייתנו את המענה לשאלת תרומתו של חיל הספר לביטחון השוטף.

מבוא

חיל הספר של מדינת ישראל הוקם ב-6 באוקטובר 1949 על ידי האלוף דוד שאלתיאל. תפקידו של החיל היה למנוע את ההסתננות לתחומי המדינה, ולסייע בשמירה על גבולות המדינה. חיל הספר הוקם לפי הוראתו הישירה של דוד בן גוריון שכיהן באותה עת ראש הממשלה ושר הביטחון.¹ את הסיבות שהביאו להקמתו של חיל הספר נימק דוד שאלתיאל בריאיון שהעניק לעיתון "במחנה" שלושה שבועות לאחר הקמתו: "הניסיון של השנה האחרונה הבליט את הצורך בחיל מיוחד לשמירת הגבולות. גבולותינו מתפתלים לאורך 960 ק"מ בערך, ורק חיל, שיראה בכך את תפקידו המיוחד, יוכל למלא את התפקיד בהצלחה... חיל הספר יהיה האזוניים והעיניים של הצבא בגבול".² צה"ל, לטענת שאלתיאל, לא הצליח להתמודד בהצלחה עם תופעת ההסתננות. לדבריו, רק כוח צבאי מקצועי שייועד לכך יוכל לתת את המענה להסתננות שהיוותה את הבעיה המרכזית של בעיות הביטחון השוטף.³

בספטמבר 1949 כתב דוד שאלתיאל את ההצעה להקמת חיל הספר, הצעה זו אושרה על ידי שר הביטחון.⁴ את ייעודו של חיל הספר הגדיר דוד שאלתיאל בהצעתו כך: "חיל הספר יוצב לאורך הגבול, ויעסוק בהגנה פסיבית ואקטיבית על אזורי הספר". המשימות שהועיד שאלתיאל לחיל הספר היו: שמירת הגבול ואזורי הגבול נגד הסתננות, פשיטות וחבלות, ומניעת הברחות.⁵

לאחר שנתמנה דוד שאלתיאל למפקד חיל הספר על ידי שר הביטחון הוא החל לגבש את טקטיקות ההפעלה המבצעית של החיל. המודל להפעלתו של חיל הספר, כפי שעולה מן המקורות, היה מבוסס על מאפיינים של כוחות ספר שפעלו בפרובינציות בצרפת, וברחבי האימפריה הבריטית. היכולת של שאלתיאל לאמץ מודל קולוניאלי נעוצה בעובדה ששאלתיאל החל את שירותו הצבאי בלגיון הזרים בצרפת, ומתוך כך הכיר גם את המסגרות הצבאיות שפעלו בשטחה.

אין להתעלם מכך שדוד שאלתיאל שימש כחבר מטכ"ל בארגון "ההגנה". במהלך שירותו ב"הגנה" נחשף דוד שאלתיאל למודלים וטקטיקות פעולה של הבריטים בארץ ישראל. פעולות אלה הושפעו במידה רבה ממודלים שהושמו על ידי כוחות ספר שפעלו ברחבי האימפריה הבריטית.

¹ במהלך העבודה אשתמש במונח שר הביטחון וזאת מטעמי נוחות ואחידות בלבד.

² יוסף ספרן, "חיל הספר - ריאיון עם אלוף שאלתיאל", **במחנה**, 27.10.1949, עמ' 5.

³ המושג ביטחון שוטף כולל בתוכו את כל הפעילות המבצעית של צה"ל לאחר מלחמת העצמאות שלא הייתה קשורה להכנת הכוחות לקראת מלחמה. דיון נרחב במהותן של בעיות הביטחון השוטף מצוי אצל דוד טל, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956**, שדה בוקר: המכון למורשת בן גוריון, 1998, עמ' 7-20 (להלן: טל, ביטחון שוטף). על ההסתננות ראה: בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956**, תל-אביב: עם עובד, 1996 (להלן: מוריס, מלחמות הגבול). זכי שלום, "מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956: דילמות מרכזיות", **עיונים בתקומת ישראל**, 1, (תשנ"א), עמ' 141-169 (להלן: שלום, דילמות מרכזיות). טל, ביטחון שוטף, עמ' 21-41.

⁴ בעת שכתב האלוף דוד שאלתיאל את ההצעה להקמת חיל הספר הוא שימש בתפקיד המפקח הכללי של צה"ל.

⁵ ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 107/2169/1950, "הנדון: הצעה מוקדמת על עקרונות להקמת חיל הנוטרים (זינדרמריה)", אלוף דוד שאלתיאל, המפקח הכללי של צה"ל, לשר הביטחון והרמטכ"ל, 15.9.1949 (להלן: שאלתיאל, עקרונות ההצעה).

המלצות שאלתיאל, הנוגעות להקמת והפעלת חיל ספר המבוסס על רכיבים של כוחות ספר קולוניאליים נדחו על ידי המטכ"ל. עם זאת, הצורך בהקמתו של חיל ספר נותר בעינו וזה הוקם כחיל צבאי במסגרת חילות צה"ל. לאחר דיונים שנמשכו כחמישה חודשים במשרד הביטחון ובצה"ל הוחלט להעביר את חיל הספר למשטרת ישראל. בשלהי מאי 1950 הועבר חיל הספר למשטרת ישראל, ופעילותו במסגרת הביטחון השוטף נעשתה תחת פיקודה. גזרת פעילותו של חיל הספר הייתה לאורך קו הגבול עם ירדן באזור השומרון, השרון, ובקעת בית שאן.

חיל הספר פעל במסגרת הביטחון השוטף עד פירוקו, ב-25 בינואר 1951. חיל הספר לא זכה לתשומת לב מחקרית ומבחינה זאת הוא אכן ביטא את ה"ספר".⁶ חיל הספר גם לא ניכנס לתודעה הצבאית ההיסטורית של מדינת ישראל. ביטוי לכך אנו מוצאים בספר שנכתב בשנת 1981 תחת הכותרת: "צה"ל בחילו - אנציקלופדיה לצבא וביטחון". הספר סוקר את כלל החילות שהוקמו ופעלו במסגרת צה"ל, וזאת ללא אזכור או התייחסות לקיומו של חיל הספר.⁷ העיסוק הרב יחסית אודות חיל הספר מצוי בספר הביוגרפי שכתב אלי צור על דוד שאלתיאל. צור הקדיש סקירה קצרה על חיל הספר בעיקר בנושא גיוס כוח האדם, אך אין בסקירה זו כדי ליצור תמונה מלאה על הרכבו של החיל. צור לא בחן באופן מעמיק את תהליכי הגיוס לחיל הספר, מספר המתגייסים, מוצאם, ורמת השכלתם, ולכן קשה לשרטט את הרכבו של חיל הספר שעוצב עם ראשית הקמתו. כמו כן, דיונו על חיל הספר תם באפריל 1950, עת עזב דוד שאלתיאל את הפיקוד על חיל הספר.⁸

במחקר העוסק בעמדותיה של מפ"ם בנושאי צבא וביטחון בשנים 1947-1954 בחן אלון קדיש את הסיבות שהביאו את מפ"ם להתנגד להקמת חיל הספר. קדיש סבור כי מפ"ם חששה שחיל הספר יחליש את המעמד הביטחוני של קיבוצי הספר אשר היו מזוהים עם המפלגה. עם זה, במחקר של קדיש לא באה לידי ביטוי המציאות שנוצרה בשטח עקב קונפליקט אידיאולוגי זה.⁹ במחקר אחר שנכתב אודות חיל משמר הגבול (מג"ב) התייחס ההיסטוריון של החיל טל משגב לדיונים שנערכו במשרד הביטחון ובצה"ל אודות העברתו של חיל הספר למשטרת ישראל. דיון זה

⁶ חוקרים בישראל שעסקו בחקר חילות הספר התמקדו בעיקר בחיל הספר העבר ירדני שהוקם בשנת 1926 על ידי השלטון הבריטי. יונה בנדמן, "חיל הספר העבר ירדני", בתוך: גרשון ריבלין (עורך), עלי זית וחרב - מקורות ומחקרים בגנזי ההגנה, ב, תל-אביב: המרכז לתולדות כוח המגן - "ההגנה" ע"ש ישראל גלילי, תשנ"ב, עמ' 207 - 231 (להלן: בנדמן, חיל הספר). איתי גור, החיילים היהודיים בחיל הספר העבר ירדני, עבודה לקבלת התואר מוסמך: אוניברסיטת חיפה, 2001.

אורי קוסובסקי, חיל הספר העבר ירדני 1926-1948, עבודה לקבלת התואר מוסמך: אוניברסיטת חיפה, 2007 (להלן: קוסובסקי, חיל הספר). על התנגדות היישוב היהודי להקמת חיל הספר העבר ירדני ראה: ריקה יצחקי - הראל, "המאבק על כוח יהודי עצמאי כנגד חיל הספר העבר ירדני", האומה, 180, (תשע"א), עמ' 56 - 69.

⁷ יהודה שיף (עורך ראשי), צה"ל בחילו: אנציקלופדיה לצבא וביטחון, תל-אביב: רביבים, 1981.

⁸ אלי צור, שומר לישראל: פרקי חייו של דוד שאלתיאל, תל-אביב: משרד הביטחון, 2001, עמ' 224-231 (להלן: צור, שומר לישראל).

⁹ אלון קדיש, "מפ"ם וביטחון: עמדותיה הפומביות של מפ"ם בנושאי צבא וביטחון 1947-1954", בתוך: אלי צור (עורך), לא יוכלו בלעדינו: עמדות מפ"ם בשאלות חוץ וביטחון 1948-1956, קובץ מחקרים ב, גבעת חביבה: יד שבנקין, תש"ס, עמ' 15-89 (להלן: קדיש, עמדות מפ"ם).

נידון באופן כללי ביותר, ללא מיצוי כל המקורות. מחקר זה החושף מקורות נוספים העוסקים בסוגיה זו יסייע לנו לעמוד על ההשלכות שהיו על חיל הספר כתוצאה מהדיונים הללו.¹⁰ האם חיל הספר בסופו של דבר נחל הצלחה או כישלון בפעילותו המבצעית? בקרב החוקרים שעסקו בסוגיית הביטחון השוטף של מדינת ישראל באותה עת אין מחלוקת בשאלה זו. כלל החוקרים סבורים כי חיל הספר נכשל בתפקידו ולא מילא את ייעודו המבצעי. בני מוריס כתב בספרו "מלחמות הגבול" כי חיל הספר היה המענה המוסדי העיקרי של הממסד הביטחוני לבעיית ההסתננות, אך זה לא עמד באתגרים שיועדו לו.¹¹ דוד טל אף הוא סבור שחיל הספר לא עמד במילוי המשימות שהוגדרו לו,¹² וזאב דרורי כתב כי "חיל הספר נכשל עוד בטרם קם".¹³ מסקנות החוקרים שהוזכרו לעיל מעלים מספר בעיות. במחקריהם נעדר דיון בסיסי כלשהו אודות פעילותו המבצעית של חיל הספר. כך למשל, לא נבחנו סוגיות הקשורות לסדר הכוח שפעל במסגרת חיל הספר, גזרת פעילותו, ותחומי הפעילות המבצעית ותוצאתן. ללא בחינה וניתוח מעמיק של המקורות שטרם נחשפו עד כה קיים קושי לקבל באופן מבוסס את מסקנות החוקרים. מחקר זה הבוחן את מידת תרומתו של חיל הספר לביטחון השוטף של מדינת ישראל יעמיד את מסקנות החוקרים לבחינה מחודשת.

מטרת המחקר

¹⁰ טל משגב, "משמר הגבול לקראת מלחמת סיני ובמהלכה - בין צבא למשטרה", בתוך: חגי גולן ושאול שי (עורכים), **ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, תל-אביב: משרד הביטחון, 2006, עמ' 201-225 (להלן: משגב, משמר הגבול).

¹¹ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 132.

¹² טל, ביטחון שוטף, עמ' 35.

¹³ זאב דרורי, "צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים", **עיונים בתקומת ישראל**, 16, (תשס"ו), עמ' 252 (להלן: דרורי, צבא וחברה).

מחקר זה מבקש לתאר באופן מבוסס את סיפורו של חיל הספר ובאמצעותו לענות על השאלה המרכזית והיא - מה הייתה תרומתו של חיל הספר לביטחון השוטף של מדינת ישראל בתקופת קיומו ? סוגיה נוספת הנובעת משאלת המחקר היא - האם באופן פרדוקסאלי הצלחתו המבצעית של חיל הספר היא שהשפיעה באופן ישיר על ההחלטה שהתקבלה על פירוקו ?

בחלקו הראשון של המחקר תנותח התכנית המקורית שהציע דוד שאלתיאל להקמת חיל הספר. בחינת התכנית תיבחן על רקע היותו של דוד שאלתיאל יוצא הצבא הצרפתי, ועל רקע היותו חבר מטכ"ל בארגון "ההגנה", שנחשף לפעילות הבריטים בארץ ישראל.

בחינה מעמיקה של התכנית בזיקה לכוחות ספר קולוניאליים אותם הכיר דוד שאלתיאל תאפשר לנו לשרטט תמונה מדויקת יותר על אופי חיל הספר אותו רצה להקים. במחקר אבחן את הגורמים שהביאו לדחייתה של התכנית אותה הציע דוד שאלתיאל.

בחלקו השני של המחקר אבחן את חיל הספר שהוקם בפועל, בשונה מהתכנית אותה הציע דוד שאלתיאל. אבחן את תהליכי הקמת החיל תוך התייחסות לארגון ומבנה החיל, תהליכי הגיוס, והרכב כוח האדם שעיצב את החיל. סוגיית כפיפותו של חיל הספר הביאה למאבקי כוח בין צה"ל ומשטרת ישראל, המאבקים הללו השפיעו על הקמתו ואופן פעילותו של החיל, ואלה יוצגו במחקר בהרחבה. עם העברתו של חיל הספר בשלהי מאי 1950 למשטרת ישראל נאלץ החיל להתמודד עם בעיות קשות של מחסור בכוח אדם, אמצעי לחימה, ניווד ותחבורה. בעיות אלה יידונו בהרחבה תוך בחינה של מידת השפעתם על אופן פעילותו המבצעית של החיל.

סוגיה חשובה שתידון במחקר היא "מדיניות הירי" שאומצה בחיל הספר. כדי להבין את הפער בגישות השונות בסוגיה זו בין צה"ל וחיל הספר אציג את מרכיבי ההכשרה אותם רכשו חיילי חיל הספר במהלך שירותם. את "מדיניות הירי" שאומצה בחיל הספר אבחן באמצעות ניתוח אירועים מבצעיים בהם היו מעורבים כוחות חיל הספר.

לאחר כל אלה, יש להעריך ולבחון את מידת הצלחתו המבצעית של חיל הספר. לבחינת סוגיה זו אציג את תחומי הפעילות בהם עסק החיל. בחינת הפעילות יתבסס על ניתוח המקורות המבצעיים של חיל הספר הכוללים בין היתר פקודות מבצע, תכניות מבצעיות, דו"חות מודיעין, דו"חות כוננות מבצעיים, וסיכומים מבצעיים. נוסף על כך, ייערך סיכום כמותי של תוצאות הפעילות המבצעית של החיל בין יוני 1950 לינואר 1951 וזאת לצורך השוואה לתוצאות שהשיג צה"ל באותם תחומי פעילות בתקופה המקבילה. התהליך שפורט לעיל יאפשר לנו להבין לראשונה באופן מדויק מה הייתה מידת תרומתו של חיל הספר לביטחון השוטף של מדינת ישראל.

המקורות ושיטת המחקר

עבודת המחקר מבוססת על מגוון מקורות ראשוניים ומשניים העוסקים בחיל הספר. חשיבות רבה יש למקורות השמורים בארכיון צה"ל ומשרד הביטחון. מסמך חשוב הוא ההצעה שכתב דוד שאלתיאל בספטמבר 1949, להקמת חיל הספר. מקור רב ערך הוא "תקנון פעילות חיל הספר" שגיבש דוד שאלתיאל. התקנון שמועד כתיבתו הוא דצמבר 1949 - ינואר 1950 חושף בפנינו את המודל המבצעי שעמד לנגד עיניו של שאלתיאל בבואו להקים את חיל הספר.

בארכיון צה"ל מצויים פרוטוקולים של דיוני לשכת הרמטכ"ל, סגן הרמטכ"ל, ודיוני האגפים השונים במטכ"ל (מבצעים, הדרכה, כוח אדם). מקורות אלה מאפשרים לנו לבחון את התהליכים שהיו קשורים בהקמתו ופירוקו של חיל הספר. המקורות לחקר פועלו המבצעי של חיל הספר מצויים אף הם בארכיון צה"ל. מקורות אלה הם בעיקר מסמכים שנכתבו על ידי פיקוד חיל הספר ואלה כוללים בין היתר פקודות מבצע, דו"חות מודיעין ופעולה, דו"חות כוננות, והתכתבויות שונות. בארכיון המדינה מצויים מסמכים בתיקי מחוזות ונפות המשטרה אשר חיל הספר פעל בגזרתם, ואף באלה מצוי מידע על פעילותו של החיל.

בתקופה שבה עוסק מחקר זה כיהן דוד בן גוריון כראש הממשלה ושר הביטחון, שהשפיע באופן ישיר על גיבוש תפיסת הביטחון. בארכיון בן גוריון מצויים יומניו אשר מסייעים לנו לבחון את התהליכים וההחלטות שגובשו במשרד הביטחון אודות חיל הספר. בארכיון הציוני מצויה קלטת שמע בה מצוי נאומו של שר החוץ משה שרת על חיל הספר.

בארכיון קיבוץ אפיקים שבו התגורר גיורא שנאן ששימש מפקד גדוד (895) בחיל הספר מצוי תיק מסמכים אישי ובו קיים תיעוד אישי שנכתב על ידו.

באוסף המסמכים האישי של גיורא שנאן המצוי בבית בנו חגי שנאן בהרצלייה ישנו מקור רב ערך והוא יומנו האישי של גיורא שנאן ששימש קצין גיוס ומפקד גדוד (895) בחיל הספר.

היומן הכתוב בכתב יד על גבי מחברת הועמד לרשותי באדיבות משפחת שנאן.¹⁴ ביומן שכתב בעת ששירת בחיל הספר בין התאריכים 13 בנובמבר 1949 עד 22 בפברואר 1950 תיעד גיורא שנאן כמעט מדי יום את פעולותיו ואת מחשבותיו. היומן האישי של גיורא שנאן הוא מקור הניתן להפיק ממנו מידע רב אודות חיל הספר. חשיבותו של היומן האישי היא שכתבתו נעשתה בזמן שבו התרחשו האירועים עצמם או בסמוך אליהם. השימוש ביומן של גיורא שנאן נעשה על ידי "פירוקו" לתתי נושאים שנידונו במחקר והצלבת המידע המצוי בו עם מקורות מקבילים אחרים. את היומן האישי ניתחתי באופן ביקורתי מאחר ואופיים של יומנים אישיים מאופיין לעתים

¹⁴ הנני מודה למר חגי שנאן שהעמיד לרשותי את היומן האישי של אביו גיורא שנאן, (להלן: גיורא, יומן אישי).

באפולוגטיקה ואגוצנטריות.¹⁵ מקורות נוספים אשר מצויים באוסף האישי של גיורא שנאן הם מכתבים אישיים, ותמונות התורמים מידע נוסף לכתיבת המחקר.

מקורות ראשוניים נוספים שבהם נעשה שימוש במחקר הם ידיעות, כתבות ומאמרים שפורסמו בעיתונות בת הזמן. במהלך העבודה סקרתי את כל האזכורים על חיל הספר בעיתונים - ידיעות אחרונות, מעריב, הארץ, על המשמר, הד המזרח, דבר, הצופה, חרות, במחנה. עיתונים אלה חושפים בפנינו שני סוגים של כתבות: ידיעות על פעילותו המבצעית של חיל הספר, ופרשנות צבאית, מדינית ופוליטית אודות חיל הספר.

במחקר ייעשה גם שימוש בספרים אוטוביוגרפיים ובספרי זיכרונות שנכתבו על ידי אישים שהיו מעורבים באופן ישיר או עקיף לחיל הספר. יש לציין כי ביסודם של ספרי הזיכרונות והאוטוביוגרפיות עומד הזיכרון האינדיווידואלי, ועל היסטוריונים לפתח דרכים כדי לבקר אותו ולבחון את מהימנותו ודיוקו כפי שהם בוחנים סוגי מקורות אחרים.¹⁶

המתודולוגיה המחקרית שאומצה בעבודה זו היא ניתוח מקורות ראשוניים תוך בחינת ההקשרים ההיסטוריים כפי שעולים מן המחקר הקיים.

המושג "ספר" : הגדרה מושגית והיסטורית

¹⁵ נילי סדן - לובנשטיין, "זיאנר היומן וזיאנר סיפור הזיכרונות - נקודות תצפית, פרספקטיבה, זמן וריתמוס", עלי שיח, 15-16, (תשמ"ג), עמ' 133-138.

¹⁶ יואב גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה : הדיסציפלינה ההיסטורית בארץ ובעולם, תל-אביב : עם עובד, 2007, עמ' 253.

המושגים ספר וגבול שלובים באופן שמחייב את הגדרתם על מנת לעמוד על מאפייניהם השונים. הגדרת המושג "ספר" בהקשר הארץ ישראלי יניח את התשתית התיאורטית לחשיבות הקמתו של כוח צבאי בראשית הקמתה של המדינה והגדרתו כחיל ספר. המושג ספר, או "אזור הספר", הינו מושג שנידון רבות במחקרים היסטוריים גיאוגרפיים.¹⁷

כתופעה היסטורית, מושג הספר מזוהה עם קיומן של אימפריות בעלות גבול ארוך ורחב כגון רומא או סין, אך גם עם מדינות מודרניות כגון ארצות הברית. פירושו המילולי הלועזי של המושג "ספר" הוא "גבול קדמי" (Front - Frontier) והוא מתייחס לאזור שנמצא בסמוך לגבול. לעומתו, המשמעות הלועזית של המונח "גבול" הינו מכיל / מגביל (Bound - Boundary) והוא מתייחס למשמעות של תיחום המדינה הריבונית שהיא בעלת ריבונות משפטית בתוך טריטוריה מתוחמת. הגבול, בניגוד לאזור הספר, הוא בדרך כלל ברור וקל לזיהוי (פיזית, חברתית).¹⁸ כשדנים במושג ספר נהוג להבחין בין שתי פרקטיקות: הראשונה, היא ספר פתוח / חיצוני - בהעדר גבולות מוגדרים של מדינות לאום, לאום אחד מתפשט לאזור מחייתו של לאום אחר כדי לקבוע את גבולות מדינתו העתידית. הפרקטיקה השנייה היא ספר פנימי. גם זו פרקטיקה של התיישבות, אך היא מתבצעת ב"אזור הספר" המתהווה בעקבות כינונו של גבול מדיני. לכל "אזור ספר" יש תכונות ספר המושפע מאופי האוכלוסייה, הדרך שבה הותווה ונוצר הגבול, אורך תקופת קיומו של הגבול, וביחסים המדיניים והביטחוניים שבין המדינות משני עברי הגבול.¹⁹ תחת השלטון הבריטי בארץ ישראל הוגדרו שולי הארץ על ידי הנהגת היישוב היהודי "אזור הספר" כדי להדגיש את המימד החלוצי והביטחוני של אופיים. ההתיישבות הייתה מאופיינת במיקום מרחבי מפוצל, שבא לענות על בעיות ספציפיות של אותה תקופה.²⁰ הבריטים הגדירו את מרחבי השוליים שבגבולות ארץ ישראל כספר הן בגבול עבר הירדן והן בגבולות סוריה ולבנון והקימו לצורך כך כוחות ספר מיוחדים. בגבול העבר ירדני פעל חיל הספר של עבר הירדן שהוקם בשנת 1926 בעקבות הרפורמות של כוחות הביטחון בארץ ישראל.²¹ בגבולות סוריה ולבנון הקימו הבריטים באפריל 1937, תקופת הביניים של המרד הערבי את "חטיבת הספר הצפונית". עם הקמת גדר הצפון המליץ סר צ'ארלס

¹⁷ מחקרים רבים שנכתבו על הספר של מדינת ישראל עוסקים במושג גם בהקשר הסוציולוגי. חלקם של המחקרים הללו שם דגש על ההתיישבות בספר, תהליכי עיור ומדיניות מרחבית, פיתוח כלכלי, אי שוויון והגירה, אופי השליטה באוכלוסיית הספר והזיקה למרכז הפוליטי. ראה למשל את המחקרים הבאים:
Oren Yiftachel, Avinoam Meir, **Ethnic Frontiers and Peripheries** Boulder, 1998. ארז צפדיה, "מיליטריזם ומרחב בישראל", **סוציולוגיה ישראלית**, י"א (תש"ע), עמ' 337 - 361.

Joon Robert Victor, Prescott, **Political Frontiers and Boundaries**, London, 1987, p 36.

¹⁸ משה ברנר, **גבולות ישראל: עבר - הווה - עתיד, היבטים גיאוגרפיים מדיניים**, תל אביב, יבנה, 1988, עמ' 19 - 21.
¹⁹ אלישע אפרת, "דגמים של התיישבות ספר בישראל", **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל**, י"א (תש"ס), עמ' 87 (להלן: אפרת, התיישבות ספר).

²¹ יעקב ראובני, **ממשל המנדט בארץ ישראל 1920-1948: ניתוח היסטורי מדיני**, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ג, עמ' 144 - 146 (להלן: ראובני, ממשל המנדט). על הקמתו ופועלו של חיל הספר העבר ירדני ראה אצל קוסובסקי, חיל הספר.

טיגארט²² על הקמת כוח מיוחד בכינוי "המשטרה הכפרית הרכובה" (Rural Mounted Police) שהיה אמור להתמזג עם "חטיבת הספר הצפונית". ארגון והקמת הכוח נכשל בשל בעיות באיתור מפקד מתאים, אך "חטיבת הספר הצפונית" נותרה המסגרת עליה הוטלה האחריות על שמירת גבול הצפון ומרחב הספר שלו.²³ אופי הספר שעוצב לאורך גבולותיה של מדינת ישראל לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק יצר רצועת ספר מורכבת ובעייתית מבחינה ביטחונית. אורכו של הגבול הגיע ל 985 ק"מ. רובו של הספר הפנימי של מדינת ישראל איבד ממשמעותו משום שאוכלוסיה ערבית רבה נטשה את כפריה במלחמת העצמאות, ואילו שטחה של מדינת ישראל בגבולותיה החדשים, שהקיפו 20,770 קמ"ר, הפך להיות ריבוני. המחשת הספר של המדינה עשוי להתבטא ביחס שבין אורך הגבולות היבשתיים ובין שטחה, שהיה בשיעור של 21 : 1. כלומר, שעל כל ק"מ גבול נוצר "עומק יבשתי" צר שרוחבו היה בממוצע 21 קמ"ר.²⁴ הבעיות הביטחוניות הקשות איתן נדרשה מדינת ישראל להתמודד עם סיום חתימת הסכמי שביתת הנשק היו בעיקר הסתננויות לאזור הספר של מדינת ישראל. אי לכך, הקמתו של כוח צבאי המוגדר כ"חיל ספר" התאים למציאות הביטחונית שהתפתחה בסמוך לגבול של מדינת ישראל באותה עת.

פרק 1 : הרקע ההיסטורי להקמת חיל הספר

1.1 מאפייני בעיות הביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1949 - 1950

בעיות הביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנה הראשונה לקיומה היו חריפות, והן נבעו כתוצאה מההסדרים שנקבעו לאחר סיומה של מלחמת העצמאות. המלחמה שהחלה ב-30 בנובמבר 1947,

²² צ'רלס טגארט היה קצין משטרה ופקיד קולוניאלי בריטי ששירת משנת 1901 במשטרת בנגל בהודו. בשנת 1923 מונה למפקח משטרת כלכותה וצבר ניסיון רב בלחימה בארגוני מחתרת וטרור. בדצמבר 1937 הגיע לארץ ישראל כדי לסייע למשטרת ארץ ישראל להתארגן נגד אירועי הטרור. הוא שהה בארץ ישראל (בהפסקות) עד מאי 1939, ויזם את גדר מערכת בצפון הארץ ואת הקמתן של תחנות משטרה מבוצרות. גד קרויזר, הטיגארטים - הקמת מצודות המשטרה הבריטית בארץ ישראל 1938-1943, מקווה ישראל: ספריית יהודה דקל, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, 2011, עמ' 34-36 (להלן : קרויזר, הטיגארטים).

²³ שם, עמ' 57-58.

²⁴ אפרת, התיישבות ספר, עמ' 91.

למחרת החלטת האו"ם על חלוקתה של ארץ ישראל לשתי מדינות - יהודית וערבית הסתיימה בהסכמי שביתת נשק שנחתמו בין מדינת ישראל למדינות ערב.²⁵ ב-24 בפברואר 1949 נחתם הסכם שביתת נשק עם מצרים, ב-23 במארס 1949 - עם לבנון, ב-3 באפריל - עם ירדן וב-20 ביולי עם סוריה. בהסכמים אלה נקבעו הגבולות המוסכמים על שני הצדדים והוסכם על הקמת מנגנונים לתיאום, שיהיו בחסות האו"ם, במקרה של הפרת הפסקת האש.²⁶

תוצאתה המרחבית של מלחמת העצמאות הביא לשינוי כולל במערך היישובי של ארץ ישראל המנדטורית. כ 600 אלף עד 760 אלף ערבים פלסטינים - בערך כמחצית מהאוכלוסייה הערבית הפלסטינית שלפני 1948 איבדו את בתיהם ואת אדמותיהם במלחמה, נטשו את השטח שנכלל בישראל והפכו לפליטים.²⁷

לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק הגיע שטח מדינת ישראל ל-20,770 קמ"ר לעומת 14,500 קמ"ר שהוקצו לה בתכנית החלוקה. הגבול עם מצרים השתרע לאורך 270 ק"מ, עם לבנון - לאורך 78 ק"מ, ועם סוריה - לאורך 79 ק"מ. הגבול הארוך ביותר היה עם ממלכת ירדן - 626 ק"מ. בעקבות הסכמי שביתת הנשק נכללו תחת שלטונה של ירדן שטחים מארץ ישראל המערבית. הגבול בין החלק היהודי של הארץ לחלק הערבי (שנמסר לשלטון ירדן) התפתל לאורך קו שנמשך 292 ק"מ, אשר יצר במרכזו של מדינת ישראל מרחבים צרים.²⁸

חשוב להדגיש שאופי הגבול הירדני המפותל והמעוקל היה הקשה ביותר לשמירה מפני חדירת מסתננים ופעולות איבה. לפי דברי בני מוריס, גבול זה היה "חלום בלהות לכל מצביא ומדינאי".²⁹ מדינת ישראל גרסה שחתימת הסכמי שביתת הנשק מעניקים לה שלוש זכויות שאין לערער עליהן: (1) הפסקת אש מוחלטת מצד מדינות ערב. (2) קווי שביתת הנשק הם בבחינת גבולות לכל דבר. (3) ישראל רשאית ליישב יהודים ללא התחשבות בזכויות הבעלות של אותם ערבים שעזבו או גורשו מאדמתם במהלך המלחמה. הערבים, לעומת זאת, פירשו את הסכמי שביתת הנשק באופן אחר. הם סברו שהסכמי שביתת הנשק לא ביטלו את זכותם לשוב לאדמותיהם, והשימוש שעושה

²⁵ על קורות מלחמת העצמאות ראה: אלון קדיש, (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח - תש"ט: דיון מחודש, רמת אפעל: משרד הביטחון, 2005. בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית - ישראלית הראשונה, תל-אביב: עם עובד, 2010. יואב גלבר, קוממיות ונכבה, אור יהודה: דביר, 2004 (להלן: גלבר, קוממיות ונכבה).

²⁶ ימימה רוזנטל, "ממלחמה להסכם - שיחות שביתת הנשק בין ישראל לשכנותיה, 1949", בתוך: מרדכי נאור (עורך), שנה ראשונה לעצמאות 1948-1949, 10, (סדרת עידן), ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ד, עמ' 177 - 200.

²⁷ בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947 - 1949, תל-אביב: עם עובד, 1991, עמ' 397-399.

²⁸ גדעון ביגר, "קווי שביתת הנשק של ישראל - 1949", בתוך: מרדכי נאור (עורך), שנה ראשונה לעצמאות 1948 - 1949, 10, (סדרת עידן), ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ד, עמ' 211 - 212.

²⁹ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 16.

ישראל באדמות אלה אינו לגיטימי. לכן עומדת לפליטים הערבים הזכות להיאבק בכל דרך אפשרית נגד נישולם מאדמתם.³⁰

משעה שנחתמו הסכמי שביתת הנשק בין ישראל למדינות ערב נדרשה מדינת ישראל להתמודד עם בעיות קשות של הסתננות לתחומה. בעיות אלה נבעו מהפרה של הסכמי שביתת הנשק שבהן נקבע כי "הוראות ותקנות של הכוחות המזוינים של הצדדים, האוסרות על אזרחים לעבור את קווי הלחימה או להיכנס אל תוך השטח אשר בין הקווים, יישארו בתוקפן לאחר חתימת הסכם זה". סעיף זה הופר בתוך זמן קצר, ותושבי רצועת עזה, מצרים, ירדן ולבנון החלו לחצות את הגבול הישראלי ללא היתר.³¹ ההסתננות לתחומי המדינה היו בהיקפים עצומים. בשנת 1950 דווח על 16 אלף מקרי הסתננויות: כ 11 אלף הסתננויות מתוכם היו לאורך גבול ישראל-ירדן, והיתר לאורך גבול ישראל-מצרים.³²

אישים שפעלו במסגרת צה"ל באותה עת הציגו את המאבק בהסתננות כבעיית הביטחון השוטף העיקרית של מדינת ישראל. כך למשל התייחס משה דיין לתופעת ההסתננות: "את אירועי הביטחון השוטף חייבים היינו לראות לא כאפיזודות חולפות, אלא כמצב המשתרר לזמן ארוך - עשר שנים, עשרים שנה? מי יכול היה לומר כמה זמן נצטרך לחיות בנתוני הביטחון הקיימים".³³ ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל אלוף משנה יצחק רבין, ציין בחורף 1951, כי הלחימה בהסתננות היא "הבעיה העיקרית בשטח הביטחון השוטף".³⁴ חוקרים בתקופה מאוחרת יותר סברו אף הם כי תופעת ההסתננות היוותה את הבעיה המרכזית של הביטחון השוטף.³⁵

1.2 אפיון ההסתננות בשנים 1949-1950

ישנן כמה דרכים לאפיין את ההסתננות בשנים 1949-1956 ולחלקה לפי קטגוריות. מחלקת המודיעין של צה"ל סיווגה את ההסתננות לשלושה סוגים מבחינת רמת הסיכון והאיום על האינטרס הביטחוני הישראלי: עוינת, חמורה, ושקטה.³⁶ אני בחרתי להציג ולהדגיש את אופי ההסתננות העיקרי של שנת 1950, וזאת כדי לעמוד על האתגרים העיקריים שניצבו בפני חיל הספר. ההסתננות לישראל בוצעה בעיקר על ידי האוכלוסייה האזרחית הפלסטינית שנמלטה וגורשה מתחומי ארץ ישראל במהלך מלחמת העצמאות. חלק מהפליטים נמלטו אל האזורים

³⁰ מרדכי בר און, "המאבק על הישגי תש"ח - מדיניות הביטחון של ישראל", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון תש"ח - תש"ט, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1997, עמ' 16.

³¹ טל, ביטחון שוטף, עמ' 23.

³² מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 44.

³³ משה דיין, "פעולות צבאיות בימי שלום", מערכות, קי"ח - קי"ט, (תשי"ט), 1965, עמ' 54 - 61.

³⁴ שמעון גולן, גבול חם מלחמה קרה - התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל 1949-1953, תל-אביב: משרד הביטחון, 2000, עמ' 255 (להלן: גולן, גבול חם).

³⁵ דרורי, צבא וחברה עמ' 261. שלום, דילמות מרכזיות, עמ' 143.

³⁶ חלוקה זו מצויה ברוב המחקרים העוסקים בבעיות הביטחון השוטף: מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 50-82. שלום, דילמות מרכזיות, עמ' 142. גולן, גבול חם, עמ' 248-249.

שנועדו להיכלל בתחומי המדינה הערבית ובתום המלחמה מצאו עצמם תחת שליטת ישראל. פליטים אחרים נמלטו אל מה שיהיה בסוף המלחמה "הגדה המערבית" תחת שלטון ירדני ואל רצועת עזה.³⁷ מבחינה גיאוגרפית היו שלושה יעדים מרכזיים להסתננות: (1) "המותניים" - שטח ברוחב של 20 עד 35 ק"מ, שהשתרע בין רצועת עזה המצרית לבין הר חברון הירדני. (2) היעד השני היה פרודור ירושלים. (3) היעד השלישי היה אזור השפלה שלאורך גבול ישראל עם הגדה המערבית מצפון למובלעת לטרון.³⁸

מרביתן של ההסתננויות שבוצעו בשנים 1949 - 1950 היו בעיקר ממניעים כלכליים. הערכה זו מבוססת על מספר מקורות שאותם מציג בני מוריס בספרו "מלחמות הגבול". כך למשל, בתזכיר של מחלקת החקר של משרד החוץ הישראלי מחודש מארס 1953 שאותו מצטט בני מוריס נכתב כי "ההסתננות הינה ברוב המקרים, תולדות מחסור, ניתוק ממקורות פרנסה או מקרובי משפחה ומציאות מחנות הפליטים בקרבת הגבול. היא מכוונת בעיקרה לגניבה, לשוד, להברחה, למרעה ורק לעתים רחוקות יותר לנקמה ולרצח מכוון".³⁹

ההסתננות למטרות גניבה ושוד מהצד הישראלי הייתה מוצדקת בראייה הערבית-פלסטינית, ואפילו מוצגת כעומדת בהחלטות האו"ם. הצדקה זו מבוססת לטענת הערבים על החלטת האו"ם (החלטה 194) משנת 1948 המכירה בזכות ערביי פלסטין לחזור לבתייהם. לטענת הערבים אי הכרתה של ישראל בהחלטת האו"ם היא שהביאה את הפלסטינים לחצות את קווי שביתת הנשק כדי לגנוב את מה ששייך להם באופן חוקי.⁴⁰

בפעולות המסתננים נגנבו מיישובי הספר תוצרת חקלאית, מוצרי מזון, כבלי חשמל וטלפון, צאן ובקר, ובעלי חיים. ההסתננות בחודשים הראשונים לאחר סיום המלחמה אופיינה גם בניסיון של הפליטים לחזור אל מקומות מגוריהם שבהם התגוררו טרם המלחמה.⁴¹ הסתננות זו נועדה לשם השתקעות מחדש בכפרים הנטושים וזו פחתה רק לאחר שנת 1950. לפי הערכתנו של יורם נמרוד בשנת 1950 היו כ-5,000 מסתננים שהצליחו להשתקע מחדש בכפרים הנטושים.⁴²

מסתננים רבים חצו את הגבולות כדי לבקר קרובי משפחה שנותרו תחת השלטון הישראלי. לביקורים אלה התלוו לעיתים פעולות של הברחות מגוונות של סחורות מתחומי ישראל למדינות

³⁷ Benny Morris, The Birth of the Palestinian Problem, 1947-1949, New York, 1987, pp 290, 292.

³⁸ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 47.

³⁹ שם, עמ' 62.

⁴⁰ שאול ברטל, הפלסטינים מהנכבה לפדאיון: 2: 5 - 2: 67, ירושלים: כרמל, 2009, עמ' 63 (להלן: ברטל, הפלסטינים).

⁴¹ הפלסטינים שעזבו את מקומות מגוריהם החלו לפתח ספרות המשבחת את פלסטין הישנה והביעו געגועים לעבר שאיננו. דני רובינשטיין מכנה תופעה זו "גלוריופיקציה של פלסטין" - זיכרון של כל עץ וגדר אבנים, עד כדי כך שאפילו אחרי ארבעים שנה עדיין ניתן לשמוע זקנים במחנות הפליטים המדברים על המנוע החדש שהיה להם בפרדס לפני המלחמה. דני רובינשטיין, חיבוק התאנה: זכות השיבה של הפלסטינים, ירושלים: כתר, 1990, עמ' 23-26.

⁴² יורם נמרוד, ברירת השלום ודרך המלחמה: התהוות דפוסים של יחסי ישראל ערב 1947 - 1950, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, 2000, עמ' 211.

ערב.⁴³ מרביתם של המסתננים בשנים 1949-1950 היו בלתי מזוינים. בני מוריס סבור כי הזדיינות המסתננים שהחלה בשנת 1951 הייתה בבחינת תגובה ל"מדיניות הירי" לשם הרג שנקטה ישראל לאורך הגבולות, ובלשונו של גלאב פשה⁴⁴ "המסתננים הראשונים היו טיפוסים בלתי פוגעניים ובלתי מזוינים, שחיפשו אחרי רכוש שאבד או קרובי משפחה. אבל הטרורזים היהודי [כלומר מדיניות הירי לשם הרג] עשו את המסתנן לנושא נשק".⁴⁵

תוצאות ההסתננות גרמו למחיר דמים. בשנת 1950 נהרגו 19 אזרחים ישראלים, ונפצעו 31.⁴⁶ בנוסף לכך, ההסתננות גרמה למדינה נזקים כלכליים כבדים. לפי המודיעין של צה"ל הסתכמו נזקי ההסתננות הישירים למשק הישראלי בשנת 1950 ב-307,000 ל"י.⁴⁷

כך תיאר העיתון "ידיעות אחרונות" בפברואר 1950 את הנזקים הכלכליים של מתיישבי הספר: "ברבבות לירות נאמד הרכוש היהודי שנשדד על ידי מסתננים ערבים לנפת השרון בשנה אחת בלבד. עשרות בעלי משקים בקו הגבול המזרחי של המדינה היו מתעוררים בבוקר ונוכחים לתדהמתם כי נשארו הרוסים וחסרי כל לאחר ביקור "האזרחים" מעבר לגבול".⁴⁸

ההסתננות ערערה גם את הביטחון האישי ופגעה במורל של אזרחי המדינה, ובעיקר בקרב העולים החדשים שמרביתם התיישבו לאורך הגבולות. החשש של הנהגת המדינה היה כי גל ההסתננות עלול להכשיל את מפעל ההתיישבות באזורי הספר.⁴⁹

אפיון ההסתננות בשנים 1949-1950, כפי שעולה מן המחקר הקיים מלמד כי מדינת ישראל נדרשה להתמודד בעיקר עם בעיות ביטחון לאורך הגבול שעיקרן אופיין בפשיעה פלילית אזרחית.

1.3 אופי המענה הצבאי של צה"ל להסתננות עד הקמת חיל הספר

ההנהגה המדינית בישראל חתרה למנוע באופן מוחלט את פעולות ההסתננות. מדיניות זו נקבעה לאור ההיקף הרחב של ההסתננות ותוצאותיה הקשות.⁵⁰ מדינת ישראל התקשתה למנוע את

⁴³ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 54.

⁴⁴ גלאב פשה (ג'והן באגוט, 1897 - 1986), איש צבא בריטי. בשנים 1939 - 1956 שימש כמפקדו של הלגיון הירדני. ראה עליו בהרחבה: בני מוריס, **הדרך לירושלים: גלאב פשה, ארץ ישראל והיהודים**, תל-אביב: עם עובד, 2006.

⁴⁵ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 67.

⁴⁶ שם, עמ' 113.

⁴⁷ שם, עמ' 115 - 117. בני מוריס מתייחס גם לנזקים הכלכליים העקיפים שנוצרו כתוצאה מההסתננות, אלה היו בעיקר הוצאות הממשלה על מרכיבי הביטחון שכללו גידור היישובים, תאורה, ותשלומי שכר ל"מוחזקים". הוצאות כספיות אלה היו בעיקר בשנים 1953-1956.

⁴⁸ ברוך ניצן, "עדרי נפת השרון סומנו ומלכודות הוצבו למסתננים מהמשולש", **ידיעות אחרונות**, 1950.23.2, עמ' 2.

⁴⁹ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 122 - 123.

⁵⁰ טל, ביטחון שוטף, עמ' 34.

ההסתננויות לשטחה. לרשות המדינה עמד באותה עת כוח עיקרי אחד שעליו הוטל התפקיד לשמור על הגבול ולמנוע את ההסתננות. כוח הביטחון שמדובר בו היה צה"ל.⁵¹ את מידת הצלחתו של צה"ל במניעת ההסתננות ראוי לבחון על רקע השאלה עד כמה ראה צה"ל בבעיות ההסתננות סיכון ממשי למדינת ישראל באותה עת, וזאת ביחס לאיומים הצבאיים האחרים? בשנים 1949-1950 ביקש צה"ל לצמצם את פעילותו המבצעית בתחום ההסתננות משום שהמלחמה בהסתננות הסיטה את צה"ל מייעודו המקורי - התכוננות למלחמה. התכנון האסטרטגי בצה"ל התמקד בעיקר באפשרויות של מתקפה נוספת מצד מדינות ערב. האיום המרכזי על מדינת ישראל בראייה של צה"ל היה "סיבוב שני", שבו ינסו מדינות ערב לנקום את התבוסה אשר נחלו במלחמת העצמאות.⁵² לשון אחר, הצורך לעסוק במיגור ההסתננות הפך להיות משני ביחס לצורך לעסוק בבעיות הביטחון הלאומי.

צה"ל התקשה להתמודד עם ההסתננות בשל שני גורמים מרכזיים: הגורם הראשון - מחסור בכוח אדם. בחודשים יוני-יולי 1949 נערכו דיונים אינטנסיביים בצה"ל סביב דרישתו של שר הביטחון לצמצם במידה ניכרת את גודלו של הצבא ולהעמידו על 20 אלף חיילים בלבד. כתוצאה מכך החל צה"ל לפנות יחידות צבא מאזורי הגבול כחלק מתהליך הארגון מחדש, המהלך הותיר אזורים רבים ללא נוכחות צבאית, דבר שהקל את חדירתם של המסתננים.⁵³ עדות בת הזמן המשקפת את המצב הביטחוני שנוצר לאורך הגבול אנו מוצאים בדבריו של מרדכי בר און ששימש במחצית הראשונה של שנת 1950 מפקד פלוגה בחטיבת גבעתי: "פלוגתי התפרשה לאורך כל גבולו של פרוזדור ירושלים, מלטרון עד עמק הארזים ומי נפתוח [הכפר ליפתא] וממלחה עד חבל עדולם. בכל הגזרה הוחזקו רק שני משלטים, האחד בנטף ואחד במבוא בית"ר ובכל אחד מהם היו שתי כיתות. יתר הכוח (כארבעים איש) הופעל במשימות מזדמנות של סיור ומארבים".⁵⁴

הגורם השני - ייעוד ותפקידי הצבא. כוחות צה"ל נועדו והוכשרו לבצע תפקידי מלחמה. חיילי צה"ל לא היו מיומנים לטפל בבעיות ביטחון שעיקרן אופיין בהסתננות בעלת אופי אזרחי פלילי.⁵⁵ צה"ל גיבש דפוסי פעולה בעלי אופי צבאי נגד ההסתננות כבר בשלביה הראשונים. בדצמבר 1949, הכריז צה"ל כי השטח הסמוך לגבול הוא "אזור ביטחון", ונאסרה בו תנועה של אזרחים. צה"ל קבע כי כל תנועת אנשים, אשר אינה מזוהה מרחוק כתנועת כוחות צה"ל, תיחשב לתנועת

⁵¹ צה"ל הוקם באופן רשמי ב-30 במאי 1948.

⁵² במהלך 1950 הכינה מחלקת התכנון באגף המבצעים של צה"ל שורה של פקודות אב לכמה אפשרויות של מתקפה מצד מדינות ערב. "מקרה צפון" - למתקפה מצד סוריה, "מקרה מזרח" - מצד ירדן, "מקרה דרום" - מצד מצרים. במחצית השנייה של שנת 1950 החל צה"ל להכין פקודת אב למקרה של מתקפה כללית מצד כל המדינות השכנות - "מקרה הכללי". להרחבה בסוגיה זו ראה גולן, גבול חם, עמ' 212-229.

⁵³ טל, ביטחון שוטף, עמ' 29.

⁵⁴ מרדכי בר און, "מלחמות קטנות - מלחמות גדולות: הערות נוספות לוויכוחים על מדיניות הביטחון של ישראל בעשור הראשון", **קתדרה**, 94, (תש"ס), עמ' 129, הערה 50.

⁵⁵ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 132.

מסתננים, או לגופים צבאיים עוינים.⁵⁶ פעולות צה"ל נגד המסתננים אופיינו בעיקר בפעולות מארבים, סיורים, וסריקות לאיתור מסתננים. פעולות אלו לבשו בעיקר אופי צבאי מובהק כפי שתואר זאת ביוני 1950 משה דיין, דאז אלוף פיקוד הדרום: "הערבים ... עוברים לקצור תבואה שזרעו בשטח שלנו, הם, נשותיהם וטפם, ואנו פותחים עליהם באש ... ואם הם יעברו את השדות ... אנו נירה עליהם ... ערבים העוברים כדי להוציא תבואה שהשאירו בכפרים העזובים .. אנו מעלים אותם על מוקשים, והם חוזרים קטועי רגל ... ואיני יודע כל שיטה אחרת לשמור על הגבולות. אם יתנו לרועים ולקוצרים לעבור את הגבולות, הרי שמחר אין גבולות למדינת ישראל".⁵⁷ תיאורו של משה דיין מלמד כי צה"ל פעל כנגד ההסתננות בין היתר באמצעות מיקוש וירי מכוון. לדברי דיין, זו הדרך היחידה אותה הכירו כוחות צה"ל בהתמודדות עם בעיית ההסתננות. ללחימה בהסתננות שילב צה"ל את ההגמ"ר (ההגנה המרחבית) בקיבוצים ובמושבים שהיו ממוקמים לאורך הגבולות, אך ללא הצלחה מרובה.⁵⁸

הממשל הצבאי שולב אף הוא לפעול נגד ההסתננות. גוף זה הוקם בשנת 1948 לפי תקנות ההגנה (לשעת חירום) משנת 1945. תפקידו העיקריים היו לקיים את החוק והסדר בשטחי הממשל, למנוע פגיעה במעמדם של התושבים הערביים, ולהבטיח את השירותים המנהלתיים.⁵⁹ בסיום המלחמה הוצע כי הממשל הצבאי יסייע במניעת ההסתננות אך לא יצא מכך דבר. עיקר פעילותו של הממשל הצבאי הסתכמה באיתור מסתננים שכבר חדרו למדינה והתיישבו בתחומי הממשל ולגרשם.⁶⁰

1.4 הצורך בהקמתו של חיל הספר

שורשי החשיבה בנושא הקמתו של כוח ספר היו קיימים עוד בטרם הוקמה המדינה. בעקבות פרסום ההמלצות של "ועדת פיל" (Peel) ביולי 1937, הקימה הסוכנות היהודית וצמרת "ההגנה" ועדה שנתבקשה לבחון הצעות להגנת המדינה היהודית שתקום, במקרה שתוגשם תכנית החלוקה. ב-15 במאי 1938 הוגשו מסקנות הוועדה במסמך שכותרתו "הצעה לארגון כוחות הביטחון במדינה העברית". הוועדה נתנה את דעתה גם על "בעיית שמירת הגבול" וזו המליצה על הקמת חיל ספר

⁵⁶ גולן, גבול חס, עמ' 250.

⁵⁷ טל, ביטחון שוטף, עמ' 38.

⁵⁸ מערכת "ההגנה המרחבית" של צה"ל נועדה במקורה לפתור בעיה אסטרטגית של העדר עומק ומרחב התרעה מפני התקפה ערבית אפשרית. יישובי הספר אורגנו לפעול במסגרתה של מערכת זו, כמכשול לכוחות אויב פולשים ולהעניק למדינה עומק אסטרטגי מלאכותי, עד הגעתם של כוחות צה"ל לאזור הפלישה. ארגון היישובים והכשרתם למלחמה בהסתננות היה איטי ומסורבל ורק לקראת 1954 חלה בו התקדמות משמעותית. טל, ביטחון שוטף, עמ' 32-39.

⁵⁹ שרה לזר - אוסצקי, "הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים בעשור הראשון, 1948 - 1958", **המזרח**

החדש, מ"ג, (2002), עמ' 104 (להלן: אוסצקי, הממשל הצבאי).

⁶⁰ טל, ביטחון שוטף, עמ' 30.

בתוך שורות הצבא העתידי לקום. המלצותיה של ועדת פיל לא יצאו לפועל ושאלת הקמתו של חיל הספר ירדה מסדר היום.⁶¹

הדיון בשאלת הקמתו של כוח ספר עלה שוב לאחר החלטת החלוקה בכ"ט בנובמבר 1947. בראשית דצמבר 1947, פנה זאב שרף, מזכיר ועדת המצב, אל יחזקאל סחרוב (סהר) וביקש ממנו להכין תכנית להקמת משטרה במדינה העברית.⁶² יחזקאל סהר (לימים המפכ"ל הראשון של משטרת ישראל) שימש כקצין בצבא הבריטי, תפקידו האחרון היה לשמש קצין קישור בין הסוכנות היהודית למשטרת המנדט בכל הנוגע לשוטרים ששירתו במשטרה הבריטית.⁶³

ב-20 בינואר 1948 הגיש סהר לזאב שרף הצעה שנשענה ברובה על התשתית של המשטרה המנדטורית. סהר הציע להקים כוח משטרת שמינה 2,000 שוטרים יהודים, ולצידו כוח בעל אופי של ז'נדרמריה שיעסוק בשמירה על אזורי ספר.⁶⁴

המונח ז'נדרמריה (Gendarmerie), מקורו בשפה הצרפתית ופירושו המילולי הוא "גבר חמוש". המושג נכנס לשימוש בהקשרו המודרני כגוף צבאי למחצה לאחר המהפכה הצרפתית.⁶⁵

פעילותן של יחידות ז'נדרמריה מאופיינות בשמירת ביטחון הפנים, שמירת גבולות, והתמודדות עם הפרות סדר בעצימות גבוהה. כלומר, ז'נדרמריה הוא גוף חצי צבאי העוסק בפעילות שיטור.⁶⁶ מלחמת העצמאות הורידה מסדר היום את הדיון בדבר הקמתה של יחידת ז'נדרמריה אך זו עלתה שוב לקראת חתימת הסכמי שביתת הנשק. ב-6 בפברואר 1949 מינה שר הביטחון את שאול אביגור, דוד שאלתיאל, ואת יחזקאל סהר כחברי וועדה מייעצת להקמת ז'נדרמריה שתפעל לשמירת ביטחון הפנים בגבולותיה של המדינה.⁶⁷ ניתן להעריך כי שילובו של שאול אביגור בוועדה היה בשל קרבתו לשר הביטחון. אביגור היה "המוציא והמביא" של רבים מהנושאים שהיו באחריות משרד הביטחון.⁶⁸

⁶¹ פנחס עופר, "תוכנית להקמת צבא יהודי עצמאי בארץ ישראל לפני מלחמת העולם השנייה", בתוך: גרשון ריבלין (עורך), עלי זית וחרב - מקורות ומחקרים בגנוזי ההגנה, א, תל-אביב: המרכז לתולדות כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, תשנ"א, עמ' 76.

⁶² עם התבהרות הסיכוי להקמתה של מדינה יהודית החליטה הנהגת היישוב באוקטובר 1947 על הקמתה של וועדת מצב ארצית שתפקידה יהיה להכין את חילופי השלטון. יונתן פיין, "השפעת המלחמה על הקמת מערכת הממשל הישראלית", בתוך: מ' בר און, מ' חזן (עורכים), עם במלחמה - קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2006, עמ' 95-130.

⁶³ על קורות חייו של יחזקאל סהר ראה: יחזקאל סהר, סיפור חיי - זיכרונות המפכ"ל הראשון של משטרת ישראל, תל-אביב: משרד הביטחון, 1992 (להלן: סהר, סיפור חיי).

⁶⁴ יהושע כספי, "המעבר ממשטרת המנדט למשטרת ישראל", בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה, 1947-1949 רציפות ותמורות, חיפה: מוסד הרצל לחקר הציונות, 1990, עמ' 284 - 285.

⁶⁵ Emsle, Clive, Gendarmes and State in Nineteenth - Century Europe, Oxford, 1999, pp 41 - 42 שם, עמ' 54.

⁶⁷ צור, שומר ישראל, עמ' 224.

⁶⁸ כדי להסדיר את מעמדו הפורמאלי של שאול אביגור במשרד הביטחון, החליט שר הביטחון למנות אותו למשרת סגן השר. אולם מאחר שלפי החוק סגן שר חייב לכהן כחבר כנסת, נאלץ שר הביטחון לחזור בו מכוונת המינוי. שאול אביגור נותר על פי תוארו עוזר השר, אך הדבר לא שינה לגבי מעמדו הבכיר ותחומי עיסוקיו במשרד. על פעילותו של שאול אביגור במשרד הביטחון ראה: אריה בעז, עלום ונוכח בכל - סיפור חייו של שאול אביגור, תל-אביב: משרד הביטחון, 2001, עמ' 249-244.

בין שר הביטחון לשאול אביגור התגלעה מחלוקת באשר לכפיפותו של חיל הספר העתידי לקום. שר הביטחון צידד בגישה שאת חיל הספר יש להקים כחטיבה צבאית הפועלת תחת פיקוד הצבא. שאול אביגור סבר שחיל הספר צריך להיות כפוף לפיקודה של משטרת ישראל.⁶⁹ ויכוח עקרוני זה בו יהיו מעורבים גם צה"ל ומשטרת ישראל ילווה את החיל בכל מהלך קיומו.

בישיבת ממשלה שנערכה ב-6 במאי 1949 שדיוניה עסקו בין היתר בארגון ומבנה הצבא ציין הרמטכ"ל יעקב דורי בפני חברי הממשלה את הצורך הדחוף בהקמתו של כוח ספר: "עומדת בפנינו בתקופה האחרונה שאלת שמירת הגבולות של המדינה. פירושו של דבר - הבטחת הגבולות מהסתננות, חדירה מעבר לגבולות ... אם לא יוקם כוח אשר יבטיח את הגבולות בפני הסתננות - מאיימת עלינו סכנת גידול האוכלוסייה הערבית בארץ וחדירת אלמנטים שאינם רצויים לנו מבחינת ביטחוננו".⁷⁰ באותו דיון המליץ הרמטכ"ל להקים "חיל נוטרים" שימנה 1,500 איש.⁷¹

משטרת ישראל אף היא דרשה להקים כוח ספר שיסייע במניעת ההסתננות. ב-26 במאי 1949 כתב יחזקאל סהר לשר הביטחון: "מצב גבולות המדינה, הינם פרוצים לגמרי, ותנועת מסתננים לארץ ... מתנהלת כמעט ללא הפרעה". סהר ציין כי המשטרה אינה פועלת במשימות מניעה לאורך קו הגבול בשל מחסור בכוח אדם. סהר הציע להקים את חיל ספר "בתוך מסגרת הצבא או המשטרה".⁷² הרשויות האזרחיות אף הן הפעילו לחץ על הממשלה לטפל בבעיית ההסתננות. יוסף וייץ, מראשי הקרן הקיימת כתב לשר החוץ משה שרת ב-27 במאי 1949: "ההסתננות הפליטים דרך כל הגבולות היא תופעה מצויה הולכת וגוברת... אין אנו רואים אצל ממשלתנו כל קו פעולה נגד ההסתננות. דומה שאין כל שלטון, לא צבאי ולא אזרחי".⁷³

האוכלוסייה האזרחית, ובעיקר מתיישבי הספר תבעו אף הם תגובה נמרצת יותר מהצבא לבעיית ההסתננות, תביעה זו באה לידי ביטוי מעל דפי העיתונות. כך למשל, ב-30 ביוני 1949, פורסמה ידיעה בעיתון "דבר" על כינוס שנערך ביוזמת ועד יישובי השפלה שבו נכחו נציגי המשטרה והצבא. במהלך הכינוס טענו המתיישבים כי "הצבא והמשטרה אינם עושים די לטפל בתופעת ההסתננות", ודרשו כי כוחות הביטחון ייתנו מענה מיידית לתופעת ההסתננות.⁷⁴

דרישותיהם של גורמי הביטחון להקים כוח ספר והלחץ הציבורי שהופעל על רשויות המדינה לטפל בבעיות ההסתננות הביא את שר הביטחון בשלהי יוני 1949 לבקש מהאלוף דוד שאלתיאל

⁶⁹ א"צ, 33/2169/1950, מכתב של שאול אביגור לשר הביטחון, 27.3.1949.

⁷⁰ ארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"י), פרוטוקול ישיבת הממשלה, 6.5.1949, עמ' 6.

⁷¹ שם, עמ' 14.

⁷² טל, ביטחון שוטף, עמ' 28.

⁷³ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 130.

⁷⁴ "קובלים על מיעוט פעולה נגד ההסתננות", דבר, 30.6.1949, עמ' 4.

להכין הצעה להקמת "חיל נוטרים".⁷⁵ בישיבת הממשלה שנערכה ב-12 ביולי 1949 דיווח שר הביטחון לשרי הממשלה על תחילת ארגונו של חיל הספר, אך לא פירט מעבר לכך.⁷⁶

פרק 2: התכנית של דוד שאלתיאל להקמת חיל הספר

2.1 האלוף דוד שאלתיאל

דוד שאלתיאל נולד ב-1903 בברלין שבגרמניה. הוא החל את ניסיונו הצבאי בינואר 1926 בלגיון הזרים של צבא צרפת, שם שימש מפקד מחלקה והגיע לדרגת סמל.⁷⁷ ארבעה חודשים שירת שאלתיאל באלג'יר, שנה אחת במדגסקר (מדינה באוקיינוס ההודי) ושלוש שנים במרוקו. הוא השתתף בדיכוי המרד הדרוזי הגדול בשנים 1926-1927 באזור סוריה.

⁷⁵ צור, שומר לישראל, עמ' 225.

⁷⁶ אמ"י, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 12.7.1949, עמ' 21.

⁷⁷ לגיון הזרים הוקם בשנת 1831 על ידי לואי פיליפ מלך צרפת. הלגיון הורכב ממתנדבים שכירי חרב ותפקידו היה לסייע לצרפת במלחמתה הקולוניאלית ברחבי העולם ובאופן מיוחד בצפון מערב אפריקה (אלג'יר, תוניסיה, מרוקו). על לגיון הזרים הצרפתי ראה: John Laffin, The French Foreign Legion, J.M.Dent London, 1974.

בשלוש השנים ששירת בהרי האטלס (רכס הרים בצפון מערב יבשת אפריקה) לקח חלק בדיכוי מאבקי השחרור של תושבי האזור.⁷⁸ באפריל 1936 עלה דוד שאלתיאל לארץ והצטרף לארגון ה"הגנה".⁷⁹ חשוב להדגיש, הצטרפותו של שאלתיאל לארגון "ההגנה" היה במקביל לפרוץ המרד הערבי באפריל 1936 ("מאורעות" 1936) איתו התמודד השלטון הבריטי במשך שלוש שנים.⁸⁰ אופי התגובה המבצעי של הבריטים למרד הערבי היה בין היתר באמצעות אימוץ מודלים וטקטיקות שיושמו בכוחות ספר שפעלו ברחבי האימפריה הבריטית. רוצה לומר, להיחשפותו של דוד שאלתיאל לפעולות הבריטים בארץ ישראל הייתה השפעה רבה על גיבוש תכניתו להקמת חיל הספר.⁸¹ בשנת 1940 פיקד שאלתיאל על הש"י (שירות הידיעות של ארגון "ההגנה"). ב-1942 מונה למפקד מחוז חיפה וזה הופקד על הכנת התכנית המשותפת עם הבריטים "המצדה על הכרמל".⁸² בינואר 1948 מונה על ידי שר הביטחון למפקד מחוז ירושלים, ובתפקיד זה ניהל את המערכה הצבאית על ירושלים במלחמת העצמאות.⁸³

תפקודו של שאלתיאל כמפקד חטיבת עציוני היה בעייתי ושנוי במחלוקת. בשיחה שנערכה בשנת 1970 בין דוד בן גוריון להיסטוריון נתנאל לורד הגדיר בן גוריון את שאלתיאל "כמפקד גרוע" וכי הסיבה למינויו למפקד מחוז ירושלים היה בשל ההשקפות הפוליטיות הזרות של שני האישים.⁸⁴ שאלתיאל נודע כמי שאינו אהוד על האנשים אשר פעלו בקרבתו. על כך העיד הוא בעצמו במסגרת ריאיון שהעניק לעיתון "דבר" בשנת 1960: "אינני אדם נוח. יש לי תכונה טובה או רעה - לרכוש אויבים ומתנגדים".⁸⁵ בעת ששימש מפקד מחוז ירושלים התגלע ויכוח בינו לבין מפקדי הפלמ"ח וזאת על רקע הפריצה לעיר העתיקה דרך שער ציון ב-19 במאי 1949.⁸⁶

לדוד שאלתיאל הייתה מערכת יחסים אישית עכורה עם יגאל ידן ששימש במהלך מלחמת העצמאות קצין המבצעים של צה"ל. הויכוח בין שני האישים היה על רקע מבצע "קדם" שנערך

⁷⁸ צור, שומר לישראל, עמ' 63.

⁷⁹ שם, עמ' 74.

⁸⁰ יגאל אייל, האינתיפאדה הראשונה, דיכוי המרד הערבי על ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936 - 1939, צה"ל: מערכות, 1988. ראה גם אצל יהושע פורת, ממהומה למרידה, התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1929 - 1939, תל-אביב: עם עובד, 1978, עמ' 212-286.

⁸¹ טקטיקות הפעולה שאימצו הבריטים כנגד המרד הערבי יושו עם תכניתו של דוד שאלתיאל בפרק השני.

⁸² תכנית "מצדה בכרמל" - תכנית התגוננות משותפת של ההגנה והפיקוד הצבאי הבריטי משנת 1942 מפני פלישה גרמנית לארץ ישראל: יואב גלבר, מצדה - ההגנה על ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 1990.

⁸³ צור, שומר לישראל, עמ' 76.

⁸⁴ נתנאל לורד, "בן גוריון וקביעת ירושלים כבירת ישראל", בתוך: חגית לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה חציניית, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"ט, עמ' 385.

⁸⁵ "השיחה עם האלוף שאלתיאל", דבר, 2.9.1960, עמ' 3.

⁸⁶ חילוקי הדעות הקשים על ניהול המערכה בירושלים בין דוד שאלתיאל לבין יצחק רבין ומפקדים בחטיבת הראל באים לידי ביטוי במברק ששלח יצחק רבין לישראל גלילי ויגאל אלון ב-22.5.1948, ובו ביקש לפעול באופן מידי להחלפתו של דוד שאלתיאל. הנוסח המלא של המברק מצוי בקובץ התעודות של יצחק רבין שפורסמו על ידי גנזך המדינה. ימימה רוזנטל (עורכת), יצחק רבין, מבחר תעודות מפרקי חייו, א, ירושלים: גנזך המדינה, 2005, עמ' 20. המלחמה מנקודת מבטו של דוד שאלתיאל יצאה בספר שכתב: ירושלים תש"ח - דוד שאלתיאל, תל-אביב: משרד הביטחון, 1981.

בליל 16 ביולי 1948 שמטרתו הייתה לכבוש את העיר העתיקה מחדש, אך שיבושים וכשלים מבצעיים הביאו לכישלון המבצע. בעקבות הכישלון החל גל של ביקורת על הפיקוד בירושלים וההאשמות קשות הוטחו על דוד שאלתיאל שהחליט לפעול בניגוד להוראותיו של יגאל ידין, בשל כך הועבר מתפקידו כמפקד מחוז ירושלים.⁸⁷ בעניין זה אמר יגאל ידין: "אחרי פעולת קדם, היו לי טענות קשות נגד שאלתיאל, שפעל בניגוד להוראות. אני חושב שהחלפתו באה על דעת כל הפיקוד העליון".⁸⁸ דוד שאלתיאל לא נהנה מאהדת הפיקוד הצבאי ונתפס כקצין כושל. גם ספר "תולדות ירושלים", שנכתב על ידי נתן שור בפרספקטיבה של שלושה עשורים לאחר מלחמת העצמאות אינו מייחד לו מקום של הצלחה: "ניסיונו הפיקודי של שאלתיאל היה דל, שורשיו בארץ היו חלשים, יחסיו עם האצ"ל היו גרועים במיוחד. עיקר התמחותו הייתה במודיעין ובפעילות חו"ל. קשה להבין היום כיום למה לא הוצב בראש מחוז חשוב ובעייתי זה אחד מן המפקדים המעולים הרבים".⁸⁹ מינויו של דוד שאלתיאל למפקד חיל הספר נבע מרצונו של שר הביטחון למנות אדם בעל קרבה ונאמנות פוליטית, כפי שעשה בעת מינויו למפקד מחוז ירושלים. חיזוק לטענה זו היא הדרישה של שר הביטחון כי חיל הספר יפעל בכפיפות ישירה למשרד הביטחון ולעומד בראשו.

2.2 דגמים של כוחות ספר בארץ ישראל בשנים 1921 - 1948

בשנת 1918, לאחר כיבושה של ארץ ישראל על ידי הבריטים היא נוהלה על ידי ממשל צבאי במשך שנתיים. בשנת 1920 פורק הממשל הצבאי והסמכות השלטונית הועברה לידי ממשלת המנדט. באותה שנה הוקמה המשטרה המנדטורית בארץ ישראל.⁹⁰ ב-1 במאי 1921 החלו מעשי אלימות של הערבים כלפי היהודים (מאורעות תרפ"א).⁹¹ לאחר המהומות הוחלט בלונדון על הקמת כוח בעל אופי של ז'נדרמריה שכונה "המשטרה המעולה". כוח זה גם נודע בכינוי הז'נדרמריה הארץ ישראלית (Palestine Gendarmerie). הכוח היה רב-עדתי והורכב מ-500 איש משלוש עדות: הערבית, היהודית, והצ'רקסית. תפקידה המרכזי היה לחסום כמה שניתן את הגבולות הארוכים והפרוצים של הארץ.⁹² בשנת 1922 הובא ארצה כוח ז'נדרמריה בריטי (British Gendarmerie) שאנשיו נמנו על חילות העזר (Auxileries) שפעלו במסגרת (RIC Royal Irish)

⁸⁷ דורון אורן, "מבצע קדם - התכנית להבקעת החומה וכיבוש העיר העתיקה", **אריאל**, 184-183, (2008), עמ' 49 - 56.

⁸⁸ יצחק לוי (לויצה), **תשעה קבין - ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות**, תל-אביב: מערכות, 1986, עמ' 376.

⁸⁹ נתן שור, **תולדות ירושלים**, תל-אביב: דביר, 1987, עמ' 24.

⁹⁰ ראובני, ממשל המנדט, עמ' 143-147.

⁹¹ מאורעות תרפ"א (1921), פרצו ב-1 במאי 1921 בעיר יפו ופשטו למקומות נוספים (באר טוביה, רחובות, פתח תקווה, חדרה, עקרון). הם נמשכו חמישה ימים, ובמהלכם נהרגו 47 יהודים ונפצעו 146, מקרב הערבים נהרגו 48 ונפצעו 47. לתיאור מהלך האירועים ראה יהודה סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, ב (מהגנה למאבק), תל-אביב: מערכות, 1964, עמ' 77 - 109.

⁹² Edward Horne, **A Job Well Done: A History of the Palestine Police 1920-1948**, Sussex, England: The Book Guide Ltd, 1982, pp 56-57 (להלן: הורן, המשימה בוצעה)

Constabulary) נגד המחותרת האירית. תפקיד הז'נדרמריה הבריטית היה לשמור על ביטחון הפנים ברחבי ארץ ישראל, למנוע הפרות סדר, ולדכא מהומות המוניות.⁹³ בעקבות השקט הביטחוני ששרר בעיקר מאז 1923 דרש משרד האוצר הבריטי לקצץ בהוצאות הביטחון במזרח התיכון, וארץ ישראל בכלל זה. במסגרת רפורמה שנערכה ב 1926 על ידי פילדמרשל הרברט פלומר (Plomer), פורקו שתי הג'נדרמריות, הבריטית והארץ ישראלית והוקמה המשטרה במתכונתה החדשה. בנוסף על כך, הוקם כוח רכוב - חיל הספר של עבר הירדן (Trans - Jordan Frontier Force). תפקידו של חיל הספר העבר ירדני היה לשמור על גבולות עבר הירדן מפני חדירות והברחות, ולהוות כוח עזר ג'נדרמי לשלטונות בריטניה.⁹⁴ במקביל להקמת חיל הספר העבר ירדני ולאחר מכן אורגנה מחדש משטרת המנדט בארץ ישראל כדי להתמודד עם בעיות ביטחון הפנים.⁹⁵

2.3 הצעת דוד שאלתיאל להקמת חיל הספר (ספטמבר 1949)

ב-15 בספטמבר 1949, כשלושה חודשים לאחר שביקש שר הביטחון מדוד שאלתיאל לגבש תכנית להקמת "חיל נוטרים" הגיש לו שאלתיאל הצעה להקמת חיל הספר בשם "הצעה מוקדמת של עקרונות להקמת חיל הנוטרים (ז'נדרמריה)". שאלתיאל המליץ להקים כוח ספר המבוסס על "מספר עקרונות של דוגמת הז'נדרמריה הלאומית הצרפתית". שאלתיאל הציע שהז'נדרמריה תורכב משני גופים: "חיל הספר" שיוצב בימי שלום לאורך הגבולות ויעסוק בהגנה על אזורי הספר מפני הסתננות, הברחות, פשיטות וחבלות. בעת מלחמה ישמשו חיילי החיל מורי דרך וסיירים לצבא, ויסייעו למושלים הצבאיים בניהול השטחים הכבושים. הגוף השני שהציע שאלתיאל להקים הוא "משמר המדינה", כוח צבאי שיופעל בעיתות שלום לשמירת ביטחון הפנים בתוככי המדינה.⁹⁶ אלי צור סבור כי מקור ההשראה של שאלתיאל להקים חיל הספר המבוסס על עקרונות הז'נדרמריה הצרפתית הוא הביקור שערך שאלתיאל בסתיו 1949 בצרפת שבו ביקר בבסיס הז'נדרמריה הצרפתית בעיר מלון (Melun). לדידו של צור לביקור זה הייתה השפעה רבה על גיבוש ההצעה שכתב.⁹⁷ אין להתעלם מכך כי דוד שאלתיאל שירת בלגיון הזרים של צרפת ומתוך כך הכיר גם את המסגרות הצבאיות הנוספות שפעלו בשטחי הפרובינציות של צרפת.

⁹³ גד קרויזר, "משטרה קולוניאלית אזרחית או משטרה קולוניאלית חצי - צבאית", בתוך: ניר מן (עורך), עלי זית וחרב - משטרת ארץ ישראל - עיונים בתולדות המשטרה בתקופת המנדט הבריטי, יד, רמת אפעל: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, 2014, עמ' 63 (להלן: קרויזר, משטרה קולוניאלית).

⁹⁴ שם, עמ' 66.

⁹⁵ שם, עמ' 67 - 96.

⁹⁶ שאלתיאל, עקרונות ההצעה (פרק ההקדמה).

⁹⁷ צור, שומר לישראל, עמ' 225.

שאלתיאל המליץ להקים את חיל הספר בשלושה שלבים. השלב הראשון (אוקטובר 1949 - אפריל 1950) יוקדש לדברי שאלתיאל להקמת החיל. בשלב הביניים (אפריל 1950 - ינואר 1951) יופעל חיל הספר באופן מבצעי מדורג וזאת במקביל להגדלת מצבת כוח האדם. בשלב השלישי (ינואר 1951 - ואילך) יופעל החיל באופן מבצעי סדיר ורציף.⁹⁸

בישיבה שנערכה ב-21 בספטמבר 1949, שבה השתתפו דוד שאלתיאל, שאול אביגור, הרמטכ"ל יעקב דורי וסגנו האלוף מרדכי מקלף, אישר שר הביטחון את הקמתו של חיל הספר וקבע כי החיל יהיה נתון למרותו של שר הביטחון. שר הביטחון דרש מדוד שאלתיאל לגייס באופן מיידי 1,000 חיילים לצורך הקמת החיל. הביטוי לחשיבות שהעניק שר הביטחון להקמת חיל הספר בהקדם האפשרי היא הדרישה לקבל מדוד משאלתיאל דו"ח שבועי המפרט את כלל הפעולות שנעשו להקמת החיל.⁹⁹

2.3.1 כפיפות חיל הספר

דוד שאלתיאל אימץ את המלצת שר הביטחון בסוגיית כפיפות חיל הספר וזו באה לידי ביטוי בהצעתו: "חיל הנוטרים מהווה כוח עצמאי, צבאי טהור העומד לפקודתו הישירה של שר הביטחון."¹⁰⁰ יישום המלצה זו לא עמד בקנה אחד עם המטכ"ל של צה"ל. בעוד שהמטכ"ל ראה את צה"ל כמקשה אחת, שכל יחידותיו כפופות לסמכות עליונה אחת והיא המטכ"ל, בחיל הספר שזה עתה קם ניתן פירוש שונה למבנה הצבא. חיל הספר נתפס כחיל עצמאי שאינו מפקח על ידי הדרג הצבאי. ב-21 בספטמבר 1949, המועד בו אישר שר הביטחון את ההצעה של שאלתיאל קבל הרמטכ"ל יעקב דורי בפני שר הביטחון על כך כי לחיל הספר ניתנה "עצמאות יתרה".¹⁰¹

ניתן להעריך כי בקשתו של הרמטכ"ל משר הביטחון לצמצם את מעמדו העצמאי של חיל הספר נבע מהרצון לשמור על היררכיה צבאית תקינה. עם זה, לא ניתן להתעלם מכך שליעקב דורי לא הייתה הערכה מרובה כלפי דוד שאלתיאל, עליו אמר: "מלא אמביציה ולא תמיד אמר דברי אמת". הרמטכ"ל הוסיף ואמר כי לו הדבר היה תלוי בו הוא לא מאפשר לשאלתיאל להישאר בצמרת הצבא. המשך שירותו הצבאי של שאלתיאל בצה"ל, לדברי הרמטכ"ל, היה בשל כך "ששר הביטחון נתן בו אמון מלא".¹⁰²

שר הביטחון לא נענה לבקשת הרמטכ"ל להכפיף את חיל הספר למטכ"ל, הרמטכ"ל דורי נאלץ לקבל את ההחלטה. ניתן להעריך כי הסכמתו של הרמטכ"ל דורי נעוצה בקרבה ומערכת היחסים ההדוקה שהייתה בין שני האישים. הרמטכ"ל דורי נחשב לאחד מנאמניו של שר הביטחון. במהלך

⁹⁸ שאלתיאל, עקרונות ההצעה, (פרק ההקדמה).

⁹⁹ צור, שומר לישראל, עמ' 227.

¹⁰⁰ שאלתיאל, עקרונות ההצעה, עמ' 1.

¹⁰¹ ארכיון בן גוריון (להלן: אב"ג), יומן, 21.9.1949.

¹⁰² מרדכי נאור, הרמטכ"ל הראשון יעקב דורי, מושב בן שמן: מערכות, 2011, עמ' 325-326.

מלחמת העצמאות הם עבדו בקרבה יתרה, גם בזמן שהרמטכ"ל דורי נעדר פיזית עקב מחלתו. בוויכוחים המהותיים על עיצובו של הצבא נחשב יעקב דורי לעושה דברו של שר הביטחון - בהסכמתו הרטרואקטיבית להטבעת האנייה אלטלנה, בנוגע להדחת ישראל גלילי, בפירוק מטה הפלמ"ח, ובצמצום כוח האדם של צה"ל באביב 1949.¹⁰³

סוגיית כפיפותו של חיל הספר עלתה שוב לסדר היום בנובמבר 1949, עם מינויו של יגאל ידן לרמטכ"ל. ידן התנגד בכל תוקף להחלטה כי חיל הספר יהיה נתון למרות שר הביטחון. כדי לצמצם את המעורבות הישירה של שר הביטחון בכל הסוגיות הקשורות להקמת החיל דרש הרמטכ"ל משאלתיאל שיפסיק את הדיווחים הישירים לשר הביטחון. ממכתב אישי ששלח שאלתיאל ב-24 בנובמבר 1949 לרמטכ"ל עולה המחלוקת הקשה שנוצרה בין שני האישים בסוגיה זו. במכתב כתב שאלתיאל כי הדיווחים לשר הביטחון הם על פי דרישת השר. הרמטכ"ל לא קיבל את עמדת שאלתיאל וטען כי על פי נוהל צבאי תקין כל הדיווחים נדרשים להגיע לרמטכ"ל. המחלוקת בין שני האישים הביאה להתעלמותו של הרמטכ"ל מחיל הספר וכך כתב שאלתיאל לרמטכ"ל בעניין זה: "הפסקה אחרונה במכתבך המאיימת באדישות מצדך לגבי החיל כולו מצערת אותי ומפתיעה אותי מאוד לאחר שאין אני חושב את עצמי מוסמך להפר או לשנות פקודה מפורשת של שר הביטחון. באם אפילו לדעתך היא בניגוד לנוהל הצבאי. בוודאי ברור לך כי קריאת הדוחות על ידך כחומר אינפורמטיבי בלבד תתנקם בחיל הספר בתקופה המכרעת של התהוותו, בייחוד לאחר החלטתך לקבוע לי רק פעם לארבעה שבועות פגישה אישית לענייני החיל".¹⁰⁴ תוכן המכתב מבטא את החשש של שאלתיאל מהתעלמות הרמטכ"ל מהקמתו של חיל הספר מחד גיסא, ומאידך גיסא, אנו מוצאים באופן ברור את נאמנותו של דוד שאלתיאל לשר הביטחון.

את התנגדות הרמטכ"ל יש לראות גם על רקע תפיסתו את תפקידי משרד הביטחון. במהלך שלוש שנות כהונתו (1949-1952) פעל הרמטכ"ל להמעיט בערכו ובמעמדו של משרד הביטחון ולהכפיפו למטכ"ל. הרמטכ"ל גרס כי המטכ"ל בראשותו חייב ליהנות מסמכויות נרחבות משום שהוא משמש בעת ובעונה אחת בשני תפקידים - פיקוד על כוחות הצבא, ובמקביל מטהו של שר הביטחון המסייע לו בניהול הצבא.¹⁰⁵ הכפפת חיל הספר למשרד הביטחון מנקודת מבטו של הרמטכ"ל עמדה בניגוד לתפיסתו את מעמד משרד הביטחון. עיון בדו"חות השבועיים אותם כתב שאלתיאל מעלים כי שאלתיאל המשיך לדווח באופן ישיר לשר הביטחון עד למחצית השנייה של ינואר 1950. ניסיונותיו של הרמטכ"ל להניע את שאלתיאל מלדווח לשר הביטחון לא צלחו.

¹⁰³ ניר מן, "הרמטכ"ל הראשון יוצא לאור", **מערכות**, 442, (אפריל 2012), עמ' 74.

¹⁰⁴ א"צ, 25/95/1951, "הנדון: דו"ח התקדמות", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לרמטכ"ל, 24.11.1949.

¹⁰⁵ אריה בעז, **שורשי משרד הביטחון ותחומי האחריות 1948-1952**, מושב בן שמן: משרד הביטחון, 2013, עמ' 75.

2.3.2 חלוקת מדינת ישראל לאזורי ספר

דוד שאלתיאל המליץ כי על חיל הספר יש להטיל את האחריות למניעת ההסתננות לאורך כל גבולותיה של מדינת ישראל. תפיסה זו הודגשה בסדרת ראיונות שהעניק דוד שאלתיאל לעיתונות. כך למשל, בראיון לעיתון "על המשמר" מ-23 באוקטובר 1949 אמר שאלתיאל: "תפקידו של חיל הספר לשמור על גבולות המדינה באורך של 960 קילומטר מפני הסתננות".¹⁰⁶ בראיון נוסף שהעניק ב-24 באוקטובר 1949 לעיתון "חרות" אמר: "חיל הספר יופקד לשמור על כל גבולות המדינה מפני מסתננים, שודדים, מבריחים ופשיטות ... 960 קילומטר הם אורך גבולות המדינה והיחידות תתחלקנה בהתאם לתנאים הטופוגרפיים של המקום".¹⁰⁷ כדי להשיג שליטה מרבית לאורך הגבול הציע שאלתיאל לחלק את המדינה לאזורי משנה, ובכל אזור להקים מפקדה של חיל הספר. כל מפקדה תכלול בתוכה מספר מחוזות וכל מחוז יורכב ממספר גושי ספר.¹⁰⁸

הסתייגות להמלצה זו עלתה מצד הגיאוגרף משה בראוור. במאמר ביקורתי שפרסם ב-28 באוקטובר 1949 בעיתון "הצופה" כתב: "ראוי שמארגני חיל הספר יבחנו תחילה בעיון רב את קו הגבול לכל אורכו בעזרת מומחים ויקבעו את התיקונים הקטנים ההכרחיים שיש ואפשר להכניס בקווי הגבול בהסכם עם מדינות השכנות".¹⁰⁹ לדברי בראוור, חיל הספר יתקשה לשמור על הגבול במציאות שנוצרה לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק ותלה את הצלחת החיל בתיקוני הגבול הנדרשים.

2.4 חיל הספר בתפיסת האלוף דוד שאלתיאל

אחד המקורות החושפים בפנינו את טקטיקות ההפעלה של חיל הספר הוא מסמך הקרוי "תקנון פעילות חיל הספר". המסמך נכתב על ידי דוד שאלתיאל ומועד כתיבתו הוא דצמבר 1949 - ינואר 1950. המסמך מכיל 62 עמודים ובהם מצויים המלצות יסודיות ומפורטות העוסקות במבנה הארגוני של חיל הספר, ובטקטיקות המבצעיות להפעלתו.¹¹⁰ ניתוח התקנון מלמד שדוד שאלתיאל ביקש להקים חיל ספר הפועל בדומה לטקטיקות שהושמו בארץ ישראל במהלך המרד הערבי (1936 - 1939) על ידי הבריטים. במילים אחרות, שאלתיאל ביקש לזנוח את שיטות הפעולה

¹⁰⁶ "הגיוס לחיל הספר מתחיל מחרתיים", על המשמר, 23.10.1949, עמ' 1.

¹⁰⁷ "מחר ייפתח הגיוס לחיל הספר", חרות, 24.10.1949, עמ' 2.

¹⁰⁸ שאלתיאל, עקרונות ההצעה, עמ' 2.

¹⁰⁹ משה בראוור, "אזור הספר של ישראל", הצופה, 28.10.1949, עמ' 3.

¹¹⁰ א"צ, 433/854/1952, "הנדון: תקנון פעילות חיל הספר - הצעה", רב סרן ארנון גיל, קצין המבצעים של חיל הספר, בשם מפקד חיל הספר, לראש פיקוד ההדרכה בצה"ל, 9.1.1950 (להלן: תקנון חיל הספר).

שיושמו בצה"ל למאבק בהסתננות, ולהקים כוח צבאי הפועל על פי טקטיקות שאימצו הבריטים מכוחות ספר ברחבי האימפריה.

2.4.1 הקמתן של תחנות משמר (מצודות גבול)

ההמלצה המרכזית בתקנון הייתה להקים מערך של תחנות משמר (מצודות גבול) לאורך גבולותיה של מדינת ישראל.¹¹¹ תפקידה של תחנת המשמר הוגדרה בתקנון כך: "התחנה היא היחידה הראשונית של חיל הספר. עליה לקיים תפקיד עקרוני - שמירת גבול המדינה". בתקנון הומלץ על הקמתן של שני סוגי תחנות. ההבדל בין שתי התחנות בא לידי ביטוי במיקום הצבתן ואופי תפקידן. התחנה הראשונה הוגדרה בתקנון כ"תחנת קו" אשר תוקם על קו הגבול ותוגדר לה אחריות טריטוריאלית לשמירת הגבול. תחנה זו תאויש על ידי כוחות רגליים, פרשים, או כוח ממוכן, וזאת על פי אופי ותנאי השטח. בתקנון לא ניתנה התייחסות למספרן של התחנות העתידות לקום. תחנה מסוג שני הוגדרה כ"תחנת מלווים הדורשים אבטחת גבול מוגברת". תפקידה נועד לתגבר בעת מצבי חירום את תחנת הקו בכוח אדם ואמצעי לחימה.¹¹² התקנון קבע כי מצב חירום יוכרז בשני מצבים: (1) ניסיון של אוכלוסייה ערבית (פליטים) להגיע ממדינות ערב לגבולות המדינה. (2) הפרות סדר בעלות עצימות גבוהה ברחבי המדינה.¹¹³

כמו כן, נוסחו גם הדרישות הטקטיות להגנת התחנה מפני תקיפות אויב. על התחנה להיות מאובטחת 24 שעות על ידי זקיף המצויד בנשק וברימונים.¹¹⁴ הומלץ על הקמתן של עמדות מבוצרות בהיקף התחנה שיאוישו בעת תקיפת התחנה, וזאת נוסף על גדר תיל דוקרנית אשר תקיף את התחנה מכל עבריה. לצורך ייעול השמירה בשעות הלילה הומלץ להטמין באדמה מוקשי אור אשר יתריעו על חדירת מסתננים.¹¹⁵ כדי לשמור על קשר בין התחנות הומלץ על הקמתן של כוח בשם "פטרול קשר" המבוסס על כוח רגלי או רכוב המונה שני חיילים, ותפקידו לקשר בין התחנות בעת שניתק הקשר ביניהן.¹¹⁶

תחנות הגבול שהציע שאלתיאל להקים מזכירות במידה רבה את מודל מצודות גבול הצפון שהקימו הבריטים בארץ ישראל כנגד חדירות המורדים מסוריה לארץ ישראל במהלך המרד הערבי. רוב רכיבי מערכת גדר הצפון הוקמו עד אוגוסט 1938, למעט מצודות הגבול שבנייתן

¹¹¹ יש לציין כי בספטמבר 1960 הגה יוסף וייץ מראשי קק"ל תכנית להקמת מצודות גבול זהה לזו של דוד שאלתיאל. הוא הציע לצה"ל להקים 17 מצודות לאורך הגבול, מראש הנקרה ועד ערד ולסלול דרך שתחבר ביניהם. א"צ, 467/2230/1997.

¹¹² תקנון חיל הספר, עמ' 5.

¹¹³ שם, עמ' 32.

¹¹⁴ שם, עמ' 10.

¹¹⁵ שם, עמ' 37.

¹¹⁶ שם, עמ' 18.

הסתיימה ככל הנראה בראשית שנת 1939, כשהגיע סר צ'רלס טגארט לשליחותו השנייה בארץ ישראל (ספטמבר 1938 - מאי 1939).¹¹⁷

שאלתיאל המליץ לשכן את החיילים ובני משפחותיהם בתחנות הגבול שתוקמנה, או בסמוך אליהן.¹¹⁸ בראיון שהעניק שאלתיאל לעיתון "במחנה" ב-27 באוקטובר 1949 אמר: "התקווה היא, כי במרוצת השנים תהיינה משפחות בישראל שתראינה בשמירת הגבולות את ייעודן המיוחד, כשם שזה מצוי כיום בז'נדרמריה השומרת על גבולותיה של צרפת. גם בחיל הספר שלנו תהיה המגמה לאפשר לחייל להקים לעצמו משפחה ולחיות איתה יחד על הגבול. ייתכן ועל יד כך יוצרו לנו יישובי ספר חדשים, שאת גרעינם יהוו שומרי הגבולות".¹¹⁹ ההמלצה לשיכון משפחות חיל הספר לאורך הגבול נבעה מהיכרותו של שאלתיאל את המודל הצרפתי שאליו היה קרוב ושאותו הזכיר בהצעתו להקמת החיל. חיל הספר העבר ירדני שיכן אף הוא את משפחות החיילים בסמוך לבסיסי החיל. השלטון הבריטי בנה שכונות מגורים למשפחות החיילים בכפר הצ'רקסי בזרקא (מזרחית לעמאן), בצמח, בראש פינה ובבית שאן.¹²⁰

שאלתיאל ראה בהקמתן של תחנות הגבול מרכיב מעודד להתיישבות באזורי הספר. בהקשר זה אמר "קיום תחנות משמר באזורי גבול יעודד גם חקלאים, מגדלי צאן ובקר, להתיישב לאורך הגבול בחסותו של חיל הספר".¹²¹

יש לזכור, שתי בעיות השתקפו ממפת ההתיישבות לאחר הקמת המדינה: (א) רק עשרה אחוזים משטח המדינה היו מעובדים בידי חקלאים ישראלים. (ב) רוב האוכלוסייה התרכזה בשפלת החוף המרכזית, "בין גדרה לחדרה", ומטרות הממשלה היו לפזר את האוכלוסייה ולהקים התיישבות באזורי הספר לצורך עיבוי הגבולות.¹²² שאלתיאל סבר כי שיכונם של משפחות חיילי חיל הספר לאורך הגבול יענה על הצרכים ההתיישבותיים של מדינת ישראל.

2.4.2 יחידות רכובות בחיל הספר

בתחום המשימות המליץ שאלתיאל להקים יחידות רכובות שתסיירנה לאורך הגבול. אופי היחידות הרכובות כלל יחידת פרשים, רוכבי גמלים, כוח משוריין רכוב, ואופנועים.¹²³ דוד שאלתיאל סבר כי האופי הגיאוגרפי המגוון של מדינת ישראל מצריך את התאמתן של היחידות הרכובות לתנאי השטח הטופוגרפיים: "חיל זה יהיה בעיקרו חיל ממונע ומורכב מיחידות

¹¹⁷ קרויזר, הטיגארטים, עמ' 100.

¹¹⁸ שאלתיאל, עקרונות ההצעה, עמ' 4.

¹¹⁹ ראה לעיל הערה 2.

¹²⁰ קוסובסקי, חיל הספר, עמ' 52.

¹²¹ שאול חזן, "מסדר אבירי הגבולות", דבר, 6.12.1949, עמ' 2.

¹²² דרורי, צבא וחברה, עמ' 249.

¹²³ שאלתיאל, עקרונות ההצעה, עמ' 4.

גיפים, רוכבי גמלים, פרשים וחיל רגלים ... היחידות תתחלקנה בהתאם לתנאים הטופוגרפיים של המקום: בנגב רוכבי גמלים, בהרים - יחידות פרשים ובשפלה יחידות רגלים ונוסעי גיפים".¹²⁴ במערכת גבול הצפון שהקימו הבריטים במהלך המרד הערבי, אחד הרכיבים המרכזיים היה יחידה רכובה שכונתה בשם "המשטרה הכפרית הרכובה" שהושפעה מהמודל שיושם בשנת 1913 בפרובינציה הצפון מערבית בהודו ("משטרת הספר" The Frontier Constabulary). "המשטרה הכפרית הרכובה" שולבה עם "חטיבת הספר הצפונית" שבאחריותה הייתה גם גדר הצפון.¹²⁵ כפי שנראה, היחידות הרכובות אותן ביקש להקים דוד שאלתיאל הן בעלות קווי דמיון ליחידות הספר שהוקמו בארץ ישראל וברחבי האימפריה הבריטית.

2.4.2.1 יחידת הפרשים

אחד הנושאים הראשונים שבו עסק דוד שאלתיאל עם הקמת חיל הספר הוא הקמתה של יחידת פרשים. בין היחידות הרכובות שהבריטים הפעילו בארץ ישראל לצורך שמירת הגבול היו יחידות הפרשים. הן הופעלו בין היתר במסגרת הז'נדרמריה הארץ ישראלית ("המשטרה המעולה"),¹²⁶ ובמסגרת חיל הספר העבר ירדני.¹²⁷ הניסיון של שאלתיאל להקים יחידת פרשים כשל. כדי לעמוד על הנסיבות שהביאו לכישלון אציג את השתלשלות האירועים שקשורים בסוגיה זו.

ב-9 באוקטובר 1949 קיבל שאלתיאל מצה"ל פלוגת פרשים שמנתה 168 פרשים (מתוכם 100 צ'רקסים) ו-60 סוסים. פלוגה זו היוותה את הבסיס הראשוני להקמת היחידה.¹²⁸ ב-7 באוקטובר 1949, יומיים לפני המועד שקיבל חיל הספר את הפרשים מצה"ל ביקש יוסף נחמיאס, ששימש באותה עת סגן המפקח הכללי של המשטרה מהרמטכ"ל יעקב דורי 40 סוסים לצורך שמירת הגבול הצפוני.¹²⁹

ב-23 באוקטובר 1949, כשבועיים לאחר בקשתו של נחמיאס נערכה ישיבה במטכ"ל שבה השתתפו נציגי אגף כוח אדם של צה"ל, משטרת ישראל ומפקד יחידת הפרשים של חיל הספר סרן דוד יצחקי. בישיבה המליצו נציגי צה"ל להעביר סוסים מחיל הספר למשטרה. רב סרן דוד יצחקי טען כי במידה והמלצת צה"ל תמומש תכניתו של שאלתיאל להקים יחידה פרשים המונה 300 פרשים לא תצא לפועל. בסיום הישיבה הוחלט כי חיל הספר יעביר 40 סוסים למשטרת ישראל.¹³⁰

¹²⁴ ראה לעיל הערה 106.

¹²⁵ קרויזר, הטיגארטים, עמ' 58-59.

¹²⁶ הורן, המשימה בוצעה, עמ' 68.

¹²⁷ על פעילותו של גדוד הפרשים של חיל הספר העבר ירדני בארץ ישראל ראה: אורי קוסובסקי, "חיל הספר של עבר הירדן בגבול הצפון בשנים 1944-1948", בתוך: ניר מן (עורך), עלי זית וחרב - משטרת ארץ ישראל - עיונים בתולדות המשטרה בתקופת המנדט הבריטי, יד, רמת אפעל: העמותה לחקר כוחות המגן ע"ש ישראל גלילי, 2014, עמ' 136 - 166.

¹²⁸ א"צ, 25/95/1951, מכתב של האלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לרמטכ"ל, 25.10.1949.

¹²⁹ שם, יוסף נחמיאס, סגן המפקח הכללי של משטרת ישראל, לרמטכ"ל, 7.10.1949.

¹³⁰ שם, "פרטי כל מישיבה שנתקיימה במטכ"ל / אג"א במשרדו של סגן אלוף שומכרי", 24.10.1949.

ב-25 באוקטובר 1949 הורה הרמטכ"ל יעקב דורי לדוד שאלתיאל להעביר מחצית מהסוסים המצויים בחיל הספר למשטרת ישראל. הרמטכ"ל הדגיש כי אי מילוי הוראה זו תחשב כאי מילוי פקודה של הרמטכ"ל. שאלתיאל הגיב להוראה זו במכתב אישי לרמטכ"ל שבו כתב "ההוראה נופלת עליי כברק מהשמים, בתוך כל ההאבקות הקשה, חוסר שיתוף הפעולה והעזרה בהם אני נמצא". בהמשך איים שאלתיאל בהתפטרות מידית: "ברור כי ביצוע פקודה זו יסיר כל אפשרות של הקמת חיל הפרשים בתוך חיל הספר ... לכן אין ביכולתי לקבל על עצמי ביצוע של פקודה זו ... הנני מקווה בכל ליבי שתמצא בהתייעצות איתי דרך אחרת לפתרון הבעיה ולא תאלץ אותי בנתינת פקודה. ללא ערעור אבקשך לשחרר אותי מתפקידי מיד".¹³¹

האיום לא הועיל - חמישה ימים לאחר מכן הועברה מחיל הספר למשטרה פלוגת פרשים שמנתה 30 סוסים ו 40 פרשים.¹³² כוח הפרשים שנותר בחיל הספר מנה 30 סוסים בלבד. כוח זה שוכן במפקדת חיל הספר בטירה לצורך אימונים (מחנה 137).¹³³ מרביתם של הפרשים שנותרו בחיל הספר היו צ'רקסים ששירתו קודם לכן ביחידות הפרשים של צה"ל.¹³⁴

אימוני הפרשים התבססו על תורת האימונים שיושמה בחיל הספר העבר ירדני, והם התאפשרו הודות לכך שמפקד היחידה סרן דוד יצחקי היה בעברו פרש לוחם בחיל הספר העבר ירדני. אימוני הפרשים כללו "תפיסת מבריחים" ותמרוני קרב כנגד "כנופיות מזוינות".¹³⁵ ב-18 בינואר 1950 הועבר כוח הפרשים של חיל הספר לצורך ארגונו מחדש למחנה גדעון (מחנה 268) הנמצא 2 ק"מ צפונית מהכביש המוביל לבית שאן.¹³⁶

יומן המבצעים של יחידת הפרשים חושף בפנינו את הבעיות הלוגיסטיות הרבות שאליה נקלעה יחידת הפרשים של חיל הספר. ב-31 בינואר 1950 נרשם ביומן "מצב הסוסים מדאיג. מצב הפרזול רע מאוד בגלל חוסר פרסאות".¹³⁷ ב-2 בפברואר 1950 נרשם "בעיית כוח האדם ביחידה מעוררת דאגה".¹³⁸ ב-8 במארס 1950 נרשם "כוח האדם ביחידה הולך ומתמעט ויש מחסור בחיילים לצורך ביצוע העבודות החיוניות ביותר".¹³⁹

מתדירות הדיווחים עולה כי יחידת הפרשים סבלה בכל מהלך התארגנותה מבעיות לוגיסטיות קשות שעיקרן היה מחסור בציוד וכוח אדם. ב-23 באפריל 1950 השתתפה פלוגת פרשים של חיל

¹³¹ שם, מכתב של האלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לרמטכ"ל, 25.10.1949.

¹³² שם, זיכרון דברים חתום על ידי האלוף דוד שאלתיאל ויוסף נחמיאס מתאריך 27.10.1949.

¹³³ שם, 18/1291/1951, "דו"ח התקדמות מס' 14", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשר הביטחון, 16.1.1950 (להלן: "דו"ח התקדמות מס' 14").

¹³⁴ ספראי, "הפרשים של חיל הספר", **במחנה**, 3.11.1949, עמ' 10.

¹³⁵ מ.משה, "ללמד בני יהודה פרשות", **מעריב**, 18.12.1949, עמ' 3. אפרים תלמי, "תמרוני חיל הספר נגד מבריחים", **דבר**, 16.12.1949, עמ' 10.

¹³⁶ א"צ, 1386/721/1972, "יומן יחידת הפרשים וחיל הספר לחודש ינואר 1950", 18.1.1950.

¹³⁷ שם, 31.1.1950.

¹³⁸ שם, "יומן יחידת הפרשים וחיל הספר לחודש פברואר 1950", 2.2.1950.

¹³⁹ שם, "יומן יחידת הפרשים וחיל הספר לחודש מארס 1950", 8.3.1950.

הספר במצעד יום העצמאות של מדינת ישראל בירושלים.¹⁴⁰ בשלהי חודש אפריל 1950 החל תהליך של סגירת היחידה והעברת הפרשים שנותרו בחיל הספר למשטרת ישראל.¹⁴¹ ב-4 במאי 1950 עזבה יחידת הפרשים את מחנה גדעון, ו ב-15 במאי נכתב ביומן היחידה "יחידת הפרשים התחסלה היום לחלוטין".¹⁴² אין המקורות מעידים על כך שיחידת הפרשים של חיל הספר פעלה באופן מבצעי. ניסיונותיו של שאלתיאל להקים כוח פרשים נתקל בקשיים לוגיסטיים מרובים. אין ספק כי המהלך שנקטה המשטרה בלקיחת הסוסים מחיל הספר פגעה בתכניתו של דוד שאלתיאל להקים את היחידה כפי שתכנן מלכתחילה.

2.4.2.2 רוכבי גמלים

שאלתיאל ביקש להפעיל באזורי הנגב כוח גמלים רכוב. כוח מסוג זה הוא מאפיין שכיח בכוחות ספר. בשלהי 1917, כאשר הבריטים כבשו את דרום הארץ החליטו מפקדי הצבא הבריטי להשליט את מרותם על הנגב. לשם כך הוקם חיל הגמלים (The Camel Corp) שביצע סיורים לאורך גבולות הנגב. בשנת 1922 עם הקמתה של הז'נדרמריה הארצישראלית הוכפף חיל הגמלים לז'נדרמריה וצורף לפלוגה שהוצבה בבאר שבע.¹⁴³

בחיל הספר העבר ירדני פעלה פלוגה של רוכבי גמלים. בפרוץ מאורעות תרפ"ט (1929) קבעה הפלוגה את בסיסה ביריחו והייתה אחראית למניעת הסתננויות של ערבים ושל בדויים מזוינים מעבר הירדן לחלק הדרומי של בקעת הירדן.¹⁴⁴ העדות היחידה המצביעה על ניסיון להקים יחידת גמלים בחיל הספר מצויה בראיון שהעניק שאלתיאל ב-30 בנובמבר 1949 לעיתון "מעריב" ובו אמר: "חיל הספר רכש שמונה גמלים מזן משובח לצורך סיורים לאורך הגבול".¹⁴⁵ מלבד מקור זה לא מצאתי מקורות נוספים המעידים על הקמתה של יחידה מסוג זה בחיל הספר.

2.4.2.3 כוח משוריין רכוב

שאלתיאל המליץ להקים כוח רכוב משוריין ולשם כך ניסה לגייס לשורות חיל הספר את יוסף פרסמן.¹⁴⁶ פרסמן רכש ניסיון רב בתקופת מאורעות תרפ"ט (1929) בהפעלת מכוניות משורינות, עת שהיה מפקדה של "הנודדת" הידועה שפעלה ברחבי עמק יזרעאל.¹⁴⁷

¹⁴⁰ שם, 1385/721/1972, "הנדון: פקודת יום העצמאות", רס"ן נתן אורן, למפקד פלוגת מצעד יום העצמאות, 20.4.1950.

¹⁴¹ שם, 1386/721/1972, "יומן יחידת הפרשים וחיל הספר לחודש אפריל 1950", 20.4.1950.

¹⁴² שם, "יומן יחידת הפרשים וחיל הספר לחודש מאי 1950", 15.5.1950.

¹⁴³ שלומי שטרית ואורי קוסובסקי, משטרת ישראל בשביל ישראל - מבני משטרה היסטוריים בארץ ישראל, ירושלים: משטרת ישראל, תשע"ד, עמ' 328-343.

¹⁴⁴ בנדמן, חיל הספר, עמ' 209.

¹⁴⁵ סופר צבאי, "חברה", מעריב, 30.11.1949, עמ' 2.

¹⁴⁶ יש לציין כי צ'רלס טגארט התעניין אף הוא בפעולותיו של יוסף פרסמן וברכבים המשוריינים אותם הפעיל. ראה על כך את עדותו של אברהם איכר המצוטטת אצל קרויזר, הטיגארטים, עמ' 58.

¹⁴⁷ על יוסף פרסמן ראה: יוסף פרסמן: דפים לזכרו, רמת דוד, תשכ"ג.

לצורך גיוסו של יוסף פרסמן לחיל הספר נעזר שאלתיאל בשאול אביגור. במכתב ששלח אביגור בנובמבר 1949 למשק החברים קבוצת עיינות (לימים קיבוץ רמת דוד) ביקש לגייס את יוסף פרסמן לשורות חיל הספר. תגובת הנהלת המשק הייתה: "אין אנו רואים כל אפשרות להעמיד אותו (יוסף פרסמן) לשירות בחיל הספר... רוב השנים שרת מחוץ לבית ואין לנתקו מהמשק לעוד שנים נוספות".¹⁴⁸ סירובה של הנהלת המשק הביא לתגובה משאול אביגור להנהלת המשק: "איני יכול בשום פנים ואופן להסכים לתוכן תשובתכם. התפקיד שלשמו נקרא פרסמן הוא כה חיוני - שחובה עליכם להיענות לו".¹⁴⁹

התכתובת בין אביגור למשק עיינות מלמדת על מאמציו של דוד שאלתיאל לגייס לחיל הספר אישים בעלי ניסיון בתחום היחידות הרכובות המשוריינות.

2.5 מודיעין ומקורות המידע

הצעה יסודית וחשובה בתקנון חיל הספר נגעה לאיסוף המודיעין. התקנון קבע כי המודיעין הוא תנאי חשוב לקיום הפעילות המבצעית.¹⁵⁰ שאלתיאל סבר כי כל חייל בחיל הספר מהווה יחידת מודיעין עצמאית ועליו "להכיר כל אבן וכל אדם, ולדעת להבחין בכל תופעה בשטח".¹⁵¹ כדי להשיג מודיעין יעיל הציע שאלתיאל לבצע תצפיות קבועות באמצעות הצבת צופים בנקודות תצפית לאורך הגבול. בתקנון הומלץ כי התצפיות ימוקמו במגדלי צופים שיוקמו לאורך הגבול, במגדלי מים, ועל גגות תחנות הגבול שתוקמנה. נקודת התצפית תורכב מחייל אחד וזמן פעילותו בתצפית לא תעלה על שעתיים, וזאת כדי לשמור על ערנות מתמדת במהלך כל שעות היממה. ציוד הצופה יכלול טלפון לקיום קשר עם התחנה, משקפת, מצפן, תצלומי שטח עדכניים, מפה ויומן רישום.¹⁵² מטרת התצפית נועדה לצורך איסוף מידע על האוכלוסייה השוכנת מעבר לקו הגבול, ידיעות על כוחות צבא שכנים, ומידע על המתרחש ביישובי הספר. שימוש בצופים לצורך איסוף

¹⁴⁸ א"צ, 137/580/1956, מכתב ממזכירות קבוצת עיינות, לשאול אביגור, 22.11.1949.

¹⁴⁹ שם, מכתב משאול אביגור, למזכירות קבוצת עיינות, 4.12.1949.

¹⁵⁰ תקנון חיל הספר, עמ' 4.

¹⁵¹ ראה לעיל הערה 2.

¹⁵² תקנון חיל הספר, עמ' 12-13.

מידע מודיעיני הוא בבואה לדגם הבריטי של יחידת "צופי הספר" (Frontier Scouts) שהוקמה ב-1913 בצפון מערב הודו. תפקידם היה לסייר לאורך הגבול ולערוך תצפיות מודיעיניות.¹⁵³ האזנות לשיחות טלפון והתחקות אחר האוכלוסייה המקומית אף הן הומלצו לצורך איסוף מודיעין.¹⁵⁴ במסגרת יחסי הגומלין בין חיל הספר לרשויות האכיפה קבע התקנון כי חיל הספר יסייע במתן ידיעות על פי אופיין לצבא ולמשטרה ולרשויות המכס.¹⁵⁵

2.6 אמצעי לחימה ואמצעים טכניים לשמירת הגבול

מקור החושף בפנינו את אמצעי הלחימה שהוצעו לחימוש חיל הספר הוא מסמך שכותרתו היא "מחשבות על יצירת חיל הספר". המסמך אינו נושא את שם המחבר, ומועד כתיבתו הוא חודש פברואר 1950. במסמך מצויות המלצות לחימוש היחידות הרכובות של חיל הספר. הנחת העבודה, כפי שעולה מן המסמך היא שחימוש הכוחות הרגליים בצה"ל אינו מתאים ליחידות הרכובות העתידות לקום במסגרת חיל הספר. במסמך הומלץ כי כל יחידה רכובה בחיל הספר תחומש לפי מאפייני השטח הטופוגרפי שבה תפעל. לדוגמא, כוח רכוב אשר יפעל בשטח הררי ומצוקי הומלץ לצייד את הכוח במרגמות כדי לפגוע במסתננים שהתבצרו בצוקי ההרים. באזורים שבהם מצויים מספר רב של מבנים וחורבות יצויד הכוח בתותחים בעלי כוח חדירה. כנגד סיורי האויב במרחב האווירי הוצע להציב על גגות תחנות הגבול נשק נגד מטוסים.¹⁵⁶

שאלתיאל נתן את דעתו על המורכבות של הגבול הארוך של מדינת ישראל שאותו לא ניתן לסגור באופן הרמטי. הוא המליץ כי במקומות שבהם מתבצעות הסתננויות בתדירות גבוהה יש להסתייע גם באמצעים טכניים וזאת בנוסף על הרכיבים של תחנות הגבול והיחידות הרכובות. שאלתיאל המליץ כי "קטעים בעייתיים" לאורך הגבול יוקמו גדרות תיל דוקרניים, אשר ישמשו מכשול למסתננים.¹⁵⁷ אין ספק כי שאלתיאל הכיר את גדר הצפון שהוקמה בארץ ישראל בשנת 1938 על ידי הבריטים. מטרתה הייתה לחצוץ בין ארץ ישראל לתחום השלטון של המנדט הצרפתי. וועדת פיל תמכה בהצעה להקים גידור בחלקים שונים של הגבול ואילו צ'רלס טגארט הציע להקים גידור לאורך הגבול כולו. מכל מקום, הגדר שנבנתה סייעה להפחית את מעבר הלוחמים החמושים, נשק ותחמושת מלבנון לארץ ישראל.¹⁵⁸

¹⁵³ קרויזר, הטיגארטים, עמ' 36.

¹⁵⁴ תקנון חיל הספר, עמ' 4.

¹⁵⁵ שאלתיאל, עקרונות ההצעה, עמ' 5.

¹⁵⁶ א"צ, 22/28/1960, "מחשבות על יצירת חיל הספר", 16.2.1950.

¹⁵⁷ תקנון חיל הספר, עמ' 37.

¹⁵⁸ גד קרויזר, "הקמת גדר הצפון במרד הערבי ושאלת כישלונה: בחינה מחודשת", קותרת, 120, (תשס"ז), עמ' 229-230.

רכיב הגנתי נוסף עליו המליץ שאלתיאל הוא לבנות מערכת של דרך טשטוש ברוחב של שש מטר לאורך הגבול. מטרת המערכת נועדה לחשוף את חדירות המסתננים. לצורך בדיקת דרך הטשטוש המליץ שאלתיאל להקים "פטרול לבדיקת עקבות", שתפקידו לבצע מדי יום, עם זריחת החמה סיור לאורך ציר הדרך במטרה לזהות סימני חדירה (עקבות וכו').¹⁵⁹ בתקנון הומלץ גם על הפעלתם של כלבים לצורך סיוע במעקב ואיתור מסתננים ומשיגי גבול.¹⁶⁰

פרק 3 : המניעים לדחיית התכנית של דוד שאלתיאל.

התכנית של שאלתיאל להקמת חיל ספר הבנוי על פי המודל שהציע נדחתה. חיל הספר הוקם לבסוף במסגרת ארגונית שונה מזו שהוצע בתכנית וזאת לאור מספר גורמים שיידונו בפרק זה.

3.1 הזירה הצבאית

התנגדות מפורשת להקמת חיל הספר באה מצד יצחק רבין ששימש באותה עת קצין המבצעים של פיקוד הדרום. ב-30 בספטמבר 1949 טען יצחק רבין כי ביטחון הגבולות לא יושג על ידי חיל הספר או המשטרה אלא רק על ידי הצבא. רבין סבר כי אם צה"ל יקבל את האמצעים הוא יפעל נגד ההסתננות ביעילות טובה יותר מכל כוח אחר שיוקם.¹⁶¹ יצחק רבין לא פירט באילו אמצעים מדובר, ניתן להעריך שמדובר בציוד וכוח אדם.

התנגדות להקמת חיל הספר על פי המודל שגיבש שאלתיאל הגיעה מצד הרמטכ"ל יגאל ידין. הרמטכ"ל חלק באופן יסודי על המלצותיו של שאלתיאל כפי שהוצעו בתקנון חיל הספר, וכך כתב בעניין זה: "החומר תלוש לגמרי מהמציאות שלנו... אין התחשבות בקו הגבול הארוך והרב גווני מבחינת מבנה השטח. אין התחשבות בציבור האזרחי המיוחד שלנו - יחסים עם יישובי ספר בעלי

¹⁵⁹ תקנון חיל הספר, עמ' 17-18.

¹⁶⁰ שם, עמ' 15.

¹⁶¹ אבי"ג, יומן, 30.9.1949.

צורת חיים קיבוצית ושיתוף פעולה עמם. אין כל תשומת לב לבעיית המיעוט הערבי, והתעלמות מהמצב הפוליטי המיוחד (שביתת נשק).¹⁶²

גיורא שנאן ששימש באותה עת קצין הגיוס של חיל הספר הביע אף הוא את הסתייגותו מהקמתן של תחנות הגבול. ב-16 בינואר 1950 כתב ביומנו: "עיינתי בתקן התחנות המוצע על ידי קצין המבצעים. יש הבדל בהשקפותינו הוא חושב בעיקר על תפקיד משטרתי מוגדר ואני על צבא אשר קיבל תפקידים משטרתיים".¹⁶³ במילים אחרות, הביקורת על שאלתיאל היא שהוא העתיק דגמים של יחידות ספר שהכיר ושהתאימו לשטחי מנדט או קולוניות בשליטת האימפריות ואין כל התאמה של העקרונות למדינה החדשה שנוצרה, לאופי תושביה ולבעיות הביטחוניות הספציפיות שלה. גורם נוסף שמנע את יישום התכנית של שאלתיאל היה המחסור בכוח אדם. שאלתיאל

העריך כי את חיל הספר העתידי לקום יש לבנות על בסיס של 4,500 חיילים בשירות קבע.¹⁶⁴ לשם השוואה, בשנת 1950 עמד שיא כוח האדם בצה"ל על 39,386, שמתוכם 8,802 חיילים בשירות קבע.¹⁶⁵ מנתונים אלה ניתן ללמוד כי שאלתיאל תכנן להקים את חיל הספר על מספר המונה כמחצית מכוח אנשי הקבע שהיו מצויים בצה"ל באותה עת. בישיבה שנערכה במטכ"ל ב-6 בספטמבר 1949 הוצע כי תקן חיל הספר יעמוד על 2,200 חיילים. סגן אלוף ישראל בר סבר כי התקן המוצע אינו מספיק וכי יש להגדילו ל 2,800 חיילים.¹⁶⁶ הרמטכ"ל יעקב דורי התנגד להקצות לחיל הספר יותר מ 2,500 חיילים.¹⁶⁷

ב-9 בספטמבר 1949 הודיע סגן הרמטכ"ל האלוף מרדכי מקלף לחברי המטכ"ל כי הרמטכ"ל דורי קבע כי את חיל הספר יש לבנות על תקן של 2,500 חיילים.¹⁶⁸ לאחר שאושר התקן להקמת החיל נידונה במטכ"ל השאלה מהיכן יוקצה כוח האדם לחיל הספר. ב-12 בספטמבר 1949 הועלתה הצעה במטכ"ל להפוך את "משמר הגבולות" שהוצב באופן זמני על ידי צה"ל לאורך הגבולות לחיל הספר.¹⁶⁹ ישראל בר טען כי "משמר הגבולות" המונה שלושה גדודים אינו מתאים מבחינה מקצועית להוות את הבסיס להקמת חיל הספר משום שתפקידי חיל הספר שונים

¹⁶² אי"צ 50/243/1952, מכתב של הרמטכ"ל, לאל"מ יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, 10.3.1950.

¹⁶³ גיורא, יומן אישי, 16.1.1950.

¹⁶⁴ שאלתיאל, עקרונות ההצעה עמ' 9.

¹⁶⁵ יצחק גרינברג, "ביטחון לאומי ועוצמה צבאית - בין מדינאי למצביא", עיונים בתקומת ישראל, 1, (תשנ"א), עמ' 175 (להלן: גרינברג, ביטחון לאומי).

¹⁶⁶ בר ישראל (1912-1966) יליד אוסטריה. עלה ארצה ב-1938 והצטרף להגנה ב-1940. נחשב מומחה לתיאוריה צבאית. היה עוזרו של יגאל ידין במלחמת העצמאות. אחרי המלחמה שימש ראש מחלקת התכנון והמבצעים בדרגת סגן אלוף. פרש מצה"ל ב-1950 ופנה לפעילות פוליטית, בתחילה במפ"ם ואחר כך במפא"י. ב-1957 החל במגע עם סוכנים סובייטים. נתפס ב-1961, נשפט לעשר שנות מאסר ומת בכלא.

¹⁶⁷ אי"צ, 1950/2169/8, "דו"ח ישיבת המטה", 6.9.1949.

¹⁶⁸ שם, "דו"ח ישיבת המטה", 9.9.1949.

¹⁶⁹ ב-26 ביולי 1949 קבע הרמטכ"ל יעקב דורי כי עד להקמתו של חיל הספר יוטלו תפקידי שמירת הגבול על שלושה גדודי חיל רגלים על פי החלוקה הבאה - מפקדת הצפון גדוד 300, מפקדת המרכז גדוד 62, מפקדת הדרום גדוד 113. אי"צ, 1950/2169/33, "הנדון: גדודים למשמר הגבולות", רב אלוף יעקב דורי, לתפוצות א, ב, ה, 26.7.1949.

במהותם מתפקידי הצבא. סגן אלוף חיים הרצוג ששימש ראש מחלקת המודיעין אמר כי "החומר האנושי" המצוי בגדודי צה"ל אינו מתאים לחיל הספר.¹⁷⁰ שר הביטחון שביקש להקים את חיל הספר בהקדם האפשרי קבע כי עד פברואר 1950 יש לגייס 1,000 חיילים.¹⁷¹ לסיכום, בתכנית של שאלתיאל הומלץ על גיוסם של 4,500 חיילים לחיל הספר, צה"ל אישר 2,500 בלבד, ובפועל גיוסו לחיל הספר רק 900 איש ששובצו בשני גדודים. זו אף זו, רק גדוד אחד בלבד (גדוד 895) שמנה 460 חיילים הוקצה לטפל בבעיית ההסתננות. הפער בכוח האדם כפי שהציע שאלתיאל לכוח האדם שגויס בפועל לא אפשר ליישם את תכניתו.

3.2 הזירה הפוליטית

התנגדות להקמת חיל הספר הגיעה גם מהזירה הפוליטית ובעיקר ממפ"ם. הבחירות לכנסת הראשונה נערכו ב-25 בינואר 1949, עוד בטרם הסתיימה מלחמת העצמאות. היריבות העיקרית הייתה בעיקר בין "מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י) - המפלגה הדומיננטית במוסדות היישוב ומפלגת השלטון לאחר הקמת המדינה לבין מפ"ם, שאיגדה את "הקיבוץ הארצי", "השומר הצעיר" ו"אחדות העבודה".¹⁷² לאחר הבחירות נוספה למאבק הפוליטי איבה מרה שניזונה מאירוע שהתרחש במהלך מלחמת העצמאות - פירוק הפלמ"ח שהיה מזוהה עם מפ"ם. פרשת פירוק הפלמ"ח גרמה למשבר אמון עמוק בין שר הביטחון, שהוביל את מהלך הפירוק בנחישות, לבין מפ"ם.¹⁷³

מפ"ם התנגדה להקמת חיל הספר מאחר והקמת כוח ספר עמד בניגוד למדיניות הביטחונית באותה עת. נדבך מרכזי בתפיסתה היה "ההגנה המרחבית" שהתבססה על יישובי הספר ובמיוחד על הקיבוצים. מפ"ם חששה שהביטחון כולו יופקד בידי צבא מקצועי שיחליש את מעמד יישובי הספר המזוהים עם מפלגתם. כתב על כך איש משמר הנגב ב-17 בנובמבר 1949 בעיתון המפלגתי של מפ"ם "בשער": "מה תהיה הרגשתנו, אם נראה שטרם נמצאו האמצעים לביצור הנקודות, אבל יבזבזו הון על הקמת קסרקטינים? מה תהיה הרגשתנו, אם ניתקל בקשיי שיכון לקליטת עולים ונראה על ידינו קסרקטינים מוקמים והולכים? מה תהיה הרגשתנו כאשר נצטרך לסמוך על חיילים מקצועיים, חיילים אשר כל תפקיד חייהם צריך להיות הצבאות בלי שיהיו קשורים לאדמה שעליה הם שומרים, בלי שיהיו קשורים גם בעמל, שעליו יצטרכו להגן? מה צריכה להיות הרגשתנו, כאשר אין סומכים עלינו בשמירת הגבולות ובמקום להגביר את כוחנו באנשים, בחיוב הנוער ללכת למשק, במקום להבטיח לנו את הביצורים והכלים לשמירה - מבזבזים הון על

¹⁷⁰ א"צ, 8/2169/1950, "דו"ח ישיבת המטה", 12.9.1949.

¹⁷¹ צור, שומר לישראל, עמ' 231.

¹⁷² זאב צחור, "מפא"י, מפ"ם והקמת ממשלת ישראל הראשונה 1949", עיונים בתקומת ישראל, 4, (תשנ"ד), עמ' 339-384.

¹⁷³ יואב גלבר, למה פרקו את הפלמ"ח : הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה, ירושלים : שוקן, תשמ"ו.

דפוסים זרים לתנאינו וקוראים לנוער לתפקיד חלוצי חדש: צבא כתפקיד חיים?" היחס האינסטינקטיבי של קיבוצי מפ"ם לחיל הספר היה של זרות, של כוח שאינו מתוך ההתיישבות, המבקש ליטול ממנה חלק מתפקידיה המסורתיים בתחום הביטחון.¹⁷⁴ לאור ההתנגדות הנחרצת של מפ"ם להקמת חיל הספר החליט קצין הגיוס של חיל הספר רב סרן גיורא שנאן לכתוב מאמר על חיל הספר בכתב העת "מערכות". את הסיבה לכתיבת המאמר נימק שנאן במכתב ששלח ב-15 בנובמבר 1949 לנחמיה ארגוב, מזכירו האישי של שר הביטחון, במילים אלה: "במסגרת התגוננות מול שוללי חיל הספר כתבתי מאמר למערכות (טרם הופיע). במאמר הבעתי את דעתי על שמירת הגבול".¹⁷⁵ בעיון שערכתי בסדרת המאמרים שנכתבו בכתב העת "מערכות" עולה כי בדצמבר 1949 אכן פורסם מאמר של גיורא שנאן על חיל הספר. להלן חלק מתוכנו הקשור לענייננו: "בתפקידו - לא יהיה חיל הספר יחיד ובודד. תהיה זו שותפות: בינו לבין יישובי הספר - הם ויחידות המשמר המיליציוני אשר יעמידו אותם היישובים... יהיה כאן צורך בחלוקת תפקידים נאותה ושילובם, בשיתוף ובהשלמה הדדית".¹⁷⁶ גיורא שנאן בחר להדגיש במאמר את החשיבות של שיתוף הפעולה בין חיל הספר ליישובי הספר. הדגשה זו נועדה להערכתי לשכנע את מתנגדי חיל הספר להביע תמיכה בהקמתו של החיל, או לפחות לא להתנגד לו. מצידה האחר של הקשת הפוליטית ניצבה תנועת חרות שאף היא הביעה את התנגדותה להקמת חיל הספר. אנשי חרות סברו כי חיל הספר אינו הכוח המתאים להתמודד עם בעיות ההסתננות וכך כתבו בעיתונם המפלגתי "חרות" ב-21 בנובמבר 1949: "יש צורך בפעולות דחופות יותר לפני הקמתו של חיל הספר". תנועת חרות סברה כי ההסתננויות שמתבצעות לאורך הגבול עלולות להביא לתוצאות קשות המצריכות תגובה הולמת יותר מהקמת חיל ספר, ובנוסף כותב המאמר "פעולות אלו אינן מצטמצמות בהקמתו של חיל הספר בלבד".¹⁷⁷ מפלגות מפ"ם וחרות היו באותה עת מפלגות אופוזיציה למפלגת מפא"י ולא הייתה להן השפעה רבה על קבלת ההחלטות. עם זה, עמדותיהן של המפלגות משקפות את הלך הרוח שהיה מצוי בחלק מן הציבור שהיה מזוהה עם המפלגות הפוליטיות שהתנגדו להקמת החיל.

3.3 השיקולים הכלכליים

¹⁷⁴ מצוטט אצל קדיש, עמודות מפ"ם, עמ' 50.

¹⁷⁵ אוסף אישי גיורא שנאן, מכתב של גיורא שנאן שמוען למזכירו של שר הביטחון נחמיה ארגוב, 15.11.1950. (להלן, גיורא שנאן, תכתובת אישית לנחמיה ארגוב, 15.11.1950)

¹⁷⁶ "חילנו החדש - חיל הספר", **מערכות**, 60, (דצמבר 1949), עמ' 7. (בכתב העת מערכות לא הופיע שם מחבר המאמר).
¹⁷⁷ "ההתפרצויות הערביות", **חרות**, 21.11.1949. עמ' 2.

נדבך מרכזי בתכניתו של דוד שאלתיאל היה הקמתן של תחנות גבול לאורך גבולות המדינה. אין בידינו מקורות המעידים על העלות הכספית שנדרשה להקמתן של תחנות אלה. יש להניח כי להקמתן נדרשו עלויות כספיות גבוהות, וזאת מלבד ההוצאות שנדרשו להקמתן של חיל חדש.

יש לזכור, חיל הספר הוקם כשנה לאחר מלחמת העצמאות שהוצאותיה הכספיות היו מרובות וגדולות.¹⁷⁸ לצד הוצאות המלחמה קלטה מדינת ישראל ממאי 1948 עד סוף שנת 1951 קרוב ל 700 אלף עולים. מימון הוצאות המלחמה וקליטת העלייה הטילו נטל כלכלי כבד על המשק הישראלי ויצרו גירעון גדול במאזן התשלומים. לפי שר האוצר דאז, אליעזר קפלן, הגיעו הוצאות המלחמה בשנת התקציב 1948 - 1949 לכדי מחצית מההכנסה הלאומית. המשק היה נתון במשבר חריף והממשלה התחייבה להלוואות במטבע חוץ אשר נועדו לממן את הוצאות הצבא.¹⁷⁹ כבר ב-15 במארס 1949 טען ישראל בר כי בשיקולי הפעלתו המבצעית של חיל הספר העתיד לקום יש להתחשב במצבה הכלכלי הקשה של המדינה. הוא הציע לרמטכ"ל יעקב דורי להציב את חיל הספר בתחנות המשטרה שהוקמו בשלהי שנות ה-30 של המאה ה-20 על ידי הבריטים. לדברי בר, השיקול העיקרי להצעה זו הוא בצורך לסייע "למשק הלאומי".¹⁸⁰

חיל הספר הוקם על בסיס תקציב הביטחון של שנת 1950. תקציב הביטחון משמש אמת מידה למימוש תכניות הצבא והוא מבטא במונחים כספיים את סדר העדיפויות שלהם במהלך שנת תקציב נתונה. עיון בתקציב הביטחון של שנת 1950 מעלה כי לעומת גידול קבוע בהוצאות האחזקה ניכרה ירידה של ממש בשיעור התקציבים שהופנו להקמת מבנים ומתקנים חדשים. תקציב הביטחון לשנת 1950 עמד על 47,582 לירות. להחזקת הצבא הוקצו 29,469 לירות (61.9%), לחימוש - 11,603 לירות (24.4%), לבניית מתקנים ומבנים חדשים - 4,563 לירות (9.6%) ולציוד קבוע - 1947 לירות (4.1%).¹⁸¹ התקציב הנמוך שהוקצה להקמת מתקני צבא משקף את הקושי של צה"ל ליישם תכנית הדורשת הקמתן של תחנות גבול לאורך של כ- 1,000 ק"מ.

מפ"ם ניצלה את המשבר הכלכלי של המדינה וביססה את התנגדותה לחיל הספר גם על השיקול הכלכלי. ב-24 באוקטובר 1949 (יום לפני מועד פתיחת הגיוס הרשמי לחיל הספר) נערך כינוס של חברי מפ"ם בשם "מפ"ם נגד חיל הספר". תוכן חלקי של הכינוס הובא לידיעת הציבור באמצעות מאמר שפורסם ב-25 באוקטובר 1949 בעיתון "חרות". במהלך הכינוס הביע חבר מפ"ם יצחק בן אהרון את התנגדותו לחיל הספר: "התנגדנו ליצור הזה בכל תוקף, כי ידענו דרך יותר

¹⁷⁸ יצחק גרינברג, "השפעת האילוץ הכלכלי על מבצעי ההכרעה במלחמת העצמאות - מבט נוסף", בתוך אלון קדיש (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח - תש"ט - דיון מחודש, ב, רמת אפעל: משרד הביטחון, 2004, עמ' 794.

¹⁷⁹ אסתר אלכסנדר, "כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל אסתר אלכסנדר, עיונים בתקומת ישראל, 2, (תשנ"ב), עמ' 79.

¹⁸⁰ א"צ, 394/488/1955 "הנדון: זינדרמריה", אלוף ישראל בר, לרמטכ"ל, 15.3.1949.

¹⁸¹ גרינברג, ביטחון לאומי, עמ' 174.

יעילה ויותר זולה על ידי גיוס ושילוב אנשי המשקים והקיבוצים". ברל רפטור עמיתו למפלגה אמר "הלשם כך צריך היה לפרק את אותם 10,000 אנשי גח"ל (גיוס חוץ לארץ) ומח"ל (מתנדבי חוץ לארץ) שבפלמ"ח".¹⁸²

ביטוי נוסף להתנגדות מפ"ם תוך השענות על הטיעון הכלכלי אנו מוצאים במאמר שפורסם ב-2 בינואר 1950 בעיתון "על המשמר": "ביטחון בגבולות יושג קודם כל על ידי רשת של יישובי ספר עמלים ומגנים. במקום להקדיש אמצעים מרובים יקרים להקמת חטיבה מיוחדת לשמירת הגבולות, יש להפנות קודם כל את האמצעים ליצירת יישובים רבים ככל האפשר בספר".¹⁸³

ארגון "יוצאי חברי ההגנה" סבר אף הוא כי העלות הכספית הגבוהה שנדרשת לאחזקת חיל הספר מיותרת, וכי ראוי שבאותה השקעה כספית הנאמדת במיליוני לירות יוקמו יישובים נוספים לאורך גבולות המדינה.¹⁸⁴

לסיכום, תכניתו והמלצותיו של דוד שאלתיאל להקמת חיל הספר נדחתה. השיקולים הכלכליים, ובעיקר התנגדות צה"ל לאמץ מודל צבאי המבוסס על רכיבים קולוניאליים היו הגורמים המכריעים בדחייתה של התכנית.

פרק 4 : הקמת חיל הספר

ב-6 באוקטובר 1949 הוקם חיל הספר במסגרת חילות צה"ל. בצו ההקמה שפרסם הרמטכ"ל יעקב דורי נקבע כי ייעודו של חיל הספר הוא לשמור על גבולות המדינה מפני הסתננות, מניעת הברחות ושמירת החוק והסדר באזורי הגבול.¹⁸⁵ בנימין זאב פון וייזל (קצין ואסטרטג צבאי ומומחה לאסלאם) סבר שכדי להפוך את חיל הספר ליחידה מובחרת יש להעניק לה את מסורת הלבוש של "חיות הנגב" (יחידה שפעלה כיחידת סיור בחטיבת הנגב במהלך מלחמת העצמאות) שכללה גידול זקן בקרב הלוחמים, חבישת כובעים רחבים, ולבישת מעילים הדומים ל"עבאיה" (שמלה ארוכה), ההצעה לא התקבלה.¹⁸⁶ מדי חיל הספר כללו כובע זיהוי (כומתה) בצבע חאקי שעליו נענד התג של צה"ל על רקע בצבע ירוק. בשרוולי החולצה היה רקום כיתוב בצבע שחור "חיל הספר".¹⁸⁷

הקמתו של חיל הספר עוררה תקוות רבות בקרב מתיישבי הספר ואלה באו לידי ביטוי מעל דפי העיתונות. כך למשל, ב-13 באוקטובר 1949, פורסם בעיתון "ידיעות אחרונות" מאמר שכותרתו "חיל הספר - צעד חשוב לביצור הגבול". כך התבטא במאמר נציג הארגון הארצי של מגדלי הירקות והעופות: "לכל אורך גבולות המשולש הולך ונחרב המשק שלנו מפאת השוד והגניבות

¹⁸² "חוסר בטחון והעדר תוקף בדברי נואמי מפא"י ביום לביטחון בכינוס - מפ"ם נגד חיל הספר", **חרות**, 25.10.1949.

¹⁸³ מצוטט אצל קדיש, עמדות מפ"ם, עמ' 51.

¹⁸⁴ א, נעים, "בקצוות הארץ - שרשרת יישובים או חיל הספר", **על המשמר**, 9.3.1950, עמ' 2.

¹⁸⁵ א"צ, 25/95/1951, "הנדון - צו הקמת חיל הספר", רב אלוף יעקב דורי, לתפוצות א', ב', 6.10.1949.

¹⁸⁶ בנימין ז. פון וייזל, "הסיבוב השני וצבא הקבע", **חרות**, 23.12.1949, עמ' 3.

¹⁸⁷ א"צ, 25/95/1951, "הנדון : חיל הספר - סימון זמני", הרמטכ"ל יעקב דורי לאלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, 6.11.1949.

המבוצעים על ידי הערבים המסתננים... מקבלים אנו בקורת רוח את ההודעה שנתפרסמה הבוקר על הקמת חיל ספר ישראלי לשמירה יותר מאומצת על גבולותינו".¹⁸⁸

בידיעה שפורסמה ב-27 באוקטובר 1949 בעיתון "מעריב" דווח על הנזקים הכלכליים של מתיישבי הספר כתוצאה מההסתננות, בידיעה זו ניתנה גם התייחסות להקמת חיל הספר: "בחודש תשרי תש"י נגנבו על ידי מסתננים פרות חולבות ובהמות עבודה בשווי של כעשרת אלפים לירות... הקמתו של חיל הספר הוא דבר בעתו אם נבין את חשיבותו. אם נמסור לעצמנו דין וחשבון מהי מידת הנזק שגרמו ההסתננויות לישראל במשך השנה האחרונה... חיל הספר המוקם עכשיו יצטרך לשים קץ להורקתם השיטתית של רפתות בישראל".¹⁸⁹

נציגי הרשויות המקומיות תלו אף הן תקוות בחיל הספר וקיוו כי החיל ייתן את המענה ההולם לבעיות ההסתננות. ב-29 בדצמבר 1949 דיווחו נציגי ועד יישובי הנגב למרכז החקלאי על הסתננות הולכת וגוברת ביישובי הנגב תוך ציון העובדה כי צה"ל אינו נותן פיתרון להסתננות. התשובה שניתנה לוועד כפי שעולה מהתכתובת היא כי חיל הספר שזה עתה קם ייתן את המענה להסתננות.¹⁹⁰ ממכתב שנשלח ב-4 בינואר 1950 על ידי יושב ראש המועצה האזורית גזר (בסמוך לעיר רמלה) למרכז החקלאי נכתב כי מתיישבי הספר בגזרת המועצה רואים בהקמתו של חיל הספר פתרון לבעיות ההסתננות.¹⁹¹ את ציפיותיו האישיות של דוד שאלתיאל מחיל הספר שאותו הקים אפשר למצוא בראיון שהעניק לכתב עיתון "במחנה" ב-27 באוקטובר 1949. במהלך הראיון נקלע למקום מוכר סדקית ומסרקות וכך מתוארת המשכה של הסיטואציה: "האלוף ביקש לרכוש לו מסרק, ותהה זמן מה בין שפעת צבעי המסרקות. לבסוף נטל לעצמו אחד לבן. המסרק, כמובן מוברח הוא, אמרנו. יש לו לבחור מזל ענה האלוף, אבל רק עד קום חיל הספר".¹⁹²

4.1 מפקדת חיל הספר

עם הקמת חיל הספר נדרש שאלתיאל להקים את בסיס מפקדת החיל. שאלתיאל סבר כי המיקום המתאים ביותר הוא מחנה ישראל הסמוך לנמל התעופה בלוד. הסוכנות היהודית התנגדה למסור את המקום לחיל הספר בטענה כי הוא מיועד לקליטת עלייה. גם התערבותו של שר הביטחון בעניין זה לא סייעה.¹⁹³ מפקדת חיל הספר הוקמה במחנה צבאי בטירה (מחנה 137) הסמוך

¹⁸⁸ "חיל הספר - צעד חשוב לביצור הגבול", **ידיעות אחרונות**, 13.10.1949, עמ' 3.

¹⁸⁹ סופר מיוחד, "נזק ההסתננויות - 10,000 ל"י לחודש", **מעריב**, 27.10.1949, עמ' 2.

¹⁹⁰ א"צ, 90/28/1960, "פעולה למען מניעת הסתננות", א. גוטכמוס, נציג ועד יישובי הנגב לאברהם הרצפלד, מנהל המרכז החקלאי, 29.12.1949.

¹⁹¹ שם, "הנדון: מצב הביטחון", ישראל גלילי, יושב ראש המועצה האזורית גזר, לאברהם הרצפלד, מנהל המרכז החקלאי, 4.1.1950.

¹⁹² ראה לעיל הערה 2.

¹⁹³ א"צ, 33/2169/1950, "הנדון - הקמת חיל הספר - דו"ח התקדמות מס' 1", אלוף דוד שאלתיאל, המפקח הכללי של צה"ל, לשר הביטחון, 29.9.1949 (להלן: דו"ח התקדמות מס' 1).

לעתלית.¹⁹⁴ דוד שאלתיאל התקשה להקים את מתקני המפקדה (מבני מגורים, מתקני אימונים) מאחר ואישור התקציב הכספי להקמת החיל לא אושר באופן סופי על ידי משרד הביטחון.

ב-20 באוקטובר 1949 הנחה שר הביטחון את משרדו להעביר מקדמות כספיות למטרת בניית מתקני האימונים והמגורים.¹⁹⁵ לבניית הבסיס נדרשו 50 אלף לירות, אולם רק בראשית נובמבר 1949, אושרה מפרעה של 20 אלף לירות בלבד.¹⁹⁶ ב-17 בנובמבר 1950 כתב קצין הגיוס של חיל הספר גיורא שנאן ביומנו: "ביקרתי בבסיס החיל ההולך ונבנה. סדרי עבודות מטה החיל מעידים כי עדיין קבצנים. הרמטכ"ל החדש [יגאל ידין] כנראה לא אוהב את החיל".¹⁹⁷

דבריו של גיורא שנאן, כפי שעולים מן היומן משקפים את תוצאות המחלוקת שהייתה בין דוד שאלתיאל לרמטכ"ל ידין בסוגיית כפיפות חיל הספר בתקופה המקבילה. ב-16 בינואר 1950 דיווח שאלתיאל לשר הביטחון כי הקמת בסיס המפקדה מלווה בקשיים רבים.¹⁹⁸ אין המקורות מעידים כי בניית מבני המגורים ומתקני האימונים הושלמו באופן מלא. במפקדת החיל בוצע חיול ורישום המתגייסים, הכשרה מקצועית עיונית של הטוראים, והכשרות קצינים וסמלים. הבסיס בטירה שימש את חיל הספר עד שלהי מאי 1950, המועד שבו הועבר חיל הספר למשטרת ישראל.¹⁹⁹

רב סרן אריה רייס ששירת קודם לכן בחטיבה חמש של צה"ל מונה על ידי הרמטכ"ל לתפקיד "קצין ראשי לחיל הספר".²⁰⁰ מקום מושבו של הקצין הראשי היה במחנה המטכ"ל, ותפקידו היו לשמש יועץ לרמטכ"ל בכל הסוגיות הקשורות לחיל הספר - תכנון, תפעול החיל, ארגון יחידות החיל ופיקוח מקצועי. על הקצין הוטלה גם האחריות לטפל בכל הבעיות הלוגיסטיות של החיל: כוח אדם, ציוד וחימוש, תובלה, סעד ותרבות.²⁰¹ לצידו פעלה חוליית קצינים שמנתה ארבעה בעלי תפקידים: סגן קצין מטה, קצין מנהלה, קצין סעד וקצין תרבות וחינוך.²⁰²

4.2 הגיוס לחיל הספר

¹⁹⁴ שם, 25/95/1951, "הנדון: דו"ח התקדמות מס' 3", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשר הביטחון, 14.10.1949 (להלן: דו"ח התקדמות מס' 3)

¹⁹⁵ שם, "הנדון: תקציב חיל הספר", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לצבי שרייבר, היועץ הכספי של הרמטכ"ל, 20.10.1949.

¹⁹⁶ שם, 137/580/1956, "הנדון: דו"ח התקדמות מס' 5", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשאול אביגור, 4.11.1949 (להלן: דו"ח התקדמות מס' 5).

¹⁹⁷ על סגן אלוף גיורא שנאן ראה בהרחבה בפרק 5.

¹⁹⁸ דו"ח התקדמות מס' 14.

¹⁹⁹ א"צ, 433/854/1952, מכתב של רס"ן יוחנן גולדברג, מפקד בסיס חיל הספר, לאלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, 24.11.1949.

²⁰⁰ שם, 52/95/1951, "הנדון: רב סרן אריה רייס קצין מנהלה חטיבה 5", רס"ן עזרא עומר, שלישי הרמטכ"ל, לרמטכ"ל, 22.10.1949.

²⁰¹ שם, 50/243/1952, "תפקידי קצין ראשי לחיל הספר" (ללא תאריך).

²⁰² שם, 28/1166/1951, "הנדון: חוליית קצין מטה לחיל הספר - קצינים", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לאלוף מרדכי מקלף, סגן הרמטכ"ל, 30.3.1950.

הגיוס לחיל הספר נעשה על ידי קציני המיון של צה"ל. הפיקוח הכללי על הגיוס נעשה על ידי רב סרן גיורא שנאן שמונה לתפקיד קצין הגיוס של החיל ב-13 בנובמבר 1949. הגיוס התבצע בלשכות הגיוס של צה"ל בערים המרכזיות - תל אביב, חיפה, ירושלים, חדרה וטבריה.²⁰³ כדי לעודד את הגיוס לחיל הספר ערך גיורא שנאן מפגשים עם נציגי המרכז החקלאי, הסוכנות היהודית וראשי ערים, כדי שאלה יסייעו בעידוד הגיוס לחיל במגזרים בהם הם פועלים.²⁰⁴ גיורא שנאן היה מודע לכך שמרביתם של המגויסים המגיעים לבסיסי הקליטה והמיון של צה"ל הם עולים חדשים, ולכן הנחה את קציני המיון להרצות בפניהם על חיל הספר בשפות ערבית, צרפתית, הונגרית, ספרדית ועברית. מהלך זה נועד לדברי שנאן להגדיל את קצב הגיוס.²⁰⁵ בנוסף לכך, העניק גיורא שנאן בראשית ינואר 1950 ראיון תקשורתי לרדיו קול ישראל שבו הדגיש את חשיבות הגיוס לחיל הספר.²⁰⁶

4.2.1 תנאי הקבלה

השירות בחיל הספר נועד להימשך שלוש עד חמש שנים והיה על בסיס התנדבותי. הגיוס היה פתוח בפני כל מועמד מתאים שגילו היה בין 20 - 32. שאלתיהל ראה בשירות בחיל הספר משלח יד ואורח חיים וקיווה שהמתגייסים לחיל ישרתו בו שנים ארוכות.²⁰⁷ יש לציין כי כוח צבאי מקצועי שכיר מבוסס על גיוס מתוך התנדבות אישית. לפיכך, קיים קושי לכוח מסוג זה להתקיים ולפעול באופן סדיר כאשר הגיוס הינו מועט ולא ממלא את תקן הכוח הנדרש.²⁰⁸ למתנדבים לחיל הספר התאפשר להתגייס על בסיס של חוזה זמני של שלושה חודשים.²⁰⁹ שאלתיהל ביקש לגייס לחיל הספר מתנדבים בעלי רמה נאותה וכך כתב בעניין זה בהצעתו: "הכוח בכללו יגויס אך ורק ממתנדבים, בעלי עבר ללא דופי, ובעלי אופי טוב ותכונות מתאימות. בדרך כלל יתקבלו לחיל אך ורק אנשים שמילאו את חובת שרותם בצבא בכבוד או שרתו במשטרה ושחררו בכבוד". באשר לגיוסם של העולים החדשים כתב: "רק במקרים יוצאים מן הכלל יתקבלו לחיל עולים חדשים אשר לא שרתו בצבא".²¹⁰ לגבי המיעוטים שיביעו את רצונם להתגייס לחיל הספר הציע שאלתיהל כי עליהם להוכיח את נאמנותם למדינה, בהצעה לא פורטו הדרכים לבדיקת נאמנות

²⁰³ גיורא, יומן אישי, 13.11.1949.

²⁰⁴ שם, 21.11.1949.

²⁰⁵ שם, 25.12.1949.

²⁰⁶ שם, 6.1.1950. מבדיקה שערכתי בארכיון קול ישראל לא נמצאה קלטת שידור זו.

²⁰⁷ ראה לעיל הערה 107.

²⁰⁸ ישראל בר, "טיפוסי צבא", מערכות 46 - 47, (מרץ 1948), עמ' 4.

²⁰⁹ א"צ, 25/95/1951, "סיכום ישיבה בעניין הקמת חיל הספר", סרן ז. דפנא, שלישי ראש אגף כוח אדם, ללשכת הרמטכ"ל ולאולוף דוד שאלתיהל, מפקד חיל הספר, 13.10.1949.

²¹⁰ שאלתיהל, עקרונות ההצעה, עמ' 2.

211. זו. שאלתיאל המליץ שכל מתנדב לחיל הספר יעבור בחינה מיוחדת בטרם יגויס לחיל, גם טיבה של בחינה זו לא פורטה.²¹² שאלתיאל קבע רף גיוס גבוה למתגייסים. בריאיון שהעניק לעיתון "מעריב" ב-18 בנובמבר 1949 אמר: "חייל בחיל הספר חייב להיות אדם אינטליגנטי, בעל אופי טוב, נקי כפיים... כדי להיות זינדרם טוב זקוק אדם לא רק לאומץ לב, כי אם לידיעת חוק ושפות, והצלחה תלויה בהרבה בסגולות המוסריות של אישיותו".²¹³ שאלתיאל ראה במוסריות האישית ערך חשוב שצריך להיות טבוע בכל חייל. לדידו, מתוך חשיבות לתפקידי החיל, גיוס חיילים לחיל הספר מצריך רף גיוס גבוה. את חשיבות זו ביטא במאמר שכתב ב-6 בדצמבר 1949, בעיתון "דבר" תחת הכותרת "מסדר אבירי הגבולות" שבו אמר: "בהופעתו כלפי שכנו הוא [חייל חיל הספר] מייצג למעשה את המדינה ולכן אנו מקפידים בבחירת החומר האנושי שיהווה את חיל הספר".²¹⁴ השימוש במונח "אבירי הגבול" גרר ביקורת מצד ההתיישבות העובדת. שאלתיאל נדרש להסביר את כוונותיו ולצורך כך התראיין בשנית ב-15 בדצמבר 1949 לעיתון "ידיעות אחרונות" ושם הגיב בנוסח זה: "הותקפתי מחוגים שונים על שהשתמשתי לגבי חיל הספר במונח מסדר אבירי הגבול. עודני עומד על דעתי שכינוי זה הולם ביותר. לפי המלינים אביר הוא איש כבוד כוח ואומץ. ואכן כאלו חייבים להיות חיילי הספר: אבירי החוק והצדק אשר יקדישו את עצמם לייעוד הגדול - הגנת הגבול".²¹⁵

4.2.2 תעמולת הגיוס

תעמולת הגיוס לחיל הספר נעשתה על ידי אגף הגיוס של צה"ל וזו הופנתה בעיקר לחיילים המשרתים בשירות קבע ביחידות השונות של צה"ל. בחוזר שהופץ ליחידות הודגשה בעיקר החשיבות הלאומית לגיוס לחיל הספר, וכך נכתב: "השמירה על הגבולות כמוה כשמירה על מפתחות שעריה של המדינה כולה... חובה היא לעקור מן השורש הסתננות... לשם כך הולך ומוקם חיל הספר, שגיוסו הוא הראשון בין הגיוסים לשירות הקבע. וברור: לחיל הזה נקראים בראש ובראשונה הנאמנים ביותר, החלוצים ביותר, החזקים ביותר בגופם ובנפשם. כי בידי מי תפקיד המדינה את שמירת גבולותיה... נאמנות והתנדבות - אלה הם אבני הייסוד לבנינו של חיל הספר".²¹⁶ תוכן הדברים בחוזר מלמד כי תעמולת צה"ל הייתה מבוססת בעיקרה על "תעמולה

²¹¹ שם, עמ' 3.

²¹² "חיל ספר יוקם בתוך צבא הקבע", **על המשמר**, 13.10.1949, עמ' 4.

²¹³ זלמה אונגר, "חיל הספר - חיל חלוץ: שיחה מיוחדת עם האלוף דוד שאלתיאל", **מעריב**, 18.11.1949, עמ' 6.

²¹⁴ שאול חזן, "מסדר אבירי הגבולות", **דבר**, 6.12.1949.

²¹⁵ "האלוף שאלתיאל על מסדר אבירי הגבול", **ידיעות אחרונות**, 15.12.1949, עמ' 4.

²¹⁶ א"צ, 25/95/1951, "שירות הקבע בצבא ההגנה לישראל - חיל הספר", (ללא תאריך).

פטריוטית", תעמולה שנועדה להעלות את המורל ולרתום את קהל היעד למאמץ ולמטרות הצבאיות של המדינה.²¹⁷

תעמולה מסוג שונה ביצע שאלתיאל וזו נעשתה בעיקר מעל דפי העיתונות. ב-9 באוקטובר 1949 פנה שאלתיאל לאגף יחסי הציבור של צה"ל וביקש לאפשר לו לפתוח בתעמולה פומבית בעיתונות. בקשתו נתקלה בתחילה בסירוב מצד האגף בטענה כי הגיוס לחיל הספר צריך להיות בנוי על "סודיות מוחלטת" (הדגשה במקור). בדיונים נוספים שנערכו במטכ"ל אושרה בקשתו.²¹⁸

ב-25 באוקטובר 1949 פורסם בעיתונות על תחילת הגיוס לחיל הספר. באמצעות דובר משרד הביטחון הועברה הודעה לכל העיתונים על הקמת חיל הספר ופורטו גם יעדיו - הבטחת חוק וסדר באזורי הספר. הדובר אף טבע את סיסמת החיל - "נאמנות ללא גבול - לשמירה על הגבול". להודעת הדובר צירף על המשמר ביטאון מפ"ם האופוזיציונית הודעה משלו: מי יהיה זכאי לקבוע את מהימנותם של המועמדים, שאל הכתב המדווח ורמזו בכך שפיקוד החיל יהיה מבוסס כולו על נאמני מפא"י.²¹⁹

שאלתיאל דחה את טענות מפ"ם, ובראיון שהעניק ב-21 באוקטובר 1949 לעיתון "ידיעות אחרונות" אמר: "חיל הספר יהיה בלתי מפלגתי, יוכל לינוק מכל השורשים האידיאולוגיים שירצה ולא תהיה בו צנזורה על הבעת דעות".²²⁰

ב-23 באוקטובר 1949 העניק ראיון נוסף לעיתון "על המשמר" שבו אמר: "החיל יהיה בלתי מפלגתי והדיבור על עניינים פוליטיים בחיל החדש טאבו", וכשנשאל על פירושו של "הטאבו" השיב: "החיל יהיה פתוח לכל אזרח הגון ונאמן למדינה".²²¹

בתעמולת הגיוס של שאלתיאל הושם הדגש על ההטבות הכלכליות אשר יקבלו המתגייסים לחיל הספר. שאלתיאל הבטיח למתגייסים תנאי שכר דומים למשרתי הקבע ביחידות צה"ל השונות, ועוד תוספת מקצועית של שלוש לירות לחודש.²²² הטבה כספית זו אושרה באופן אישי על ידי שר הביטחון, על פי בקשתו של שאלתיאל.²²³

לצד השכר הובטח למתגייסים קידום מהיר בסולם הדרגות, ולא כפי שנהוג בצה"ל. הבטחה זו התאפשרה משום שחיל הספר עתיד היה לפעול ביחידות קטנות, דבר שהצריך מספר גדול של

²¹⁷ ניב לויתן, "מלחמת המוחות - ראשיתה של התעמולה המודרנית", **מערכות**, 416, (דצמבר 2007), עמ' 55 - 56.
²¹⁸ א"צ, 25/95/1951, "תעמולת גיוס לחיל הספר", עמנואל הרוסי מאגף ליחסי ציבור במשרד הביטחון, לרמטכ"ל יעקב דורי, 12.10.1949.

²¹⁹ צור, שומר לישראל, עמ' 228.

²²⁰ ז. אלטגר, "שאלתיאל קורא לנוער להגנת הגבול", **ידיעות אחרונות**, 21.10.1949, עמ' 1.

²²¹ ראה לעיל הערה 106.

²²² ראה לעיל הערה 2.

²²³ א"צ, 25/95/1951, "הנדון: תוספת מקצועית בחיל הספר", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לרמטכ"ל יעקב דורי, 20.10.1949.

קצינים וסמלים מאשר כל יחידה צבאית אחרת.²²⁴ במסגרת ההמלצה להקמת תחנות גבול הובטח למתגייסים ובני משפחותיהם מקומות דיור ושיכון בתחנות עצמן, או בסמוך אליהן.²²⁵

שר החוץ משה שרת נרתם אף הוא לעודד את הגיוס לחיל הספר. בשידור רדיו ששודר בקול ישראל ב-4 בנובמבר 1949 נשא שר החוץ נאום על תפקידי חיל הספר: "העניין אינו צבאי בלבד" אמר משה שרת, "יש לו גם צד מדיני חשוב. אחד היסודות העיקריים במבנהו החדש של צבאנו יהיה חיל הספר - הכוח הצבאי המיועד לשמור על הגבולות. זהו תפקיד חשוב ואחראי... מאיש חיל הספר יידרש חינוך רב של האופי, יוזמה אישית, חוש אחריות מפותח. הייתי אומר, כי מבחינה מסוימת הוא יפעל כנציג המדינה כלפי חוץ. מדינת ישראל תהיה מאחוריו ואילו לפניו ישתרע שטח השלטון הזר... פיקדון יקר יהיה מסור בידו - שמה הטוב של מדינת ישראל. כל צעד מוטעה מצידו יהיה עלול לעלות למדינה במחיר. על ידי התנהגות בלתי שקולה הוא יוכל לגרום למדינתו סיבוכים וסכסוכים מיותרים. לעומת זה, אם יידע לצרף עוז רוח עם תבונה ושיקול דעת, יוכל לחסוך למדינה הרבה צרות... גיוס חיל הספר הוא משימת בזק. הגבול החשוף של המדינה קורא לכס".²²⁶ עיון מעמיק בתוכן הנאום חושפים בפנינו את התפיסה המדינית והצבאית של משה שרת. שרת סבר כי יש צורך בקיום פעולות צבאיות לאורך הגבול אך אלה צריכות להיעשות בשיקול ובתבונה מדינית. שרת ייחס חשיבות רבה לאיזון בין הפעילות הצבאית והמדינית.²²⁷ נאום זה שנחשף לראשונה הוא למעשה מקור נוסף להבנת תפיסתו של משה שרת את בעיות הביטחון השוטף, והפעם בהקשר של הקמת חיל הספר.

4.2.3 מניעי הגיוס

שיעור גבוה של המתגייסים לחיל הספר היו עולים חדשים. המתגייסים ראו בגיוסם לחיל מציאת פתרון למצוקות הכלכליות. היטיב לתאר זאת סגן מפקד גדוד 896 של חיל הספר באוקטובר 1950: "אחד מאמצעי התעמולה שימש פיתוי האנשים על ידי הבטחות שווא שלא קוימו כגון: תוספת של 3 לירות בשירותם בחיל הספר, הבטחה לשיכון למשפחותיהם בהתאם להכרזתו של האלוף שאלתיאל בעיתונות. אלה היו הבטחות שנתנו דחיפה לסוג אנשים מסוים אשר ראו בגיוסם לחיל הספר פתרון לבעיותיהם הסוציאליות הקשות. מספר רב של מתגייסים היו בעלי משפחות, אבות להרבה ילדים, או מטופלים באישה וילדים או הורים זקנים וחולים. ניתנו גם הבטחות

²²⁴ ראה לעיל הערה 213.

²²⁵ ראה לעיל הערה 106.

²²⁶ ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), A 245/44, "לגיוס לחיל הספר - שידור של שרת בקול ישראל", 4.11.1949.

²²⁷ זכי שלום, מדיניות בצל מחלוקת: מדיניות הביטחון השוטף של ישראל, 1956-1949, תל-אביב: משרד הביטחון, 1996, עמ' 119-127.

לתמיכה במשפחות למרות היותם במחנות העולים".²²⁸ גיורא שנאן סבר כי ההבטחות המרובות שפורסמו בעיתונות הן שהביאו ל"מלחמת קודש" נגד חיל הספר.²²⁹

במקורות מצויות עדויות רבות על חיילים בחיל הספר שסבלו ממצוקות כלכליות קשות. להלן שתי דוגמאות. הדוגמא הראשונה מצויה במסמך אישי שכתב גיורא שנאן ובו מצוי תיאור על שהתרחש במהלך משפט שערך גיורא שנאן לחייל שהואשם על ידי מפקדיו בהתנהגות לא נאותה, וכך כתב: "החייל היה ענק, הביט בי בעיניים בוכות ומפחדות, מוחזק על ידי שני מ"צ [שוטרים צבאיים] וטען שאין לו כסף להוצאות. הסתכלתי בו הוא הסתכל בי בפחד וציפה לתגובה שלי. הוצאתי מהכיס כסף ונתתי לו. הוא רץ ונישק לי את הידיים".²³⁰

הדוגמה השנייה מצויה בפסק דין של הפרקליט הצבאי על חייל מחיל הספר שביצע נפקדות מיחידתו. בפסק הדין נכתב כי החייל בילה את רוב זמנו מחוץ ליחידה והיה מגיע לצבא רק כדי לקבל משכורת או צרכים אחרים שאפשר היה להשיגם בזמן קצר במסגרת צבאית.²³¹ בגיוס לחיל הספר היו גם מניעים פוליטיים כפי שתיאר זאת סגן מפקד גדוד 896: "אחוז גדול של מתגייסים היו פושעים פוליטיים שכוונת התגייסותם הייתה להגיע לגבול על מנת לבצע מעשים פוליטיים כגון הברחות, שוד וכדומה".²³² מניעים לאומיים אף הם היו בשיקולי הגיוס לחיל הספר. במאמר שפורסם בעיתון "במחנה" ב-28 בספטמבר 1950 מצוי תיאור של מפגש של כתב עיתון "במחנה" עם חולייה של חיל הספר: "יצאתי עם המפקד לביקור אחרון, במקומות המארב. כל אזור הגבול היה כבול בשרשרת חוליות. הגענו לאחת החוליות, שוחחתי עם החיילים, רובם עולים חדשים. אחד מהונגריה, שני ממרוקו... איש, איש ועולמו, איש, איש והשקפותיו. בקושי מבינים הם זה את זה במעט העברית שרכשו בזמן היותם בצבא. בביטחון גמור אומר לי עולה מהונגריה: עם כל ההבדלים שבינינו, קו אחד מאחד את כולנו: ההכרה שאנו משרתים את המולדת, כי יהודים אנחנו ועלינו ארצה להגן עליה".²³³ הסיבה העיקרית לגיוס לחיל הספר היה בעיקר ממניעים כלכליים, המניעים הלאומיים היו במידה פחותה יותר.

4.2.4 גיוס קצינים

הצעה של דוד שאלתיאל הוצע כי בשלב הראשון של הקמת החיל ייקלטו לחיל קצינים מתוך שורות צה"ל ומשטרת ישראל. בשלב השני, לאחר התבססות החיל מקור הקצינים יהיה מתוך

²²⁸ א"צ, 1388/721/1972, "הנדון: שחרור/הצבה/ התרת חובה חיילי גדוד חיל הספר 896", רס"ן אריה כץ ממלא מקום גדוד 896, לקצין מטה חיל הספר, 13.10.1950.

²²⁹ גיורא שנאן, תכתובת אישית לנחמיה ארגוב, 15.11.1950.

²³⁰ ארכיון קיבוץ אפיקים, תיק קורות חיים אישי גיורא שנאן (להלן: אק"א, תיק קורות חיים גיורא שנאן)

²³¹ א"צ, 61/1559/1952, "הנידון: אשר פסק דין תיק ביה"ד העליון מס' 105/50", אל"מ ש. מויאל, הפרקליט הצבאי הראשי, לרמטכ"ל, 19.1.1951.

²³² ראה לעיל הערה 228.

²³³ אלכס נדר, "במארב עם חיל הספר", במחנה, 28.9.1950. עמ' 21.

יחידות חיל הספר.²³⁴ שאלתיאל סבר כי אופיו של חיל הספר מצריך גיוס של קצינים ברמה נאותה ולכן מיון המועמדים צריך להיות קפדני.²³⁵ פיקוד חיל הספר הבהיר לצה"ל כי מועמדים שביקשו להתגייס לצבא הקבע בצה"ל ונדחו על ידי ועדות המיון לא יוכלו להיקלט בחיל הספר.²³⁶ יומנו האישי של דוד שאלתיאל רצוף אזכורים של קצינים שהוצעו לו על ידי הצבא ונדחו על ידיו. צה"ל הציע לשאלתיאל קצינים שרצו להיפטר מהם, או כלשונו של דוד שאלתיאל "מחוסרי עבודה".²³⁷ הקושי של שאלתיאל לגייס קצינים מתוך מסגרות צה"ל נבע מהתנגדותם של מפקדים בצה"ל לשחרר קצינים מיחידותיהם. לאור התנגדות זו פנה שאלתיאל לאגף כוח אדם בצה"ל בבקשה לשחרר קצינים שהביעו את רצונם לעבור לחיל הספר. שאלתיאל קבל על כך כי גם במקרים שאין התנגדות להעברת קצינים לחיל הספר הדבר מתעכב מסיבות בירוקרטיות.²³⁸ התנגדות נחרצת להעברת קצינים לחיל הספר באה מצידו של האלוף חיים לסקוב ששימש באותה עת ראש אגף ההדרכה בצה"ל. חיים לסקוב סבר כי העברתם של קצינים מאגף ההדרכה של צה"ל לחיל הספר יפגע ביעילות האימונים של צה"ל.²³⁹ ב-14 באוקטובר 1949 דיווח שאלתיאל לשר הביטחון כי קיים קושי רב בגיוסם של קצינים לחיל הספר מתוך מסגרות צה"ל.²⁴⁰ קושי היה גם בגיוסם של קצינים שסיימו את שירותם הצבאי בצה"ל. למשל, כאשר פנה שאלתיאל לקצין צה"ל שהשתחרר בדרגת רב סרן שזה ישמש קצין תכנון והדרכה של החיל נענה בתשובה שלילית שהגדיר כך: "יש לו תכניות אחרות בחיים, ואין לו רצון להישאר בצבא הקבע".²⁴¹ הסיבה שהקשתה על גיוס קצינים משוחררים נבעה משום כך שקצינים רבים לאחר מלחמת העצמאות חזרו לבתיהם בשל שירות ממושך ומעיף, ואחרים מסיבות אידאולוגיות. האלוף (מיל') רפאל ורדי, שהיה לימים ראש אגף כוח אדם בצה"ל ושימש בראשית שנת 1950 עוזר סגן הרמטכ"ל ציין את הנסיבות של תהליך השחרור בימים שלאחר המלחמה. לדבריו, המפקדים השתחררו בתהליך מקוצר עם יחידותיהם, תהליך שלא אפשר גיוס מפקדים טובים שיחידותיהם השתחררו. רבים מהמפקדים לא ביקשו קריירה צבאית וראו בשירות הצבאי שליחות. הייתה ודאות שהסכמי שביתת הנשק יובילו לתהליך של שלום והשירות הצבאי לא נתפס יותר כאתגר.²⁴²

4.2.5 גיוס חיילים

²³⁴ שאלתיאל, עקרונות ההצעה, עמ' 3.

²³⁵ דו"ח התקדמות מס' 1.

²³⁶ א"צ, 25/95/1951, "סיכום ישיבה בעניין הקמת חיל הספר", 13.10.1949.

²³⁷ צור, שומר לישראל עמ' 229.

²³⁸ א"צ, 25/95/1951, מכתב של האלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לאלוף שמעון מזא"ה, ראש אגף כוח אדם בצה"ל, 14.12.1949.

²³⁹ שם, "הנדון: מועמדים לחיל הספר", אלוף חיים לסקוב, ראש מחלקת ההדרכה, לרמטכ"ל יעקב דורי, 12.10.1949.

²⁴⁰ דו"ח התקדמות מס' 3.

²⁴¹ דו"ח התקדמות מס' 1.

²⁴² דרורי, צבא וחברה, עמ' 254.

המקורות המסייעים בידינו לעקוב אחר תהליך הגיוס של החיילים לחיל הספר הם הדו"חות השבועיים ששלח דוד שאלתיאל לשר הביטחון. הדו"חות נכתבו מדי שבוע בין התאריכים 29- בספטמבר 1949 ועד 16 בינואר 1950 (סה"כ 14 דו"חות). בדו"חות הללו מצויים נתונים אודות מספר המתגייסים לחיל הספר בחתך שבועי, מוצאם, אופיים ורמת השכלתם.

יש להדגיש כי במועד שבו החל הגיוס הרשמי לחיל הספר (25 באוקטובר 1949) הכריזה משטרת ישראל אף היא על פתיחת הגיוס לשורותיה. מהלך זה העלה אצל דוד שאלתיאל את החשש שמתנדבים שירצו להתגייס לכוחות הביטחון יעדיפו את הגיוס למשטרת ישראל.²⁴³

שאלתיאל סבר כי את החיל יש לבסס בעיקר על אוכלוסייה מההתיישבות העובדת. לדידו של שאלתיאל לאוכלוסייה זו יש חשיבות רבה לעיצוב תדמיתו החיובית של החיל.²⁴⁴ מיום פתיחת הגיוס לחיל הספר ועד 10 בדצמבר 1949 פנו כ- 1,100 איש ללשכות הגיוס ומתוכם גויסו לחיל הספר 300 איש. (38% מכלל המגויסים).²⁴⁵ ב-11 בנובמבר 1949 דווח שאלתיאל כי 25% מהמועמדים שהביעו את רצונם להתגייס לחיל הספר נפסלו עקב בעיות רפואיות.²⁴⁶

ב-20 בנובמבר 1949 דיווח שאלתיאל לשר הביטחון כי נוער חלוצי לא נענה לקריאות הגיוס לחיל הספר וכי "עיתונות האופוזיציה" (עיתונות מפ"ס) החל מסע של השמצות כלפי החיל.²⁴⁷

הקושי לגייס מתנדבים לשורות חיל הספר נבע מאדישות האוכלוסייה לבעיית ההסתננות וכך אמר שאלתיאל במסגרת ראיון שהעניק בעניין זה לעיתון "הצופה" ב-18 בדצמבר 1949: "ההסתננות הפכה למכה כאובה וכל אחד במדינה אומר שצריך לעשות משהו. אך איש אינו חושב כי מחובתו להתנדב לחיל הספר. יהודים יושבים בבתיהם ומאמצים את מוחם לעזור לביטחון הגבולות על ידי הצעות בכתב וזאת במקום להתגייס לחיל הספר... יהודי אחד מציע לפזר פוספור (תרכובת זרחן) לאורך הגבול כדי שידבק לנעלי המסתננים ויאיר את צעדיהם, שני מציע להקים גדר מחושמלת..."²⁴⁸ כדי לעודד את הגיוס לחיל הספר ערך שאלתיאל סיור לכתבי העיתונות השונים במפקדת החיל במטרה שאלה יביאו לידיעת הציבור את חשיבות הגיוס לחיל הספר.²⁴⁹ לאור הקושי בגיוס נוער ארצישראלי לשורות חיל הספר פנה שאלתיאל ב-19 בדצמבר 1949 לראש אגף כוח אדם בצה"ל האלוף שמעון מאז"ה וביקש שיאושר לו לגייס נוער העתיד להתגייס לשירות חובה בצה"ל. שאלתיאל נימק את בקשתו כצורך חיוני ודחוף שנועד להבטיח לחיל הספר את

²⁴³ א"צ, 25/95/1951, "דו"ח התקדמות מס' 6", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשר הביטחון, 28.10.1949 (להלן: "דו"ח התקדמות מס' 6").

²⁴⁴ "דו"ח התקדמות מס' 5".

²⁴⁵ א"צ, 624/580/1956, מכתב של ברוך רוזנטל מאגף הגיוס של צה"ל, למשרד הביטחון, 19.12.1949.

²⁴⁶ שם, 25/95/1951, "דו"ח התקדמות מס' 7", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשר הביטחון, 11.11.1949.

²⁴⁷ שם, "דו"ח התקדמות מס' 8", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשר הביטחון, 20.11.1949.

²⁴⁸ כתב צבאי, "חיל הספר - שירות חלוצי", **הצופה**, 18.12.1949, עמ' 2.

²⁴⁹ א"צ, 25/95/1951, "דוח התקדמות מס' 11", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשר הביטחון, 19.12.1949.

"האופי הישראלי".²⁵⁰ בקשתו של שאלתיאל אושרה על ידי הרמטכ"ל, חיל הספר החל לגייס לשורותיו חיילים בשירות חובה.²⁵¹

ניסיון נוסף שבו נקט שאלתיאל להגדיל את מספר המתגייסים מקרב נוער ארצישראלי נעשה באמצעות בקשה שהופנתה לאגף כוח אדם בצה"ל לאמץ שיטת גיוס שיושמה במהלך מלחמת העצמאות. באותם ימים גויסו נערים בני 17 (ילידי 1931) ותלמידי כיתות י"א ("שביעיות" במינוח העת ההיא). הגיוס הזה היה תוצאה של מצוקה קשה בתחום כוח האדם, לאור צורכי הצבא והאבדות הקשות שסבל בחודשי הלחימה הארוכים.²⁵² ב-14 בדצמבר 1949 פנה שאלתיאל לאגף כוח אדם בצה"ל וביקש שיאושר לו לגייס לחיל הספר נוער בגילאי 17 (ילידי 1932) לצורך לימוד המקצועות הטכניים בחיל הספר.²⁵³ הבקשה של שאלתיאל נדחתה. בקשה זו מלמדת על המצוקה הקשה שאליה נקלע חיל הספר בגיוס נוער ארצישראלי לשורותיו.

4.3 הרכב כוח האדם בחיל הספר

ההרכב האנושי של חיל הספר היה מבוסס בעיקר על עולים חדשים. ב-28 באוקטובר 1949 דיווח שאלתיאל לשר הביטחון כי בעקבות הפרסום הראשוני בעיתונות על הקמת חיל הספר גויסו לחיל 102 מתנדבים על פי החלוקה העדתית הזו: עדות המזרח 45%, מזרח אירופה 35%, ונוער ישראלי עירוני 20%. הגיל הממוצע של המתגייסים עמד על 26 שנים.²⁵⁴ עד ל-12 בדצמבר 1949 גויסו 377 חיילים. 115 מכלל המגויסים היו לאחר שירות צבאי וכל השאר (262 חיילים) היו ללא ניסיון צבאי.²⁵⁵ מרביתם של המגויסים בעלי ניסיון צבאי היו בעיקר אנשי גח"ל (גיוס חוץ לארץ) ששירתו בצה"ל במהלך מלחמת העצמאות, ולאחר גמר שירותם התגייסו לחיל הספר.²⁵⁶

ב-6 בינואר 1950 עמדה מצבת כוח האדם של חיל הספר על 600 איש על פי החלוקה הבאה: 360 חיילים (60%) היו עולים חדשים ללא ניסיון צבאי שגויסו ממחנות העולים, 240 חיילים (40%) היו יוצאי צבא.²⁵⁷ חשוב להדגיש, יותר ממחצית הכוח שגויס לחיל הספר היה ללא ניסיון צבאי.

חיל הספר נכשל בגיוס נוער מההתיישבות העובדת, על כך כתב גיורא שנאן: "מההתיישבות העובדת הגיעו לגדוד (גדוד 895) בסך הכול שני אנשים". הכישלון בגיוס מתנדבים מההתיישבות

²⁵⁰ שם, "הנדון: חיובי גיוס - גיוסם לחיל הספר", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לאלוף שמעון מזא"ה, ראש אגף כוח אדם, 19.12.1949.

²⁵¹ שם, 433/854/1952, "הנדון: מועמדים לחיל הספר", אלוף מרדכי מקלף, סגן הרמטכ"ל, לאג"ם/מה"ד 14.12.1949.

²⁵² מרדכי נאור, "חזית העורף וההתגייסות במלחמת העצמאות", ישראל, 4, (2003), עמ' 55, הערה 51.

²⁵³ א"צ, 25/95/1951, מכתב של האלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לאלוף שמעון מזא"ה, ראש אגף כוח אדם, 14.12.1949.

²⁵⁴ דו"ח התקדמות מס' 6.

²⁵⁵ א"צ 25/95/1951, "דו"ח התקדמות מס' 10", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשר הביטחון, 12.12.1949. (להלן: דו"ח התקדמות מס' 10).

²⁵⁶ צבי אמיתי, "בתמרונים הראשונים של חיל הספר", על המשמר, 18.12.1949, עמ' 2.

²⁵⁷ א"צ 25/95/1951, מכתב של האלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשר הביטחון, 6.1.1950.

העובדת נעוצה לדברי שנאן בתדמית השלילית שנוצרה בקרב הציבור לחיל הספר על ידי מתנגדי חיל הספר (מפ"ם) וכך כתב בעניין זה: "דעת הרחוב הייתה לגיון זרים, אבירי הגבול, אבירי הברחה וכדומה".²⁵⁸ תיאור הממחיש את המחסור במתנדבים מההתיישבות העובדת אנו מוצאים אצל כתב עיתון "הצופה" שביקר בדצמבר 1949 במפקדת חיל הספר: "בבסיס חיל הספר שביקרנו... מצאנו טירונים מכל הגלויות ואף ותיקים מן הארץ שהתגייסו מרצונם לחיל הספר... פגשנו בחורים חניניים ממצרים ומטורקיה. עדיין רק מגמגמים עברית. בראותנו אותם הרהרנו על העדרם של בני הארץ בחיל הספר".²⁵⁹

הקושי לגייס נוער ארצישראלי אפיין את כלל חילות צה"ל. ב-6 באפריל 1950 הציג ראש אגף כוח אדם בצה"ל האלוף שמעון מזא"ה את הנתונים הבאים: רק 400 מתוך 6,000 החיילים שגויסו מתום המלחמה ועד אפריל 1950 היו ילידי הארץ. בכוחות היבשה של צה"ל היו רק 30% מילידי הארץ וכל השאר עולים חדשים.²⁶⁰

מרביתם של המתנדבים שגויסו לחיל הספר התקשו בידיעת השפה העברית. מדו"ח שכתב במארס 1950 מפקד מחנה מרכוס בחיפה,²⁶¹ לשם נשלחו המגויסים ללמוד עברית עולה כי ב-15 בפברואר 1950 נקלטו בבית הספר 105 חיילים מחיל הספר. לאחר בחינת מיון שובצו החיילים בכיתות לימוד בשתי רמות - רמת מתחילים ורמת מתקדמים: 15 חיילים ברמת מתחילים ידעו רק את אותיות האלף בית, שלוש כיתות נוספות ברמת מתחילים שכללו 45 חיילים לא ידעו לקרוא ולכתוב אף אות בעברית, ו 45 חיילים ששובצו בכיתות המתקדמות ידעו במקצת קריאה וכתובה.²⁶² ב-26 בפברואר 1950 קלט מחנה מרכוס 200 חיילים נוספים מחיל הספר.²⁶³

הכישלון של חיל הספר לגייס נוער דובר עברית מההתיישבות העובדת נוצל על ידי מפ"ם להצדקת טיעוניה כי אין צורך בקיומו של חיל ספר. כך נכתב ב-18 בדצמבר 1949 בעיתון המפלגה "על המשמר": "ברור הוא, שכל כוח צבאי, שיהיה עליו להגן על הגבולות הארוכים של הארץ מפני הסתננות על כל צורתיה, משמע: לנהל מלחמה קטנה יומיומית בהרים, בוואדיות, במדבריות - יהיה יעיל במידה שחייליו ייטיבו לדעת את תנאי הקרקע, האקלים, המנהגים של השכנים... פירוש הדבר, בראש ובראשונה, שכוח זה יהיה מורכב בעיקרו מתושבי הארץ וחניכיה. ודווקא

²⁵⁸ גיורא שנאן, תכתובת אישית לנחמיה ארגוב, 15.11.1950.

²⁵⁹ ראה לעיל הערה 248.

²⁶⁰ זאב דרורי, **אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה**, שדה בוקר: המכון למורשת בן גוריון, 2000, עמ' 141.

²⁶¹ במהלך מלחמת העצמאות הוקם על הכרמל בסיס שנשא את שמו של הקולונל היהודי האמריקני דוד מרכוס (מיקי סטון), שהתנדב לשרת בצה"ל במלחמת העצמאות ונהרג בשגגה משום שלא שלט בשפה העברית.

²⁶² א"צ, 65/123/1957, "דו"ח סיכום על לימוד העברית במחזור מ"ב / קורס לשומעי עברית - חיל הספר", 6.3.1950.

²⁶³ שם, 50/243/1952, "הנדון: דו"ח התקדמות", רס"ן ארנון גיל, קצין מבצעים של חיל הספר, לאגף המבצעים במטכ"ל 26.2.1950.

בנקודה זה צולע החייל המוקם והולך. רבים הם העולים שגויסו ישר ממחנה העולים לחיל. ידיעת השפה הערבית אינה נפוצה במידה מספקת ואף ידיעת השפה העברית לקויה".²⁶⁴

4.4 אימון והכשרה בחיל הספר

הקורס הראשון לקציני חיל הספר נפתח ב-1 בינואר 1950 במפקדת חיל הספר, בקורס השתתפו 35 חניכים.²⁶⁵ יש לציין כי כל החניכים בקורס היו קצינים בפועל שביצעו את קורס הקצינים במהלך שירותם בצה"ל. הקורס שכונה על ידי שאלתיאל "קורס קצינים" נועד לצורך הכשרה עיונית מקצועית של קציני החיל. גיורא שנאן מציין ביומנו כי 80% מהקצינים (28 קצינים) שהשתתפו בקורס היו בשירותם הקודם בצה"ל קציני מנהלה, ורק 20% (7 קצינים) שירתו ביחידות של חילות השדה.²⁶⁶ הקורס נמשך עשרה שבועות וכלל 500 שעות של אימון צבאי ובעיקר לימודים עיוניים. האימון הצבאי כלל בין היתר תרגול בהגנה על תחנת גבול ולצורך כך הוקם במפקדת החיל דגם של "תחנת גבול" שבאמצעותה בוצעו התרגולות הקשורות בהגנת התחנה.²⁶⁷ לימוד התכנים העיוניים כלל את יסודות החוק הפלילי, פרוצדורה משפטית פלילית, חקירות וגביית עדויות. במסגרת תפקידי השיטור למדו החניכים נושאים הקשורים לתפקידי המשטרה, כגון מניעת פשעים, ושמירה על ביטחון החיים והרכוש. החניכים רכשו גם ידע אודות מדינות ערב ומנהגיהם, המבנה החוקתי של מדינת ישראל, וסוגיות הקשורות למכס ומטבע.²⁶⁸

משרד המשפטים הרצה לחניכים בנושאים הקשורים לסוגיות משפטיות הנוגעות לענייני הגבולות.²⁶⁹ משרד הפנים הרצה בכל הנושאים הקשורים בסוגיות הקשורות למנהל האזרחי.²⁷⁰ התכנית להכשרת החיילים כללה שני שלבים: בשלב הראשון עברו המגויסים אימון בסיסי (טירונות) במחנה האימונים סרפנד (צריפין). האימון נמשך עשרה שבועות וכלל בין היתר תרגילי סדר, אימון בנשק, שימוש בכידון רובה, ירי בתת מקלע והטלת רימונים. כמו כן למדו החניכים שדאות פרט, מחנאות והסוואה.²⁷¹ בשלב השני של ההכשרה שהיווה למעשה השלמה חיילית מקצועית הועברו החיילים למפקדת חיל הספר לצורך לימוד של חוק בין-לאומי הקשור לגבולות, וחוקים אזרחיים של מדינת ישראל.²⁷²

²⁶⁴ צבי אמיתי (כתב צבאי), "בתמרונים הראשונים של חיל הספר", **על המשמר**, 18.12.1949, עמ' 2.

²⁶⁵ א"צ, 22/28/1960, "דו"ח התקדמות מס' 13", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשר הביטחון, 4.1.1950.

²⁶⁶ גיורא, יומן אישי, 21.2.1950.

²⁶⁷ א"צ, 433/854/1952, "תזכיר - קורס קציני חיל הספר" (ללא תאריך).

²⁶⁸ שם, 11/258/1954, "תכנית הלימודים בקורס לקציני חיל הספר - חלק עיוני", 3.11.1949.

²⁶⁹ א"צ, 5644/1, "הנדון: מרצים חיל הספר", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, למשרד המשפטים, 26.10.1949.

²⁷⁰ שם ג - 2206/38, "הנדון: מרצים חיל הספר", אלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, למשרד הפנים, 26.10.1949.

²⁷¹ א"צ, 253/854/1952, "הנדון: תוכנית אימונים - חיל הספר", רס"ן חנן גיאור בשם מפקד בתי הספר הצבאיים, למטכ"ל, 4.11.1949.

²⁷² שם, 67/854/1952, "סיכום ישיבה" 23.10.1949.

פרק 5 : ארגון חיל הספר במשטרת ישראל

5.1 העברת חיל הספר למשטרת ישראל (מאי 1950)

הדיון הראשון שעסק בסוגיית מעמדו ומקומו של חיל הספר במסגרת כוחות הביטחון נערך בנובמבר 1949. על דיון זה אמר שאלתיאל: "ייתכן ויוחלט להעבירו (חיל הספר) לידי המשטרה... ובשעת הצורך יועבר לפיקוד הצבא. בזמני שלום יופעל ויועסק בפיקודה של המשטרה וישמש לתפקידי שמירת הגבולות".²⁷³ עיכוב בקביעת מעמד לחיל הספר גרם לקשיים בארגונו וכך דיווח שאלתיאל לשר הביטחון כחודש לאחר הקמת החיל: "אי קביעת מעמד ברור של החיל מעכב את עבודת התכנון... קביעת תקן אדם וציוד יחידתי".²⁷⁴ ב-7 בינואר 1950 הודיע נחמיה ארגוב לדוד שאלתיאל כי אישים פוליטיים המקורבים לשר הביטחון ממליצים לו להעביר את חיל הספר למשטרת ישראל, נחמיה ארגוב לא פירט את שמותיהם.²⁷⁵

בפגישה שנערכה ב-27 בינואר 1950 שבה השתתפו שאול אביגור, דוד שאלתיאל, והמפקח"ל סהר אמר שר הביטחון כי בכוונתו להעביר את חיל הספר למשטרת ישראל שם יפעל בעתות שלום, ואילו בשעת מלחמה יפעל החיל כחטיבה צבאית הכפופה למטכ"ל.²⁷⁶ הרמטכ"ל ידן התנגד להצעה וטען כי כוח צבאי אינו יכול לפעול תחת פיקוח של שני גופים. הרמטכ"ל אמר כי אם יוחלט להעביר את חיל הספר למשטרה עליה לקבל את האחריות הכוללת לשמירת הגבולות. אם לחלופין יישאר חיל הספר במסגרת צה"ל הוא יהפוך לחטיבה צבאית ככל החטיבות בצה"ל. שאלתיאל סבר כי חיל הספר צריך להיות "משטרת הכפר והגבול" תחת פיקוד המשטרה.²⁷⁷

²⁷³ יוסף ארגמן, **הגבול : פרשיות בתולדות מג"ב**, תל-אביב : משרד הביטחון, תשנ"ו, עמ' 25.

²⁷⁴ דו"ח התקדמות מס' 10.

²⁷⁵ צור, שומר לישראל, עמ' 230.

²⁷⁶ אבי"ג, יומן 1950.1.27.

²⁷⁷ שם, 1950.1.30.

העיתונות דיווחה לציבור על התכנית של משרד הביטחון להעביר את חיל הספר למשטרה. ב-31 בינואר 1950 פורסמה הידיעה הבאה בעיתון "דבר": "העברת חיל הספר למשטרה נועדה לשפר את שיתוף הפעולה ביניהם ולפעול באופן יעיל יותר נגד המסתננים".²⁷⁸ ב-25 בפברואר 1950 דווח עיתון "הארץ" כי חיל הספר יועבר למשטרת ישראל ל"תקופה מסוימת" וכי המהלך נקבע על ידי שר הביטחון.²⁷⁹ העיכוב המתמשך בקביעת מעמד לחיל הספר הביא להתעלמות צה"ל מהקמת החיל. ב-26 בפברואר 1950 כתב שאלתיאל לשר הביטחון: "עברו יותר משלושה חודשים מאז הבטחתך לקבוע מעמד לחיל הספר... חוסר הגדרה ברורה וסופית לא מאפשרת יותר המשך עבודה היום יומית... יחס מוסדות הצבא כלפינו כבר כיחס ליחידה מחוץ למסגרת הצבא ומשום כך התוצאות מורגשות בכל דבר". בסיום המכתב ציין שאלתיאל: "מחובתי להפנות את תשומת ליבך לסכנה הצפויה למפעל רציני שהוקם במאמצים כה גדולים. רק החלטתך המהירה ביחס לעתיד החיל יכולה לשנות מצב מסוכן זה".²⁸⁰ ב-1 במארס 1950 נערכה ישיבה במשרד הביטחון שבה השתתפו נציגי צה"ל ומשטרת ישראל, על תוכן פגישה זו כתב גיורא שנאן ביומנו: "אתמול כינס בן גוריון את שאלתיאל, יגאל ידן, מרדכי מקלף וסער וביקש מכל אחד להביע את דעתו. הוא הבטיח החלטה סופית בעוד שבוע. דעות האנשים: סער רוצה לקבל את חיל הספר לידי. רמטכ"ל וסגנו - עניין שמירת הגבול למשטרה, ואם רוצים שיהיה על הצבא יש להכין עוד חטיבה. שר הביטחון שאל למה הצבא לא הצליח עד עכשיו? שאול (אביגור) שתק למרות דעתו הברורה".²⁸¹ כזכור, שאול אביגור סבר כי על חיל הספר לפעול תחת פיקוד משטרת ישראל.

ב-7 במארס 1950 דיווח שר הביטחון לרמטכ"ל, לאלוף שאלתיאל ולמפקד"ל סער כי החליט להעביר את חיל הספר למשטרת ישראל. שר הביטחון קבע כי חיל הספר יפעל בימי שלום תחת פיקוד משטרתו, ובעת מלחמה יועבר החיל לפיקוד צה"ל לצורך ביצוע משימות צבאיות.²⁸² גיורא שנאן שיועד להיות מפקד גדוד בחיל הספר התנגד להחלטת שר הביטחון וכך כתב ביומנו ב-14 במארס 1950: "שיחה עם אלוף [דוד שאלתיאל] הודעתי לו שלדעתי הוא הפסיק את המלחמה. תשובת דוד (שאלתיאל): בן גוריון רוצה בחיל עצמאי שלו. אלא אינו יודע איך לבצע, נגד התנגדות של מי? "בהמשך כתב גיורא שנאן ביומנו: "אני אשתף את אריה בהיר בשביל

²⁷⁸ "חיל הספר והמשטרה למלחמה במסתננים", **דבר**, 31.1.1950, עמ' 2.

²⁷⁹ "הסכם עקרוני על העברת חיל הספר", **הארץ**, 25.2.1950.

²⁸⁰ א"צ, 18/1291/1951, "הנדון: מעמד חיל הספר", מכתב (אישי-דחוף ביותר) מהאלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, לשר הביטחון, 26.2.1950.

²⁸¹ גיורא, יומן אישי, 2.3.1950.

²⁸² א"צ, 28/166/1951, מכתב של שר הביטחון, לרמטכ"ל, ליחזקאל סער, המפקח הכללי של המשטרה, ולאוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, 7.3.1950.

להתנגד גם על דעת המפלגה (מפא"י)"²⁸³. שנאן סבר כי החלטה להעביר את חיל הספר למשטרה הייתה על דעת אישים ממפלגת מפא"י ולכן ביקש את התערבותו של חבר הכנסת אריה בהיר.²⁸⁴ גיורא שנאן חשש שהעברת חיל הספר למשטרה יפגע במעמדו העצמאי של חיל הספר. ביטוי לכך אנו מוצאים בהתבטאותו על דברים שאמר דוד שאלתיאל ב-18 במארס 1950, במהלך נאום שנשא בכינוס של קציני החיל לאחר החלטת שר הביטחון להעביר את חיל הספר למשטרה. שנאן כותב ביומנו כי דוד שאלתיאל "הוסיף בטיפשות" לנאמו את המשפט הבא: "לא חשוב מה הן סמכויות של מפקד החיל".²⁸⁵

ב-30 במארס 1950 שלח הרמטכ"ל אגרת אישית לחיילי חיל הספר, באגרת התייחס הרמטכ"ל למעמדו החדש של החיל: "חיל הספר נכנס היום לשלב חדש בהתפתחותו... שלב זה מצריך שינויים מסוימים במעמדו ובמבנהו של החיל: מהיום והלאה יתפוס את מקומו בין החילות המקצועיים שבצה"ל... תהיו אתם חיילי הספר, נתונים אמנם בפיקוד האופרטיבי הדרוש מדי פעם בפעם לשם מילוי תפקידכם, אך תשמרו יחד עם זאת על רוח החיל ואחידותו".²⁸⁶

ב-13 באפריל 1950 התמנה דוד שאלתיאל לנספח צבאי בצרפת ובאיטליה. עזיבת פיקוד חיל הספר הייתה מעין הודאה מצדו בכישלון פיתוח חיל הספר.²⁸⁷ ב-14 באפריל 1950 הודיעה משטרת ישראל לצה"ל כי הסכימה לקבל לידיה את חיל הספר. בהסכם בין צה"ל ומשטרת ישראל הוחלט כי חיל הספר העובר למשטרה יקבל מצה"ל את שירותי התחבורה, בריאות, תרבות וסעד וכן את כל הציוד המבצעי הנדרש לשמירת הגבול.²⁸⁸ ב-18 באפריל 1950 אישר סגן הרמטכ"ל האלוף מרדכי מקלף להעביר גדוד מחיל הספר למשטרת ישראל.²⁸⁹ ב-11 במאי 1950 כתב שר הביטחון ביומנו: "יש קשיים בביצוע חלוקת חיל הספר", אך לא פירט מעבר לכך.²⁹⁰

מפ"ם ניצלה את העברתו של חיל הספר למשטרה והציגה את המהלך ככישלון בהקמת החיל. ב-2 ביוני 1950, פורסם בעיתון המפלגה "על המשמר" המאמר הבא: "ברוב פומבי הוכרז על ייסודו של חיל הספר. ברעש גדול בא אל העולם, ובשקט, כמעט באין רואים יצאו. בפניה צנועה, באחד העיתונים, נתפרסם בימים אלה כי חיל הספר פורק, חלקו נמסר לצבא וחלקו למשטרה. משמע: הרעיון של חיל שכירים לא מצא אוזן קשבת. לא נענה לו הד נאמן בלב הנוער. כי כאז כן

²⁸³ גיורא, יומן אישי, 14.3.1950.

²⁸⁴ ניתן להעריך כי דעתו של גיורא שנאן לפנות לאריה בהיר הייתה בשל הקרבה האישית שהיו בין השניים. אריה בהיר היה ממייסדי קיבוץ אפיקים יחד עם גיורא שנאן. בעת הקמתו של חיל הספר שימש אריה בהיר כחבר כנסת מטעם מפא"י. על אריה בהיר ראה: אסף ענברי, **הביתה**, תל - אביב: ידיעות אחרונות, 2009.

²⁸⁵ גיורא, יומן אישי, 19.3.1950.

²⁸⁶ א"צ, 18/1291/1951, אגרת הרמטכ"ל לחיילי חיל הספר, 30.3.1950.

²⁸⁷ צור, שומר לישראל, עמ' 231.

²⁸⁸ א"צ, 18/1291/1951, "הנדון: חיל הספר", יחזקאל סהר, המפקח הכללי של המשטרה, לרמטכ"ל, 14.5.1950.

²⁸⁹ שם, 131/220/1970, "הנדון: העברת גדוד חיל הספר למשטרת ישראל", אלוף מרדכי מקלף, סגן הרמטכ"ל,

לתפוצה א', ב', ו', משרד הביטחון, ומשטרת ישראל, 18.4.1950.

²⁹⁰ אבי"ג, יומן, 11.5.1950.

גם עתה מיוסד ביטחוננו על שרשרת של יישובים חלוציים בספר, המפריחים את השממה, המעצבים דמות חדשה לנוף המולדת ומייצבים את גבולותיה".²⁹¹

5.2 קצין מטה לחיל הספר

העברת חיל הספר למשטרת ישראל הביא לשינוי מהותי במבנה הארגוני ולחולשה במעמדו העצמאי של החיל. כזכור, עם הקמתו של חיל הספר עמד בראש החיל האלוף דוד שאלתיאל, עם מעבר החיל למשטרה בוטל תקן תפקיד זה.

העברת חיל הספר למשטרה חייבה יצירת מנגנון מקשר בין צה"ל לחיל הספר. לשם כך מונה מטעם המטכ"ל קצין מטה בדרגת סגן אלוף ותפקידו הוגדר "קצין הראשי של חיל הספר".²⁹² מקום מושבו של קצין המטה היה במחנה המטכ"ל ותפקידו היה לייעץ למטכ"ל בכל הקשור לארגון ותפעול יחידות הספר. נוסף על כך היה עליו להיות איש הקשר בין חיל הספר למטכ"ל בכל הקשור לסוגיות הקשורות בארגון החיל. במסגרת אחריותו המנהלתית לגדודי חיל הספר היה עליו לפקח על חלוקה וויסות כוח האדם, על התרת חוזי גיוס, על העלאות בדרגה, על טיפול בבעיות סעד, תרבות ומשמעת.²⁹³

5.3 הקמת גדוד 895 של חיל הספר

משהוחלט להעביר את חיל הספר למשטרת ישראל הורה הרמטכ"ל להעביר את החיל במסגרת ארגונית של שני גדודים.²⁹⁴ הגדוד הראשון שהוקם היה גדוד 895 ולמפקדו מונה סגן אלוף גיורא שנאן ששימש קודם לכן בתפקיד קצין הגיוס של החיל. שנאן כתב ביומנו כי מינויו לתפקיד זכה לתמיכתם של דוד שאלתיאל ויחזקאל סהר.²⁹⁵ את מניעיו האישיים לקבלת התפקיד נימק שנאן מספר חודשים לאחר מכן: "הספר לא היה המקצוע שלי. באתי אליו מתוך שני נימוקים עיקריים: (א) "רצון להבטיח את מקומי בשורות הראשונות במלחמה הבאה באם תבוא". (ב) "הספר הוא המקום היחידי הנותן תעסוקה מלאה ומתיחות הגנתית מתמדת".²⁹⁶

תקן כוח האדם שהוקצה לגדוד 895 עמד על 508 איש.²⁹⁷ ב-23 במאי 1950 פורסם הצו להקמת הגדוד השני בחיל הספר - גדוד 896. תקן כוח האדם שהוקצה לגדוד זה עמד על 457 איש.²⁹⁸ למפקד גדוד 896 מונה סגן אלוף אריה רייס שמילא במקביל גם את תפקיד קצין המטה של

²⁹¹ יעקב עמית "כשכורתים אילנות", על המשמר, 2.6.1950, עמ' 2.

²⁹² א"צ, 50/243/1952, הנדון: נוהל עבודה מפקדת קצין מטה לחיל הספר, אל"מ יעקב פרולוב ראש מחלקת מבצעים במטכ"ל, לקצין מטה חיל הספר, 11.8.1950.

²⁹³ שם, "קצין מטה לחיל הספר בגזרת תפקידים", 26.7.1950.

²⁹⁴ שם, 28/1166/1951, "הנדון חיל הספר", הרמטכ"ל, לאלופי הפיקודים, 20.3.1950.

²⁹⁵ גיורא, יומן אישי, 12.2.1950.

²⁹⁶ גיורא שנאן, תכתובת אישית לנחמיה ארגוב, 15.11.1950.

²⁹⁷ גיורא, יומן אישי, 30.4.1950.

²⁹⁸ א"צ, 1388/721/1972, "הנדון: צו הקמת יחידה (מס' 271)", סרן מ. גולן בשם ראש המחלקה לתפקידי מטה, למפקדת קצין ראשי של חיל הספר, 23.5.1950.

החיל.²⁹⁹ אופי החיילים שהוקצה להקמת גדוד 896 הוגדר "כבלתי רצויים". הטיב לתאר זאת מפקד הגדוד סגן אלוף אריה רייס: "עם הקמת גדוד 896 כל החומר הגרוע שנפסל מגדוד 895 היווה את הגרעין העיקרי של הגדוד".³⁰⁰ גדוד 896 לא שולב בפעילות מבצעית לאורך הגבולות ועיסוקו העיקרי היה שמירה על מתקני צה"ל במרחב הפיקוד השמיני במחוז תל אביב.³⁰¹ ביוני 1950, מנה חיל הספר (שני הגדודים) 887 איש. (93% בשירות קבע והיתר בשירות חובה) על פי החלוקה הזו: 33 קצינים, 18 סמלים, 27 חיילים בדרגת רב טוראי, 785 חיילים בדרגת טוראי, ו 15 אזרחים (אנשי שירות).³⁰² נתונים אלה מעידים כי הניסיון של שאלתיאל לגייס לחיל הספר חיילים בשירות חובה לא צלח. רק 7% מכלל הכוח שגויס לחיל היה מקרב חייבי הגיוס. להלן טבלה המשקפת את מצבת כוח האדם של גדוד 895 (יוני 1950 - ינואר 1951).

טבלה מספר 1 : מצבת כוח אדם בגדוד 895 בחלוקה חודשית

היחידה	מקור	חודש	מצבת הגדוד
גדוד 895	-----	יוני 1950	אין נתונים
גדוד 895	א"צ 50/243/1952	יולי 1950	430
גדוד 895	א"צ, 50/243/1952	אוגוסט 1950	462
גדוד 895	-----	ספטמבר 1950	אין נתונים
גדוד 895	-----	אוקטובר 1950	אין נתונים
גדוד 895	א"צ, 114/103/1953	נובמבר 1950	450
גדוד 895	א"צ, 50/243/1952	דצמבר 1950	418
גדוד 895	א"צ, 50/243/1952	ינואר 1951	415

5.4 סגן אלוף גיורא שנאן - מפקד גדוד 895

גיורא שנאן (גיורה) נולד ב-1908 ברוסיה, עלה לארץ ב-1927 והתיישב בחצר כנרת. בשנות ה-30 של המאה ה-20 הצטרף לארגון "ההגנה" והתמנה למפקד גוש עמק הירדן. במסגרת אזורית זו הקים את "הנודדת" הראשונה שמטרתה הייתה להגיש עזרה ראשונה למשק שיותקף על ידי פורעים ערבים.³⁰³ ביולי 1929 נקשר שמו בפרשה שכונתה "משפט השמונה". בשלהי ימי מאורעות תרפ"ט נרצח מיכאל עדין איכר ממנחמיה מירי מארב בעת שעסק בחריש על גדת הירדן.

²⁹⁹ שם, 28/166/1951, "הנדון: סגן אלוף אריה רייס", סא"ל אריה ורדי, ראש לשכת סגן הרמטכ"ל, לראש ענף הסגל, 26.5.1950.

³⁰⁰ ראה לעיל הערה 228.

³⁰¹ א"צ, 1388/721/1972, "הנדון: הבטחת מתקנים - החלפת כוחות", סרן יוסף צינוביץ, למפקדת מחוז תל אביב, וגדוד 896 חיל הספר, 9.7.1950.

³⁰² שם, 114/103/1953, "הנדון: דו"ח כוננות - חיל הספר ליום 1.7.1950", סא"ל אריה רייס, קצין מטה לחיל הספר, לאג"ם / מבצעים, 5.7.1950 (להלן: דו"ח כוננות - יולי 1950).

³⁰³ חגי שנאן, 60 לזכרו של עזי שנאן, הרצליה: הוצאה פרטית, 2010 (חוברת לא ממוספרת).

למחרת היום נרצחו שלושה ערבים מן הכפר עבדיה הסמוך למנחמיה. בעקבות הרצח נעצרו שמונה אנשים על ידי הבריטים ובתוכם גיורא שנאן בגין אשמת רצח. ב-29 באוגוסט 1929 הועמדו השמונה לדין באשמת ירי בשלושה ערבים. במהלך המשפט התברר כי כל העדויות שהוצגו נגדם במהלך המשפט היו מבוטלות.³⁰⁴

נחום שדמי איש "ההגנה" כתב בספרו כי בשנת 1939 בעת שבמרכז "ההגנה" התגבשה הצעה לפרק את הגושים ולהקים במקומם מחוזות עמד גיורא שנאן מפקד גוש הירדן בראש המתנגדים. שנאן ניהל תעמולה נגד נחום שדמי ואף סירב לשתף פעולה עם מחוז הצפון שעליו הופקד שדמי. באשר לאופיו האישי של שנאן כתב שדמי "שנאן היה תמיד עצמאי בדעותיו, אינו מוכן לקבל מרות, עקשן". עקב אי שיתוף פעולה בין שני האישים נפגע מירי חבר "ההגנה" מאש הכוחות שעליהם היה אחראי גיורא שנאן. התקרית אירעה בתחומי הגוש שגיורא היה מפקדו וזאת בשל פקודות סותרות של שני האישים. בדצמבר 1940 הועמד שנאן למשפט והשופטים הורו על ביטול מינויו כמפקד גוש עמק הירדן, אך לא על הוצאתו משורות "ההגנה". הרחקתו של גיורא שנאן מ"ההגנה" נמשכה רק חצי שנה, ובמאי 1941 בחר בו יצחק שדה להיות סגן מפקד הפלמ"ח.³⁰⁵ בשנת 1945 חזר גיורא שנאן לקיבוצו באפיקים והחל לעסוק בחקלאות. במהלך מלחמת העצמאות חזר לשירות צבאי ופיקד על שער הגולן ומסדה ושימש מפקד דגניה בקרב נגד הסורים. ביולי 1948 הוטל עליו להקים את גדוד 103 (גדוד הירדן). עם הקמתו של חיל הספר באוקטובר 1949 התמנה לקצין הגיוס של החיל, ובמארס 1950 התמנה למפקד גדוד 895 של חיל הספר.³⁰⁶

5.5 אמצעי לחימה

בגדוד 895 נעשה שימוש בכלי נשק תקניים שסופקו על ידי צה"ל ואלה כללו בעיקר רובים אישיים. נוסף על כך צויד הגדוד במקלעים גדודיים ובמרגמות.

טבלה מספר 2: מצבת כלי הנשק בגדוד 895³⁰⁷

תיאור הנשק	פלוגה א	פלוגה ב	פלוגה ג	מפקדה	סה"כ
תת מקלע סטן	48	20	20	28	116
רובה צ'כי	100	100	105	9	314
מקלע גדודי 34	10	10	10	----	30
מרגמה 2"	3	3	3	----	9
אקדח זיקוקין	10	10	10	6	36

³⁰⁴ יואב רגב, מנחמיה - מלחמיה : מושבה בעמק הירדן, נתניה : אחיאסף, 2006, עמ' 142.

³⁰⁵ נחום שדמי, קו ישר במעגל החיים, תל-אביב : משרד הביטחון, 1995, עמ' 110-113.

³⁰⁶ אק"א, תיק קורות חיים, גיורא שנאן.

³⁰⁷ א"צ, 50/243/1952, "מצבת הנשק והתחמושת בגדוד חיל הספר 895" (סודי ביותר - ללא תאריך).

סוג נוסף של רובה שהיה ברשות חיילי חיל הספר כפי שעולה מן המקורות היה תת מקלע מסוג תומפסון. ניתן להעריך כי רובים אלה נופקו בשלב מאוחר יותר, ולכן אינם מופיעים במצבת הנשקים של הגדוד.³⁰⁸ קציני הגדוד צוידו באקדחים שנשאו עליהם באופן קבוע.³⁰⁹ חלק ניכר מכלי הנשק שסופק לגדוד היה ברמה ירודה, או בלשונו של קצין מטה חיל הספר "נשק סוג ב'", דבר שהצריך לתקן תקלות טכניות בתדירות גבוהה מאוד.³¹⁰ מחסור ניכר היה ברימוני יד ובכידוני רובה, דבר שהקשה במידה רבה על ביצוע הפעילות המבצעית.³¹¹

5.6 מודיעין

תחום המודיעין היה אחת החוליות החלשות במסגרת פעילותו המבצעית של גדוד 895. הסיבה לכך הייתה המחסור באנשי מודיעין שפגע קשות ביכולת לאסוף מידע מודיעיני.

תקן כוח האדם של אנשי המודיעין שהוקצה לגדוד עם הקמתו במאי 1950 עמד על קצין מודיעין גודי ושלושה סמלי מודיעין פלוגתיים. המצבה בפועל של כוח המודיעין עמד על קצין מודיעין אחד שעליו הוטלה המשימה לאסוף מודיעין בגזרה של 180 ק"מ. המחסור באנשי מודיעין יצר גם קושי בקיום קשר מודיעיני הדוק בין פיקוד הגדוד לפלוגות, למחוזות המשטרה וצה"ל. נוסף על כך היה מחסור בציוד קשר. התקשורת בין מפקדת הגדוד לפלוגות הגדוד ולנפות המשטרה התקיים באמצעות שלושה מכשירי קשר סטטיים בלבד.³¹²

המחסור באנשי מודיעין הקשה על קיום הפעילות המבצעית וזו באה לידי ביטוי בדיווחיו של מפקד הגדוד. ב-5 באוקטובר 1950 כתב גיורא שנאן בדו"ח הכוננות הגדודי החודשי: "עבודת הגדוד סובלת באופן מתמיד מחוסר סיירים ובעיקר מחוסר סמלי מודיעין".³¹³ בדו"ח הכוננות המבצעי של נובמבר 1950 כתב "יש צורך דחוף בקבלת תגבורת של כוח אדם למילוי תקן סמלי המודיעין מאחר שבאף פלוגה אין אף סמל מודיעין אחד".³¹⁴

עיון בדו"חות המודיעין מעלה כי המודיעין שנאסף על ידי פלוגות גדוד 895 במהלך פעילותו היו ידיעות דלות ביותר וחסרות ערך ממשי. חשיבותו של מידע זה נבעה מכך שהוא סיפק למטכ"ל מושג כלשהו על אופי ההסתננות.

³⁰⁸ מן המקורות עולה כי נשק זה נופק בעיקר למפקדי החוליות במארבים.

³⁰⁹ גיורא, יומן אישי, 14.9.1950.

³¹⁰ דו"ח כוננות - יולי 1950.

³¹¹ א"צ, 114/103/1953, "הנדון: דו"ח כוננות - חיל הספר ליום 1.8.1950", סא"ל אריה רייס, קצין מטה חיל הספר, לאג"ם/מבצעים, 7.8.1950 (להלן: דו"ח כוננות - אוגוסט 1950).

³¹² דו"ח כוננות - יולי 1950.

³¹³ א"צ, 50/243/1952, "דו"ח כוננות - גדוד חיל הספר 895 לתאריך 1.10.1950", חתום על ידי סא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, חיל הספר.

³¹⁴ שם, 114/103/1953, דו"ח כוננות - גדוד חיל הספר 895 לתאריך 3.11.1950, חתום על ידי סא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, חיל הספר.

5.7 תנאי המגורים

גדוד 895 סבל מתנאי מגורים קשים ביותר. על תיאור מצבם של הבסיסים בהם התגוררו כוחות הגדוד יעיד דו"ח שכתב קצין מטה החיל שביקר במחנות כחודש לפני הגעתם של פלוגות הגדוד. בדו"ח מפורט שכתב הקצין נכתב כי הגדוד יתקשה לפעול בבסיסים שנקבעו על ידי צה"ל לשיכון הפלוגות וזאת עקב צפיפות ומחסור במבני מגורים. במושב נווה ימין העתיד לקלוט את מפקדת מטה הגדוד ופלוגה א היה קיים רק צריף מגורים אחד היכול לאכלס 25 איש בלבד. במחנה בית בורין (בארותיים) העתיד לאכלס את פלוגה ב היה קיים צריף מגורים היכול להכיל 20 איש בלבד, ואילו בניין משטרת בית שאן המיועד לפלוגה ג יכול היה להכיל 70 איש בלבד. במחנות בנווה ימין ובארותיים היו גם בעיות סניטריות שנבעו כתוצאה ממחסור במקלחות ובתי כיסא. נוסף על כך, המחנות הללו היו ללא גדר היקפית, דבר שהצריך הקצאת כוח אדם רב לשמירה.³¹⁵

מסיכום הנתונים עולה כי בשלושת הבסיסים ניתן היה לאכלס 105 איש בלבד, בעוד כוח גדוד 895 מנה כ- 460 איש. לאור התנאים הקשים שהיו מצויים במחנות ביקש קצין מטה החיל מהמטכ"ל לדחות את מועד העברת הפלוגות למחנות עד למציאת פתרון מקיף של בעיות השיכון. קצין המטה הציע למטכ"ל להפעיל את גדוד 895 מבסיס המפקדה בטירה בסיורים רכובים שיתואמו עם פיקוד צפון, אולם המטכ"ל דחה הצעה זו.³¹⁶

משטרת ישראל סירבה לקבל לידיה את הגדוד עד שיוקמו מחנות חלופיים. צה"ל קבע כי אין לסטות מלוח הזמנים שנקבע לפריסתו המבצעית של הגדוד, ועל משטרת ישראל לקבל את הפלוגות כדי שזו תחל בפעולות לשמירת הגבול במועד המתוכנן.³¹⁷

תנאי המגורים השפיעו על אופן פעילותו המבצעית של הגדוד בכל תקופת קיומו. ב-13 ביולי 1950 דווח המפקח המחוזי של המשטרה למפקח"ל סהר כי הגדוד משוכן באוהלים קרועים, דבר שאינו מאפשר מנוחה סדירה לאחר פעילות מבצעית.³¹⁸ החשש של משטרת ישראל היה שקשיי המגורים יחריפו במהלך עונת החורף. ב-18 באוגוסט 1950 ביקש המפקח"ל מהרמטכ"ל להסדיר

³¹⁵ שם, 50/243/1952, "הנדון": אפסנאות - גדוד חיל הספר 895, סא"ל אריה רייס, קצין מטה חיל הספר, לאג"ם/מבצעים, 4.5.1950.

³¹⁶ שם, "הנדון": הפעלת גדוד חיל הספר 895, סא"ל אריה רייס, קצין מטה חיל הספר לראש אגף מבצעים, 8.5.1950.

³¹⁷ שם, 28/1166/1951, זיכרון דברים מישיבה שהתקיימה באגף המבצעים, 7.5.1950.

³¹⁸ שם, 44/1226/1951, "הנדון" - חיל הספר, עמוס בן גוריון, מפקח מחוזי של משטרת ישראל ליחזקאל סהר, המפקח הכללי של משטרת ישראל, 13.7.1950.

באופן דחוף את תנאי המגורים של הגדוד לקראת עונת החורף.³¹⁹ צה"ל התעלם מבקשת המשטרה וגדוד 895 נכנס לתלאות החורף הקשה של שנת תשי"א (1950-1951). במהלך ספטמבר 1950 עת החלו הגשמים הראשונים היה מחסור של אוהלים ל 90 איש. האוהלים שנתרו מתקופת הקיץ לא נתנו מענה לתנאי החורף הקשים.³²⁰ גיורא שנאן מציין כי בעיות השיכון ליוו את הגדוד עד לינואר 1951, המועד שבו פורק הגדוד.³²¹ לצד הקשיים בתנאי המגורים סבל הגדוד גם מבעיות סניטריות. במחנה בארותיים הביוב של המקלחות והמטבח היו ללא ניקוז, דבר שהביא ליצירת ביצות שמשכו אליהן יתושים.³²² ב-11 באוקטובר 1950 התריע הרופא המחוזי של משרד הבריאות בפני המשטרה כי המים שבהם משתמש הגדוד במחנה בארותיים מזוהמים בחיידקי קולי וכי אסור להשתמש בהם לשתייה. פנייתו של הרופא המחוזי לקצין הרפואה של צה"ל לקבלת מענה לבעיות הסניטריות נתקלה בסירוב בטענה כי חיל הספר אינו שייך לצה"ל.³²³ התנאים הסניטריים הביאו לגידול במספר החולים בגדוד.³²⁴ גם המחסור בשמיכות חורף גרם לריבוי התחלואה בקרב החיילים.³²⁵ יש לציין כי חיילים בגדוד סבלו גם מבעיות רפואיות אחרות. באוגוסט 1950 דיווח קצין מטה החיל כי על פי חוות דעת רפואית של הרופא הגדודי מצויים בגדוד 51 חיילים (12% מכלל כוחות הגדוד) אשר אינם מתאימים "לתפקידים קרביים מסיבות פיזיות ופסיכיות".³²⁶ נתונים אלו חופפים לדבריו של סגן מפקד גדוד 896 מאוקטובר 1950: "רב היה מספר האנשים שהתגייסו בהסתירם מחלות כרוניות מקרים פסיכופטיים..."³²⁷

5.8 פיקוד והכשרה בגדוד 895

גדוד 895 סבל ממחסור בכוח אדם ובעיקר בסגל פיקודי לאורך כל תקופת קיומו. כדי להבין את הקושי בסוגיה זו אציג את הפער שנוצר בין תקן הקצינים שיועד לגדוד לבין מצבת הקצינים שהייתה בפועל. על פי התקן הוקצו לחיל הספר תשעה קצינים בדרגת סגן לתפקידי מפקדי מחלקות בשני הגדודים, בפועל היו בספטמבר 1950 שני קצינים בלבד שפעלו במסגרת גדוד 895.³²⁸

³¹⁹ שם, 19/61/1952, "הנדון": שיכון חיל הספר", יחזקאל סהר, המפקח הכללי של משטרת ישראל, לרמטכ"ל, 18.8.1950.

³²⁰ שם, 50/243/1952, דוח כוננות: גדוד חיל הספר 895 לתאריך 1.10.1950, חתום על ידי סא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, חיל הספר, 5.10.1950.

³²¹ שם, "דו"ח כוננות - גדוד חיל הספר 895 לתאריך 1.1.1951, "סא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, לאג"ם/מבצעים, במטכ"ל, 3.1.1950.

³²² א"מ"ל-2/13, "הנידון": "ביצה בבית בורין", רופא מחוזי של לשכת הבריאות המחוזית, למשטרת נפת חדרה, 20.7.1950.

³²³ שם, "הנדון": בדיקות מים וביוב במחנה ביר בורין", רופא מחוזי של לשכת הבריאות המחוזית, למשטרת נפת חדרה, 11.11.1950.

³²⁴ א"צ, 114/103/1953, "הנדון": דו"ח כוננות - חיל הספר ליום 1.9.1950, סרן מ. בר נתן בשם קצין מטה חיל הספר, לאג"ם/מבצעים, 10.9.1950 (להלן: דו"ח כוננות - ספטמבר 1950).

³²⁵ שם, 50/243/1952, "הנדון": דו"ח שבועי - בעיות אישיות לתקופה מ 6.12.50 עד 12.12.50, "רס"ן יעקב בורשטיין ממלא מקום מפקד גדוד 895, למטכ"ל, 14.12.1950.

³²⁶ דו"ח כוננות - אוגוסט 1950.

³²⁷ ראה לעיל הערה 228.

³²⁸ דו"ח כוננות - ספטמבר 1950.

המחסור בקצינים פגע בקיומם של אימונים סדירים ומתן הכשרות לחיילי הגדוד.³²⁹ מחסור קשה היה גם במפקדי כיתות כפי שעולה מדיווחו של המפקח המחוזי של המשטרה למפקח"ל סהר : **לגדוד אין אף מפקד כיתה מוסמך** (הדגשה במקור).³³⁰ הגדוד התקשה להכשיר החיילים לתפקידי שטח מקצועיים, כגון קשרי שדה, צלפים, מודיעין וסיירים. קושי זה נבע כתוצאה מכך שמספר גדול של החיילים בגדוד לא ידעו את השפה העברית.

ניסיונות שנעשו על ידי פיקוד הגדוד ללמד את החיילים את שפת העברית נתקלו בקשיים. כך דיווח קצין המטה של חיל הספר לצה"ל בעניין זה : "ברצוני לעורר שנית את בעיית הגנראטורים. חסרונם מורגש כעת בצורה יותר חריפה בהתחשב עם העובדה שהימים מחשיכים יותר מוקדם. חוסר מאור מתאים אינו מאפשר הוראת השפה העברית".³³¹ קשיי השפה בקרב החיילים הביאו לנשירה רבה של חיילים שנשלחו לקורסים מקצועיים שנערכו במסגרות צה"ל. לדוגמא, מתוך 26 חיילים שנשלחו לקורס קשר בצה"ל הודחו 4 חיילים בראשית הקורס, 10 חיילים נוספים לא הוסמכו כקשרי שדה.³³² פיקוד הגדוד ביקש להגדיל את מספר החיילים דוברי השפה העברית ולצורך כך החליט באוגוסט 1950 לצמצם את הגיוס ממסגרת האוכלוסייה האזרחית. לחלופין, ביקש פיקוד הגדוד מצה"ל לקבל 100 חיילים יודעי עברית, בקשה זו נדחתה.³³³

³²⁹ דו"ח כוננות - יולי 1950.

³³⁰ א"צ 44/1226/1951, "הנדון - חיל הספר" עמוס בן גוריון, המפקח המחוזי של משטרת ישראל, למפקח"ל, 13.7.1950.

³³¹ שם, 50/243/1952, "שיכון - גדוד חיל הספר 895", סרן מ. בר נתן, לראש אגף מבצעים במטכ"ל, 13.10.1950.

³³² דו"ח כוננות - יולי 1950.

³³³ דו"ח כוננות - ספטמבר 1950.

פרק 6 : מאפייני הפעילות המבצעית בגדוד 895

מהמקורות השונים העוסקים בפעילותו המבצעית של גדוד 895 עולה כי כוחות הגדוד פעלו בשתי שיטות פעולה עיקריות: מארבים וסיורים ממונעים. שתי שיטות אלה שולבו בדרך כלל גם במבצעים היזומים שביצע הגדוד. חוץ מאלה, יוּשְמוּ בחיל הספר גם פעילויות של סיורים רגליים, תצפיות וסריקות, אך אלה נעשו בקנה מידה קטן יותר. הגדוד פעל נגד מסתננים שפעלו לרוב בקבוצות של 3 - 5 אנשים ומטרותיהם התאפיינו בעיקר בגניבת בעלי חיים, בפריצת מחסנים ובתי אריזה, ובגניבת תוצרת חקלאית. עיון בדו"חות המודיעין הגדודיים השבועיים מעלה כי מרביתם של המסתננים היו בלתי מזוינים.³³⁴

ההסתננות למטרת גניבות ושוד בגזרת פעילות הגדוד בוצעה בתדירות כמעט יומית. בדו"ח המודיעין הגדודי מנובמבר 1950 דווח: "בליל 5 בנובמבר נגנבו מרמת הדר עגלה להובלת פרים... ב-6 בנובמבר נגנבו מ-3 משקים בגן השומרון סוס, פרה וחמור. בליל 7 בנובמבר נגנבה מבארותיים פרדה. בליל 8 בנובמבר נגנבה פרדה מצור משה... בליל 9 בנובמבר נגנבו משדה דרום מזרחית לגן חיים מנוע למכונת ריסוס ו-50 מטר צינור גומי..."³³⁵

העובדה כי קו הגבול לא היה סגור באופן הרמטי הקלה על המסתננים לחצות את הגבול, וכך תיאר את מצב הגבול גיורא שנאן בשלהי מארס 1950: "בסיורנו ראינו כי המשולש פרוץ, ללא הצבא מן הצפון. הגדר של טול כרם אשר הוקמה בזמנו נגנבה או נשכבה".³³⁶

כדי לשמור על חשאיית הגדוד הונחו מפקדי הנפות המשטרתיות על ידי פיקוד המשטרה לא למסור שום אינפורמציה אודות כוחות הגדוד, מיקום הצבתו, ציודו וחימושו, לכל גורם אשר אינו בא במגע עמו.³³⁷ על חיילי חיל הספר נאסר לשאת במהלך פעילותם מסמכים אישיים (פנקסי שירות ותעודות שונות). ביצוע הנחייה זו נבדקה על ידי פיקוד הגדוד לפני כל יציאה לפעילות מבצעית.³³⁸

³³⁴ אי"צ, 50/243/1952, "דוח מודיעין שבועי מס' 1", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895 למטכ"ל, 15.6.1950 (להלן: דו"ח מודיעין מס' 1).

³³⁵ שם, דו"ח מודיעין שבועי מס' 20, סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 13.11.1950 (להלן: דו"ח מודיעין מס' 20).

³³⁶ גיורא, יומן אישי, 20.3.1950.

³³⁷ אמ"י, ל-2/13, "הנדון: סיפוח גדוד חיל הספר למשטרה", מפקד משטרת מחוז חיפה, למפקדי נפות המשטרה חדרה וזבולון, 21.5.1950.

³³⁸ שם, "הנדון: נשיאת חומר אינפורמטיבי בשעת פעולות", עמוס בן גוריון, מפקח מחוזי של משטרת ישראל, לסא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, חיל הספר, 10.7.1950.

6.1 שיקולי פריסה

משטרת ישראל הציבה את גודל 895 על פי הנחיות המטכ"ל של צה"ל על פי החלוקה הבאה: מפקדת הגדוד ופלוגה א הוצבו במושב נווה ימין, פלוגה ב הוצבה בבית בורין (בארותיים) ופלוגה ג בתחנת המשטרה שהקימו הבריטים בבית שאן. צה"ל קבע כי משטרת ישראל תהיה רשאית להזיז את כוחות הגדוד לאורך הגבול כפי שתמצא לנכון במסגרת ביצוע תפקידיה.³³⁹ מועד קבלת האחריות על ידי משטרת ישראל לגזרה זו נקבע ל-24 במאי 1950.³⁴⁰

עיון במפת הסכמי שביתת הנשק מעלה כי כוחות הגדוד הוצבו לאורך קו הגבול עם ירדן. מפקדת הגדוד ושתי פלוגות א ו-ב הוצבו באזור השרון והמשולש³⁴¹, פלוגה ג הוצבה בבית שאן.³⁴² הצבתן של שתי פלוגות בגזרת המשולש נבע מכך כי גזרה זו הייתה החלק הצר ביותר של המדינה ובתוכה היו קיימות שתי מובלעות בעייתיות שלא היו בידי ישראל - טול כרם וקלקיליה. על הבעיות המורכבות בגזרה זו עמד הרמטכ"ל יעקב דורי בישיבת הממשלה שנערכה בראשית מאי 1949: "אורכה של חזית זו היא שישים קילומטר ודרכי ההסתננות והחדירה יכולות להתבצע בתדירות גבוהה". באשר לסכנה הנשקפת ממדינות ערב אמר כי "חלק זה של הארץ מהווה מקום תורפה רציני מאוד וחיוני מאוד בשבילנו".³⁴³ גודל 895 הוצב למעשה בקו הגבול עם ירדן בקטע שהיווה את האיום הגדול ביותר לביצוע הסתננויות.³⁴⁴

הצבתה של פלוגה ג בבקעת בית שאן נבע בין היתר גם משיקולים גאוגרפיים. יש לזכור כי ההתיישבות היהודית בבקעת בית שאן החלה בשנת 1936 ועד סיום מלחמת העצמאות התפתח בה גוש התיישבות יהודי של 14 יישובים. מיקומו של העמק בתור אזור מעבר של צומת דרכים היה חשוב בכל התקופות.³⁴⁵ העיר בית שאן ממוקמת במרכז העמק, סמוך לצומת דרכים המרכזי המוליך ליישוביו השונים ולדרכים הראשיות מערב וצפון. פלוגה ג הוצבה במבנה המשטרה הנמצא

³³⁹ א"צ, 28/1166/1951, "הנדון: סיפוח למשטרה - גודל חיל הספר 895", סא"ל אריה רייס, קצין ראשי לחיל הספר, למפקדת גודל 895, 16.5.1950.

³⁴⁰ שם, "הנדון: העברת גודל חיל הספר למשטרת ישראל", אל"מ יעקב פרולוב, ראש מחלקת מבצעים במטכ"ל, ליחזקאל סהר, המפקח הכללי משטרת ישראל, 18.5.1950.

³⁴¹ המשולש הוא כינוי לאזור התיישבות ממוזרח לשרון, במורדות הרי השומרון. הכינוי "המשולש" ניתן לשטח שהועבר מירדן לישראל בעקבות הסכמי שביתת הנשק עם ירדן. המונח משולש לציון אזור בעל אוכלוסייה ערבית הושאל מהמונחים "המשולש הגדול" שציין בימי המנדט את האזור התחום בין שכם, ג'נין וטול כרם. המשולש הקטן התייחס לכפרים ערביים קטנים יותר באזור הכרמל. לאחר מלחמת העצמאות החל הביטוי "המשולש הקטן" להתייחס לשטח גדול יותר הכולל בתוכו את אזור ואדי ערה.

³⁴² ראה נספח מס' 1 - מפת פריסה של גודל 895.

³⁴³ אמ"י, פרטוקול ישיבת הממשלה, 6.5.1949.

³⁴⁴ כדי להבין את היקף הבעיה שנוצרה לאורך גבול ירדן בחרתי להביא את סיכומי מחלקת המודיעין של צה"ל המתייחסים להסתננויות בין מאי 1949 - ינואר 1953 בכל החזיתות כפי שפורסמו בספרו של שמעון גולן. בגבול ירדן נרשמו 3431 הסתננויות, בגבול מצרים 1131 הסתננויות, בגבול סוריה 77 הסתננויות, ובגבול הלבנון 48 הסתננויות. גולן, גבול חם, עמ' 249.

³⁴⁵ ארנון גולן, שינוי מרחבי - תוצאות המלחמה, שדה בוקר: המכון למורשת בן גוריון, 2001, עמ' 176 (להלן: גולן, שינוי מרחבי).

בסמוך וממערב לעיר ולכביש עפולה בית שאן.³⁴⁶ על החשיבות שייחס המטכ"ל להצבת הגדוד בגזרות שתוארו לעיל תעיד התנגדות של מטכ"ל צה"ל להיענות לבקשת האלוף משה דיין לקבל לידיו כוח מחיל הספר לפיקוד הדרום עליו פיקד.³⁴⁷

כבר בראשית יוני 1950 התגלע ויכוח בין משטרת ישראל לאגף המבצעים במטכ"ל על מיקום הפעלתו המבצעית של הגדוד. צה"ל סבר שאת כוחות הגדוד יש להפעיל במקומות אשר לדעתם חיוניים לשמירת הגבול. אחד הוויכוחים בסוגיה זו מתועד בתכתובת משלהי מאי 1950 בין המפקח המחוזי של המשטרה לבין צה"ל. מן המכתב עולה כי המטכ"ל דרש ממשטרת ישראל להציב כוח מגדוד 895 במוצב שיח איסכנדר (קבר שיח ברכס הר אמיר בגזרת אום אל פאחם). משטרת ישראל סירבה להיענות לדרישה בטענה כי האחריות למניעת ההסתננות הוטלה עליה וזו תציב את פלוגות הגדוד על פי שיקוליה.³⁴⁸

הויכוח בין צה"ל למשטרה בסוגיה זו נמשך מספר חודשים. במכתב ששלחו ביולי 1950 קציני אגף המבצעים לראש האגף תחת הכותרת: "בעיות עם משטרת ישראל" טען צה"ל כי משטרת ישראל מסרבת להחזיק את המוצבים שיח איסכנדר ומוקייבלה (כפר ערבי ישראלי השוכן כ 5 קילומטר מצפון לעיר ג'נין).³⁴⁹ אין המקורות מעידים כיצד הסתיימה מחלוקת זו.

המפכ"ל סהר קבע כי הגדוד יופעל במסגרת שלוש פלוגות שיוכפפו לנפות המשטרתיות.³⁵⁰ החלטה זו עמדה בניגוד להמלצתו של שאול אביגור שביקש להכפיף את חיל הספר למחוזות המשטרה, וזאת מהחשש שחיל הספר יהפוך לתוספת כוח אדם בנפות המשטרה. הגדוד הוכפף לנפות המשטרתיות על פי המלצתו של המפכ"ל.³⁵¹

³⁴⁶ יגאל אייל, עמירם אורן, "מצודות טיגרט - שלטון וביטחון בכפיפה אחת - הרעיון המדיני והיישום" **קתדרה**, 104 (תשס"ב), עמ' 121.

³⁴⁷ א"צ, 28/1166/1951 "הנדון: חיל הספר", אלוף משה דיין, אלוף פיקוד הדרום, לראש אגף מבצעים בצה"ל, 29.3.1950.

³⁴⁸ שם, 44/1226/1951 "הנדון: מוצב שיח אסכנדר", עמוס בן גוריון, המפקח המחוזי של משטרת ישראל, לאגף מבצעים במטכ"ל, 2.6.1950.

³⁴⁹ שם, 95/108/1952 "הנדון: בעיות עם משטרת ישראל", אלי"מ יעקב פורלוב, ראש מחלקת מבצעים במטכ"ל, לראש אגף מבצעים, 27.7.1950.

³⁵⁰ שם, 28/1166/1951 "הנדון: נספח להוראות אג"ם בנדון העברת גדוד חיל הספר למשטרת ישראל", אלי"מ יעקב פורלוב, ראש מחלקת מבצעים במטכ"ל, למשטרת ישראל, 5.5.1950.

³⁵¹ שם, 22/28/1960 "הנדון: חיל הספר", שאול אביגור, לשר הביטחון, 23.1.1950.

טבלה מספר 3 : כפיפות גדוד 895 לנפות המשטרה³⁵²

יחידה	מיקום ההצבה	תפקיד	כפיפות מבצעית
מפקדת גדוד 895	נווה ימין	פיקוד גדודי	מטה משטרת ישראל
גדוד 895 - פלוגה א	נווה ימין	לחימה בהסתננות	מחוז ת"א - נפת פתח תקוה
גדוד 895 - פלוגה ב	בארותיים	לחימה בהסתננות	מחוז חיפה - נפת חדרה מחוז חיפה - נפת זבולון מחוז חיפה - נפת התיכון
גדוד 895 - פלוגה ג	בית שאן	לחימה בהסתננות	מחוז צפון - נפת צפת

מן הטבלה עולה כי גדוד 895 פעל בשטח גיאוגרפי המצוי באחריות שלושה מחוזות משטרתיים ותחת פיקוח של חמש נפות. גיורא שנאן כתב ביומנו כי המשטרה ניסתה להחליש את מעמדו המבצעי על ידי כך שהציעה שפלוגות הגדוד יפעלו תחת הפיקוד הישיר של המשטרה ועל מפקד הגדוד תוטל האחריות לאימון ותיאום הפעילות המבצעית בלבד. לדברי שנאן, הלחץ שהפעיל על המפקד³⁵³ הוא שהביא לדיון מחדש בעניין זה. ב-20 באפריל 1950 כתב ביומנו: "סוכם עם סהר: פיקוח שלי על כל הגדוד. פיקוד בידי מפקדי המחוזות".³⁵⁴ משמע של החלטה זו שמפקד הגדוד הוא אחראי באופן ישיר על הפעילות המבצעית של הגדוד.

ביוני 1950, לאחר שהגדוד החל את פעילותו המבצעית נעשה ניסיון של המשטרה להוציא מידי גיורא שנאן את סמכויות הפיקוח על הגדוד באמצעות מינוי "קצין פיקוח מטעם משטרת ישראל". ב-15 ביוני 1950 כתב שנאן ביומנו כי משטרת ישראל ביקשה מקצין מטה החיל אריה רייס לנסות לשכנעו לקבל את קצין הפיקוח מטעם המשטרה בשם מקסים כהן.³⁵⁵ למחרת כתב גיורא שנאן ביומנו: "פגישה עם עמוס (בן גוריון) לחסל את הדיון להכנסת מפקח... הודעתי שאני בעצמי אהיה בתפקיד ושבסוף יוני אכנס לתפקיד קצין מטה להסתננויות".³⁵⁶ מינויו של גיורא שנאן לקצין מטה להסתננויות לא אושר על ידי סגן הרמטכ"ל מרדכי מקלף. גיורא כתב ביומנו בהקשר זה: "בינתיים נודע שמינוי שלי לקצין מטה לא אושר על ידי סגן הרמטכ"ל. כנראה שיש לו עין נגדי, בכלל הוא איש אנטיפט לגבי חיל הספר".³⁵⁷ בסיכומו של דבר, גיורא שנאן הוא שפיקד על פעילותו

³⁵² הנני מודה לאורי קוסובסקי ממחלקת היסטוריה של משטרת ישראל שהעמיד לרשותי את המסמך העוסק בחלוקת המחוזות והנפות המשטרתיות בין השנים 1948-1953.

³⁵³ גיורא, יומן אישי, 12.4.1950.

³⁵⁴ שם, 20.4.1950.

³⁵⁵ שם, 15.6.1950. יש לציין כי מקסים כהן שהוצע על ידי המפקד יחזקאל סהר לתפקיד קצין הפיקוח של גדוד 895 מונה לאחר פירוק חיל הספר לקצין המתאם של "משמר הגבולות". ראה על כך בפרק 8.

³⁵⁶ גיורא, יומן אישי, 16.6.1950.

³⁵⁷ שם, 13.8.1950.

המבצעית של הגדוד. משטרת ישראל פיקחה על פעילות הגדוד והדיווחים למטכ"ל אודות פעילות הגדוד הועברו על ידי פיקוד גדוד 895.

6.2 מדיניות הירי בגדוד 895 - מקרי מבחן

בפרק המסכם של הספר "מלחמות הגבול של ישראל" מתייחס בני מוריס למדיניות הירי שננקטה על ידי כוחות הביטחון כלפי המסתננים: "לאורך חלקה הגדול של התקופה (1948-1956) ננקטה לגבי המסתננים - לאורך הגבולות ובשטחים הסמוכים אליהם - מדיניות של ירי חופשי - ירי על מנת להרוג. חיילים, שוטרים, ושומרים ירו בכל דבר שזז, בייחוד בשעות החשיכה... מדיניות הירי החופשי הוגבלה פעם בפעם בהוראות מטכ"ל, אבל תמיד נמצאו דרכים לעקיפת ההגבלה, והיעילה שבהן הייתה ההיתר לירות על מסתננים המסרבים להישמע לפקודה לעצור ומנסים לברוח".³⁵⁸

עיון מעמיק בהפניותיו של המחבר אל המקורות הארכיוניים העוסקים באירועי הירי כלפי מסתננים מעלה כי במחקרו לא קיימת שום התייחסות לאופי "מדיניות הירי" בה נקט חיל הספר. כלומר, מסקנתו כי כוחות הביטחון אימצו "מדיניות של ירי חופשי" נשענת בעיקר על מקורות ארכיוניים המשקפים את פעילות צה"ל. כדי לקבל תמונה מהימנה על מדיניות הירי שאומצה בגדוד 895 אציג תחילה את הנחיות הפתיחה באש שניתנו לכלל הכוחות שפעלו לאורך הגבול. לאחר מכן, אציג מספר מקרי מבחן של אירועי היתקלויות של כוחות גדוד 895 עם מסתננים אשר משקפים את מדינות הירי שאומצה בגדוד.

בדצמבר 1949 הוציא אגף המבצעים של צה"ל הנחיות בדבר פתיחה באש לכל היחידות: (א) אין בשום אופן לירות בערבים שנאסרו כחשודים בהסתננות או במסתננים. (ב) פתיחה באש יזומה מצד יחידות צה"ל תבוצע ללא אזהרה מוקדמת - רק במסגרת פעולות קרביות של יחידות בלילה, כלומר, מארבים וסיוורים ליליים או במקרה של בריחת האויב. הוראות אלו שתוכנן לא היה ברור הביאו בפברואר 1950 את הפרקליט הצבאי הראשי לקבוע כי הרשות לפתוח באש ניתנת רק במקרים של: (1) פתיחה באש מצד האויב. (2) פעולות קרביות של יחידות צה"ל (ביום או בלילה) כפתיחת אש יזומה ללא אזהרה מוקדמת. (3) בריחת האויב - תינתן יריית אזהרה באוויר, ובמקרה שהבורח ממשיך במנוסתו, יש לפגוע בו. (4) בשום פנים ואופן אין לפתוח באש על נשים וילדים.³⁵⁹

בדו"חות המודיעין של גדוד 895 קיים תיעוד פרטני של כלל ההיתקלויות של כוחות הגדוד, אלה כוללים את מועד ומקום ההיתקלות, שעת ההיתקלות, מספר המסתננים, אופן חימושם, ואופן תגובת כוח הגדוד לאירועי בריחת המסתננים. הדו"חות הללו נשלחו בתדירות שבועית למטכ"ל

³⁵⁸ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 444.

³⁵⁹ שם, עמ' 142.

וחשיבותם בהקשר של דיוננו הוא בעובדה שמצויים בהם התייחסויות בכתב יד של המטכ"ל לתוצאות ההיתקלויות. להלן מספר מקרי מבחן של היתקלויות של כוחות הגדוד עם מסתננים כפי שעולים מן הדו"חות :

בליל ה-15 בספטמבר 1950 הוצב מארב של הגדוד בסמוך לכפר ערה, למארב נקלעו 6 מסתננים, לאחר מתן קריאת אזהרה למסתננים לעצור הצליחו המסתננים להימלט מהמקום. תגובת המטכ"ל לתוצאות האירוע הייתה בנוסח זה: "מה פשר האזהרה?"³⁶⁰

בליל ה-15 באוקטובר 1950 תפסו כוחות הגדוד בסמוך ליישוב בארותיים 2 מסתננים שגנבו פרות. תוצאות הפעילות זכתה לביקורת מצד המטכ"ל: "הערבים נותרו בחיים - כרגיל".³⁶¹ ב-1 בנובמבר 1950 בשעה 8 בבוקר נקלעה קבוצת מסתננים למארב של כוח הגדוד. חוליית המארב זיהתה את המסתננים והורתה לה לעמוד, משלא נענו נפתחה עליהם אש, אך אלה הצליחו להימלט מהמקום. בליל 4 בנובמבר 1950 נתקלה חוליית סיור במסתננים והורתה להם לעמוד. משלא נענו נפתחה עליהם אש. תגובת המטכ"ל לשתי ההיתקלויות הללו הייתה בנוסח "מהו עניין קריאות האזהרה".³⁶²

בליל 13 בנובמבר 1950 נקלעו 4 מסתננים לחוליית מארב של הגדוד, ולאחר מתן אזהרה שלא נענתה פתח כוח המארב באש אך המסתננים הצליחו להימלט. תגובת המטכ"ל לאירוע הייתה בנוסח "למה מזהירים".³⁶³

ממקרי המבחן שהוצגו לעיל ניתן ללמוד כי צה"ל ראה במדיניות הירי שאימץ הגדוד כשל מבצעי. חיזוק לטענתי ניתן למצוא בהתייחסויות של המטכ"ל להיתקלויות של הגדוד שבהם נהרגו מסתננים. להלן מספר דוגמאות כפי שעולים מדוחות המודיעין :

בליל 7 בספטמבר 1950 זיהתה חוליית מארב של הגדוד מסתננים. בחילופי האש בין כוח הגדוד למסתננים נהרג מסתנן. תגובת המטכ"ל לתוצאות ההיתקלות נוסחה במילים "מארב מוצלח".³⁶⁴ בליל 14 בנובמבר 1950 נקלעה חוליית מסתננים שמנתה 5 איש לכוח מארב שהיה ממוקם צפונית לקלקיליה. לאחר מתן אזהרה נפתחה אש על המסתננים, כתוצאה מהירי נהרג אחד המסתננים. תגובת המטכ"ל לתוצאות ההיתקלות נוסחה במילים: "מזל טוב".³⁶⁵

³⁶⁰ א"צ 50/243/1952, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 14", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 17.9.1950. (להלן: דו"ח מודיעין מס' 14).

³⁶¹ שם, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 17", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 15.10.1950.

³⁶² שם, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 19", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 7.11.1950.

³⁶³ שם, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 21", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 20.11.1950. (להלן: דו"ח מודיעין מס' 21).

³⁶⁴ דו"ח מודיעין מס' 14.

³⁶⁵ דו"ח מודיעין מס' 21.

לסיכום סוגיית הירי ניתן לומר שצה"ל מדד את הצלחתו המבצעית של הגדוד בהרג מסתננים, או בלשון אחרת "ספירת גופות". יש לציין כי במדיניות הירי שאימץ הגדוד נמנעה לעתים פגיעה באנשים חפים מפשע. למשל, ב-21 ביוני 1950 זיהה כוח מארב של הגדוד בשעות הלילה 2 חשודים שעשו את דרכם מהגבול לכיוון העיר טייבה. החשודים נענו לקריאות האזהרה ובמהלך תחקור ראשוני התברר שמדובר ב 2 ערבים המסייעים לכוחות הביטחון של מדינת ישראל.³⁶⁶

6.3 מארבים

הטכניקה הקרבית העיקרית שבה נעשה שימוש בגדוד 895 הייתה מארבים. במהלך פעילותו של הגדוד דווח על ביצוע של 1258 מארבים. המארבים בוצעו בעיקר משעות הערב ועד עלות השחר (משך זמן של 7-9 שעות) על ידי חוליות מארב שמנו בדרך כלל 4 עד 6 לוחמים. כל חוליה צוידה במקלע גדודי 34, מפקד החוליה היה מצויד בנשק מסוג סטן ו 5 מחסניות, שאר אנשי החוליה צוידו ברובה צ'כי ותחמושת שכללה 100 כדורים. המסתננים שנלכדו היו נעצרים ומועברים להמשך חקירה במשטרת ישראל.³⁶⁷

המארבים שביצעו כוחות הגדוד סיכלו לא אחת את חדירתם של מסתננים לתחומי המדינה. כך למשל, בליל 13 ביוני 1950 הציב כוח מפלוגה ג מארב באזור ואדי ערה. למארב נקלעו 7 מסתננים מזוינים שבמהלך חילופי האש נהרג אחד מהם.³⁶⁸ גיורא שנאן מציין ביומנו כי המסתנן שנהרג בהיתקלות זו היה גנב ושוודד שהיה מבוקש למשטרת ישראל.³⁶⁹

דוגמא נוספת, בלילה שבין 17 ל-18 בנובמבר 1950 נקלעו 3 מסתננים מזוינים למארב הגדוד בגזרת קלקיליה. כתוצאה מחילופי האש נהרגו 2 מסתננים אשר היו אף הם מבוקשים למשטרת ישראל.³⁷⁰ היתקלויות של כוחות הגדוד עם מסתננים חמושים גרם לעיתים לנפגעים בקרב כוחות הגדוד. למשל, ב-31 ביולי 1950 בשעה 2 בלילה זיהה כוח מארב שמנה 3 חיילים כ 20 מסתננים חמושים במרחק של 4 מטרים מהמארב (קבוצת המסתננים הייתה ביתרון מספרי עצום, בין 6-7 מסתננים על כל חייל של הגדוד). מפקד החוליה הורה למקלען לפתוח באש וזה הצליח לירות צרור של 5 כדורים בלבד, ואז נהרג מאש המסתננים. ניסיון החוליה להסתנן לתחומי המדינה סוכל.³⁷¹ לעתים בוצעו מארבים ללכידת מסתננים על פי מידע מודיעיני שהתקבל ממשטרת ישראל. למשל, ב-20 באוגוסט 1950 הוצב כוח מארב של הגדוד על פי מודיעין שנתקבל ממשטרת נפת השרון. גיורא שנאן מציין ביומנו שהמארב היה "לחינם משום שהמוזמנים (המסתננים) לא

³⁶⁶ אמ"י ל- 2/15, "הנדון: דו"ח פעולה הסתגלות ליום 21.6.1950", סרן שורצברט בנו, מפקד פלוגה ב' גדוד 895, לסא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, ולמשטרת נפת חדרה, 22.6.1950.

³⁶⁷ שם, "פקודת מבצע מס' 1", סרן בנו שורצברט מפקד פלוגה ב' גדוד 895, למפקד משטרת נפת חדרה, 14.6.1950.

³⁶⁸ דו"ח מודיעין מס' 1.

³⁶⁹ גיורא, יומן אישי, 14.6.1950.

³⁷⁰ דו"ח מודיעין מס' 21.

³⁷¹ אמ"י, ל-2/15, "דו"ח סיכום מבצע מקסימום אחד", 9.8.1950.

הגיעו".³⁷² מארבים בוצעו גם לתפיסת כנופיות ידועות וזאת בעזרת "מודיע" שעליו היה להוביל את כנופיות המסתננים לשטח המארב של כוחות הגדוד.³⁷³

מפקד הגדוד גיורא שנאן הורה לקציני המטה של הגדוד להשתלב בפעילות המארבים. ואכן, ב-18 ביולי 1950 הופעלו קציני המטה במארב שמטרתו נועדה ללכוד "כנופיה ידועה" של מסתננים באזור קיבוץ נחשונים.³⁷⁴ במהלך פעילותו של הגדוד במסגרת ביצוע מארבים נהרגו ארבעה חיילים, בארבע אירועים מבצעיים שונים (אירוע אחד צוין לעיל). שלושה חיילים נוספים נהרגו כתוצאה מחולשות ותקלות מבצעיות שאירעו במהלך הפעילות.

(1) במהלך מארב שנערך ב-10 ביוני 1950 נהרג מפקד חוליית המארב עקב ירי של חיילי המארב על מפקדם כתוצאה מזיהוי שגוי.³⁷⁵

(2) חוליית מארב שביצעה ב-14 באוגוסט 1950 מארב באזור הכפר זרעין בעמק יזרעאל עזבה את מיקום המארב שעה לפני מועד סיום המשימה ללא אישור הפיקוד. בעת שנכנסו למחנה העולים הממוקם בסמוך לכפר זרעין נפתחה אש על ידי שומר המחנה אשר סבר כי מדובר במסתננים חמושים. כתוצאה מהירי נהרג חייל.³⁷⁶

(3) ביחס למארב שבו נהרג החייל השלישי אין בידי את כל הפרטים אודות הנסיבות שהביאו למותו. עם זה, מיומנו של גיורא שנאן עולה כי החייל נהרג ב-26 בדצמבר 1950 כתוצאה מהפרת פקודה של אחד מאנשי החוליה.³⁷⁷

6.4 סיורים

הטכניקה המשנית שבה נעשה שימוש בגדוד 895 הייתה ביצוע סיורים ממונעים, בעיקר בשעות היום. לעתים הפעיל הגדוד "סיורי הטעייה" שנועדו ליצור בקרב המסתננים תחושה כי לאורך ציר הגבול פועל רק סיור אחד ובמקרה של קבלת ידיעה על מסתננים שחצו את קו הגבול עובר הסיור לפעילות של מארב-חסימה, תוך תגבור גזרת הפעילות בכוחות נוספים. דוגמה לביצוע "סיור הטעייה" ניתן למצוא בפעילות סיור של פלוגה א באזור קלקיליה בליל 4 בספטמבר 1950. הסיור

³⁷² גיורא, יומן אישי, 20.8.1950.

³⁷³ שם, 12.8.1950.

³⁷⁴ שם, 18.7.1950.

³⁷⁵ א"צ, 61/1559/1952, "הנדון: אשור פסק דין - תיק ביה"ד העליון", אל"מ ש. מויאל פרקליט צבאי ראשי, לרמטכ"ל, 16.2.1951.

³⁷⁶ שם, 50/243/1952, "דו"ח מבצע מקסימום 2 מיום 13-14.8.1950", סא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, למטכ"ל, 5.9.1950.

³⁷⁷ גיורא, יומן אישי, 27.12.1950.

שנע על ציר כפר סבא-קלקיליה קיבל ידיעה שמסתננים חצו את הגבול בסמוך לקיבוץ אייל. חוליית הסיור עברה לפעילות מארב-חסימה וזאת נוסף על כוח תגבור של 10 חיילים שביצעו 2 חסימות נוספות. בשעה ארבע לפנות בוקר נקלעו 3 מסתננים לאחת החסימות, אולם אלה הצליחו להימלט בהשאירם במקום 2 חבילות של חוטי נחושת.³⁷⁸

יש להדגיש כי בכל תקופת פעילותו של הגדוד בוצעו 115 סיורים בלבד. כדי לעמוד על הגורמים שהביאו למספר כה נמוך למדי של סיורים בניתי שני טבלאות. בטבלה הראשונה ערכתי השוואה בין תקן הרכבים שיועד לגדוד לבין המצבה שהייתה בפועל.³⁷⁹ בטבלה השנייה ערכתי השוואה של הקצבת הדלק שיועדה לגדוד ומה נתקבל בפועל.

טבלה מספר 4 : מצבת כלי הרכב בגדוד 895³⁸⁰

היחידה	סוג הרכב	תקן	מצאי בפועל	פער
גדוד 895	גיפ	13	2	-11
גדוד 895	טנדר/משא	22	8	-14

מנתוני הטבלה עולה כי במחצית הראשונה של יולי 1950 תקן הרכבים של הגדוד עמד על 35 כלי רכב, אולם במצבת הגדוד היו 10 רכבים בלבד.

טבלה מספר 5 : הקצבת הדלק בגדוד 895³⁸¹

היחידה	הרכב	פעילות	דלק נדרש לפעילות	הקצבת דלק בפועל	פער
פלוגה א	טנדר	מנהלה	160 גלוני דלק	100 גלוני דלק	-30%
פלוגה א	דודג'י	מבצעים	400 גלוני דלק	200 גלוני דלק	-50%
פלוגה ב	טנדר	מנהלה	100 גלוני דלק	100 גלוני דלק	0
פלוגה ב	דודג'י	מבצעים	400 גלוני דלק	200 גלוני דלק	-50%
פלוגה ב	דודג'י	מבצעים	400 גלוני דלק	200 גלוני דלק	-50%
פלוגה ג	טנדר	מנהלה	100 גלוני דלק	100 גלוני דלק	0
פלוגה ג	משא	אספקה	300 גלוני דלק	300 גלוני דלק	0
פלוגה ג	דודג'י	מבצעים	400 גלוני דלק	200 גלוני דלק	-50%
פלוגה ג	דודג'י	מבצעים	400 גלוני דלק	200 גלוני דלק	-50%
פלוגה ג	גיפ	מבצעים	270 גלוני דלק	135 גלוני דלק.	-50%

³⁷⁸ אמ"י, ל-2/15, "דו"ח סיור וחסימה בלילה 4-5.9.1950", סרן שמואל אמיתי, מפקד פלוגה א גדוד 895, למפקדת גדוד 895 חיל הספר, 14.9.1950.

³⁷⁹ המושג תקן מבטא את המבנה הארגוני וכמויות כוח האדם, אמצעי הלחימה והציוד הנקבעים ליחידה צבאית, כדי שתוכל למלא את משימותיה. "המצבה" היא כמויות כוח האדם, אמצעי הלחימה והציוד הנמצאים ביחידה בפועל.

³⁸⁰ א"צ, 44/1226/1951, "הנדון - חיל הספר", עמוס בן גוריון, מפקח מחוזי של משטרת ישראל, למפק"ל, 13.7.1950.

³⁸¹ שם, 50/243/1952, "חלוקת הרכב והקצבת הדלק לגדוד חיל הספר 895" (ללא תאריך).

מנתוני הטבלה עולה כי הגדוד קיבל הקצבת דלק לצורך פעילות מבצעית פחות ממחצית ממה שהוקצה לו. טבלה זו משקפת את תלונותיהם של משטרת ישראל ומפקד הגדוד בסוגיה זו.

ב-12 ביוני 1950 כתב גיורא שנאן ביומנו: "הצבא לא מקיים את התחייבותו למשטרה ולא מצייד את הגדוד. היום שלושה שבועות אשר נמצאים בקו, אין חצי מהרכב, אין אספקת בנזין מסודרת".³⁸² המחסור באמצעי ניווד ודלק פגע באופן ישיר בפעילותו המבצעית של הגדוד. כך התבטא בעניין זה מפקד פלוגה ב: "לרגל שתוק גמור של התחבורה הפלוגתית מסיבת חוסר מכוניות ובנזין, כל הסיורים והמארבים יבוצעו ברגל. מסיבה זאת גם השטח מצומצם".³⁸³

ב-14 ביוני 1950 כתב המפקח"ל סהר לרמטכ"ל כי הגדוד עבר למשטרת ישראל כמעט בלי כלי רכב, ואלה שנמסרו הם מסוג שאינו מתאים לפעילות המבצעית של הגדוד. המפקח"ל הוסיף וכתב כי אם הגדוד לא יקבל את כלי הרכב המיועדים לגדוד, לא תוכל משטרת ישראל להמשיך לקבל על עצמה את האחריות לשמירת הגבול.³⁸⁴

קצין המודיעין הגדודי התריע בפני המטכ"ל כי המחסור באספקת דלק וכלי רכב מצמצם את מרחב הפעילות של כוחות הגדוד, דבר המותיר מקומות רבים פרוצים לאורך הגזרה.³⁸⁵

ב-7 באוגוסט 1950 דיווח גיורא שאנן למטכ"ל כי אין באפשרות הגדוד לפעול באופן יעיל בגזרה שאורכה נאמד ב 180 ק"מ ללא אמצעי ניווד.³⁸⁶

להלן תרשים המשקף את ההתפלגות היחסית של מאפייני הפעילות המבצעית של הגדוד.

תרשים מספר 1 : התפלגות מאפייני הפעילות בגדוד 895

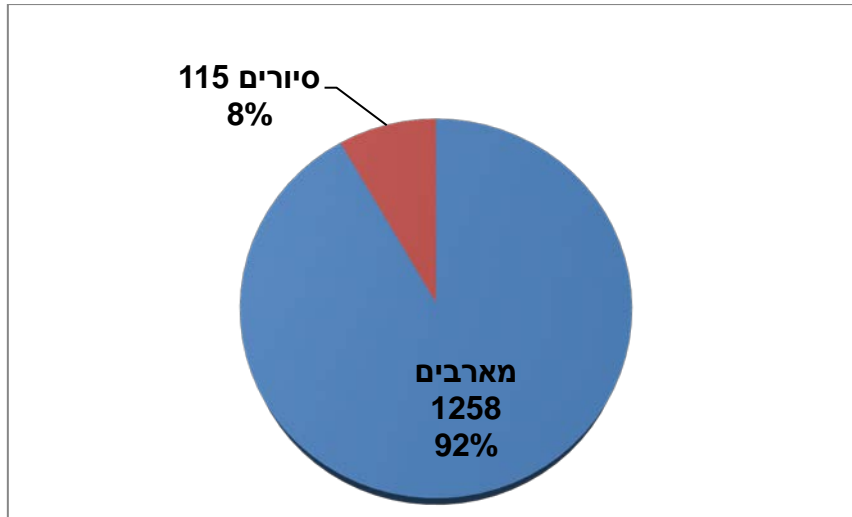
³⁸² גיורא, יומן אישי, 12.6.1950.

³⁸³ אמ"י, ל - 2/15, "פקודת מבצע מס' 1", סרן שורצברט בנו, מפקד פלוגה ב גדוד 895, למפקד משטרת נפת חדרה, 14.6.1950.

³⁸⁴ א"צ, 19/61/1952, "הנדון: חיל הספר", יחזקאל סהר, המפקח הכללי של משטרת ישראל, לרמטכ"ל, 14.6.1950.

³⁸⁵ שם, 50/243/1952, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 2", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 23/6/1950 (להלן: דו"ח מודיעין מס' 2)

³⁸⁶ דו"ח כוננות - אוגוסט 1950.

מן התרשים עולה כי 92% מכלל הפעילות המבצעית אופיינה בביצוע מארבים (1258 מארבים). 8% בלבד אופיינו בביצוע סיוורים (115 סיוורים). נתונים אלה משקפים את מצוקת הניוד והתחבורה של הגדוד.

6.5 גדוד 895 - כוח כוננות צבאי

יישובי הספר שסבלו מגניבות המסתננים היו חשופים לעיתים לירי של מסתננים לעבר יישוביהם. גדוד 895 נדרש לסייע למתיישבי הספר בעת התרחשותם של אירועים מסוג זה. כך למשל, ב-20 באוגוסט 1950 הגיע שומר הקיבוץ יד חנה לבסיס הפלוגה בבארותיים ודיווח על ירי שבוצע לעבר הקיבוץ. כוח מהגדוד שהוחש למקום ביצע סריקות לאיתור היורים אך אלה לא נמצאו.³⁸⁷

דוגמה נוספת לפעילות מסוג זה מצויה בדו"ח הסיור של צוות סיור מפלוגה א מליל 4 בספטמבר 1950. באותו לילה נשמעו קולות ירי מכיוון קיבוץ ניר אליהו ולמקום יצא צוות סיור שביצע סריקות אחר המסתננים היורים, אך ללא תוצאות.³⁸⁸

גדוד 895 שימש גם ככוח עתודה צבאי ואף שולב בתמרונים של צה"ל. באוקטובר 1950 נערך תמרון צה"ל שכונה בשם "צמד" (ר"ת הפיקודים צפון, מרכז ודרום) שנמשך שמונה ימים רצופים. מטרת התמרון נועדה לבדוק את כוננותם המבצעית של כלל כוחות הביטחון. במסגרת התמרון סופחה מפקדת הגדוד ושתי פלוגות (א, ב) לחטיבה 17 כגדוד רגלים במסגרת החטיבה. מפקדת הגדוד ופלוגה ב תורגלו בתפיסת מוצבים והדיפת כוחות נחיתה של "האויב" מן הים ואילו פלוגה

³⁸⁷ אמ"י, ל - 2/15 דו"ח פעולה לימים : מ 20.8.1950 עד 30.8.1950 ועד בכלל", סגן י. חאני בשם מפקד פלוגה ב גדוד 895, למפקדת גדוד 895, 6.9.1950.

³⁸⁸ שם, "דו"ח סיור וחסימה בלילה 4-5.9.1950", סרן אמיתי שמואל, מפקד פלוגה א גדוד 895, למפקדת גדוד 895, ספטמבר 1950.

א תורגלה בביצוע תצפיות. פלוגה ג שסופחה לממשל הצבאי בפיקוד הצפון תורגלה בסריקות בכפרי האוכלוסייה הערבית בגליל ובעמק יזרעאל.³⁸⁹

שילובו של הגדוד בתמרון מבטא את העיקרון שהתווה שר הביטחון במארכ 1950 והוא שחיל הספר יועד לתפקידי קרב בשעת מלחמה. הגדוד זכה להערכה על פועלו בתמרון, ובמהלך כינוס גדודי שנערך בסיום התמרון הוקרא לקציני וחיילי הגדוד הדף הקרבי של חטיבה 2 של צה"ל ופקודת היום של מפקד החטיבה, בשניהם צוין הגדוד לשבח על פעילותו בתמרון.³⁹⁰

גדוד 895 נדרש לסייע לצה"ל בפעילויות להן נדרש כוח תגבור בעל אופי צבאי. למשל, בשלהי דצמבר 1950 הגיעו לידי צה"ל ידיעות מודיעיניות על אפשרות של קיום מצעד פליטים אשר יצא ממדינות ערב לתחומי מדינת ישראל.³⁹¹ בהערכות המוקדמת של צה"ל שנועדה למנוע את חזרתם של הפליטים למדינת ישראל שולב גדוד 895 ככוח פעיל לביצוע המשימה.³⁹² מצעד זה אמנם לא יצא לפועל אך שילובו של הגדוד בהערכות המוקדמת מלמד על התפקידים שיועדו לגדוד בעיתות חירום. נוסף על כך, הגדוד שימש ככוח עתודה בעת שנדרשו מחוזות המשטרה להיערך לפעילויות תגובה נרחבות של צה"ל לאורך הגבול. למשל, ב-14 ביולי 1950 הועמד הגדוד ככוח כוננות במשטרת מחוז טבריה עקב היערכותו של צה"ל לפעילות תגובה מוגברת בעקבות רצח של חבר קיבוץ עין גב על ידי הסורים בכנרת.³⁹³

6.6 דוברות ותקשורת

מחלקת המודיעין של המטכ"ל סירבה לפרסם את תוצאות פעילותו המבצעית של גדוד 895 באופן פומבי. צה"ל אישר למשטרה לפרסם את תוצאות פעילות הגדוד בעיתונות ללא אזכור השם "חיל הספר".³⁹⁴ כך לדוגמא, ב-14 ביוני 1950 דווח בעיתונות על פעילות מבצעית שביצע הגדוד: "נהרג מסתנן על ידי משמר הביטחון", חיל הספר לא הוזכר.³⁹⁵ גיורא שנאן ביקש שפעולות הגדוד יובאו לידיעת הציבור וזאת במטרה לחשוף את פועלו של הגדוד. בקשה זו נועדה לדבריו, להקטין את ההתנגדות לחיל הספר שהייתה בקרב חלקים של הציבור.³⁹⁶ בקשתו של שנאן נעתרה ונוסח הדיווח שהותר למשטרה לפרסם היה: בנוסח זה: "בוצע על ידי יחידות חיל הספר המסופחות למשטרת ישראל".³⁹⁷ לאחר שאושרה בקשתו כתב ביומנו: "בזה נגמרת האנונימיות הטיפשית

³⁸⁹ א"צ, 50/243/1952, "דו"ח מבצע צמד", סא"ל גיורא שנאן מפקד גדוד 895, לקצין אג"מ חטיבה 17, 30.10.1950.

³⁹⁰ גיורא, יומן אישי, 23.10.1950.

³⁹¹ א"צ, 34/108/1952, "מצעד הפליטים - הערכה", סא"ל מרדכי גיחון, לסגן הרמטכ"ל, 25.12.1950.

³⁹² שם, 33/1199/1951, "הנדון": פקודת מבצע - מצעד פליטים", סרן חיים דומשביצקי קצין אג"מ, לתפוצה א, ב, ג, 25.12.1950.

³⁹³ גיורא, יומן אישי, 14.7.1950.

³⁹⁴ שם, 12.6.1950.

³⁹⁵ שם, 14.6.1950.

³⁹⁶ שם, 18.6.1950.

³⁹⁷ א"מ"י, ל - 2/13, "הנדון - חיל הספר פרסום", מפקד משטרת מחוז חיפה, לנפות המשטרה זבולון ותיכון, 7.7.1950.

שלנו. טיפשית מפני שכל ערבי קטן מעבר לגבול ידע כעבור מספר ימים שאלה השוכבים בלילות הם חיילי הספר".³⁹⁸ גיורא שנאן עשה גם שימוש בתקשורת האלקטרונית כדי להביא את תוצאות פועלו של הגדוד לידיעת הציבור. ביומנו כתב כי ב-16 בדצמבר 1950 העניק ריאיון לרדיו שבו סקר את פעילותו המבצעית של הגדוד בגזרת כפר סבא.³⁹⁹

פרק 7 : תחומי הפעילות המבצעית בגדוד 895

³⁹⁸ גיורא, יומן אישי, 14.7.1950.

³⁹⁹ שם, 16.12.1950. מבדיקה שערכתי עם ארכיון קול ישראל לא מצויה קלטת שידור באוסף ההקלטות.

גדוד 895 החל את פעילותו המבצעית במסגרת הביטחון השוטף ב-1 ביוני 1950. פעילות זו בוצעה תחת פיקוחה של משטרת ישראל וזו נמשכה עד שלהי ינואר 1951, המועד שבו פורק חיל הספר.⁴⁰⁰ לראשונה הופעל חיל הספר ב-16 באפריל 1950 תחת פיקוד צה"ל בעיר יפו. בעקבות התמוטטות של בניין מגורים סייע החיל שהיה עדיין בשלבי הקמה לרשויות האזרחיות באיתור וחילוץ ניצולים.⁴⁰¹ ב-3 ביוני 1950 רשם גיורא שנאן ביומנו כי כוחות הגדוד פועלים לאורך הגבול וכי המסתננים יודעים כבר על קיומו של חיל הספר.⁴⁰²

בידינו מצויות שתי עדויות המעידות כי פעולותיו הראשונות של הגדוד הביאו לירידה בהיקף ההסתננות ביוני 1950. העדות הראשונה מצויה ביומנו של גיורא שנאן מיום 6 ביוני 1950, שנאן כתב כי הפעילות של הגדוד לאורך הגבול הביאה לירידה בהיקף ההסתננויות.⁴⁰³

העדות השנייה מצויה בדיווח רשמי של קצין המודיעין הגדודי. ב-15 ביוני 1950 דיווח הקצין למטכ"ל כי היתקלויות של כוחות הגדוד עם מסתננים הביאו לירידה ניכרת במספר ההסתננויות וההברחות בגזרת המשולש. לדברי הקצין הירידה בהיקף ההסתננות היא תוצאה של הפעולות הראשונות שביצע הגדוד ושגרמו לפי לשונו "להד בקרב הערבים והגבירו את רגש פחדנותם".⁴⁰⁴ ניתן להעריך כי הצבתו של כוח חדש בגזרת פעילות הגדוד יצר בקרב המסתננים הרתעה כלשהי, דבר שהביא לירידה במספר ההסתננויות, כפי שדיווחו מפקד הפלוגה וקצין המודיעין.

ההערכה זו מתיישבת עם אופי המבצעים שביצע הגדוד בראשית פעילותו. המבצעים הראשונים שביצע הגדוד נועדו לצורך "הפגנת כוח לאורך הגבול". עיון בפקודת מבצע מ-17 ביוני 1950 של פלוגה ב מעלה כי "הפגנת כוח" זו נועדה להגביר את הנוכחות הביטחונית לאורך הגבול על ידי קיום סיורים ממונעים ורגליים, בצירים הסמוכים לכפרים הערביים.⁴⁰⁵

גיורא שנאן דגל בקיום מבצעים לאורך הגבול במסגרת גדודית. להערכת שנאן קיום מבצעים גדודיים תוך ניצול של מירב הכוח יסייע להתמודד עם מאפייני הסתננות שאפיינו את גזרת פעילותו של הגדוד. מן המקורות שברשותי בניתי תרשים המשקף את התפלגות אופיים של המבצעים שביצע הגדוד.

תרשים מספר 2 : התפלגות אופי המבצעים בגדוד 895

⁴⁰⁰ גיורא, יומן אישי, 25.1.1950.

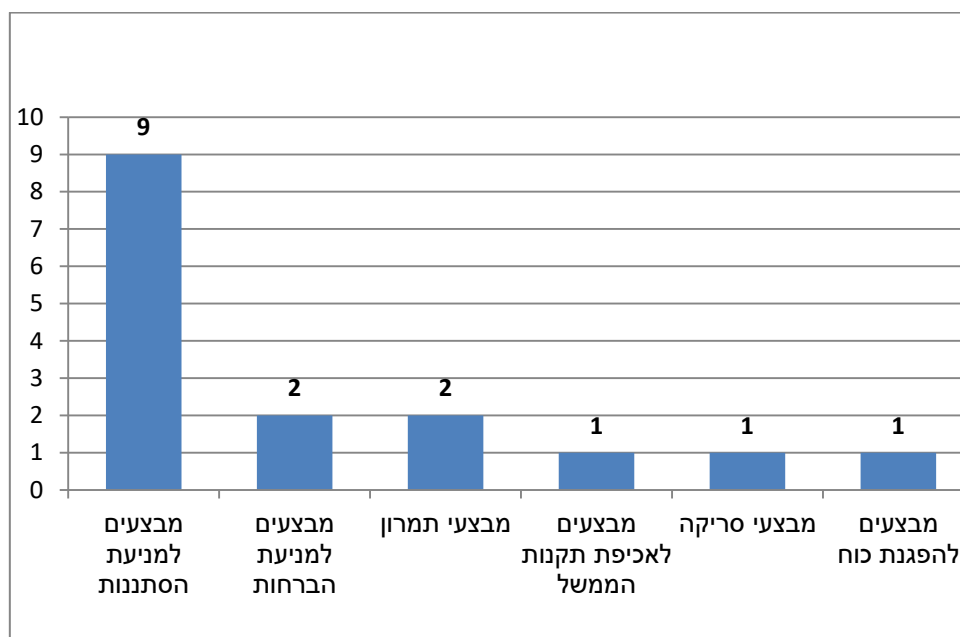
⁴⁰¹ "נסתיים פיניו המפולת לא נתגלו גויות נוספות", דבר, 23.4.1950, עמ' 4.

⁴⁰² גיורא, יומן אישי, 3.6.1950.

⁴⁰³ שם, 6.6.1950.

⁴⁰⁴ דו"ח מודיעין מס' 1.

⁴⁰⁵ אמ"י, ל-2/15, "פקודת מבצע - סבילות", רס"ן יעקב בורשטיין, סגן מפקד גדוד 895, לקציני גדוד 895, מפקד משטרת נפת חדרה, מושל צבאי אזור התיכון, ומפקדת חטיבה 17, יוני 1950.

מן התרשים עולה כי הגדוד ביצע במסגרת פעילותו 16 מבצעים בתחומים שונים. 9 מבצעים הוגדרו לצורך מניעת הסתננות. יתר המבצעים הוגדרו לצורך מתן מענה לגניבות הרכוש, הברחות, וסיוע לכוחות הממשל הצבאי. מבצעי התמרון שביצע הגדוד הם תמרוני שערך צה"ל והגדוד שולב בהם כחלק ממערך הכוח הצבאי.

כדי לעמוד על אופי ההסתננות העיקרי איתו נדרש להתמודד גדוד 895 בתקופה שבין יוני 1950 - ינואר 1951 אציג טבלה בה מצויים הנתונים על מועד קיום המבצעים, והגדרת מטרתיהם.

טבלה מספר 6 : פירוט המבצעים שבוצעו על ידי גדוד 895

מטרת המבצע	סד"כ	שם הפקודה	תאריך	המקור
הפגנת כוח לאורך הגבול.	פלוגה	"סבילות"	02.06.1950	אמ"ל - 2/15
מניעת הברחות	גדוד	"הרמוניקה"	07.07.1950	אמ"ל - 2/15
מניעת הסתננות	גדוד	"מקסימום 1"	31.07.1950	א"צ - 50/243/1952
מניעת הסתננות	גדוד	"מקסימום 2"	13.08.1950	א"צ - 50/243/1952
שמירת קווי הטלפון.	גדוד	"מקסימום 3"	1-3.9.1950	א"צ - 50/243/1952
פיקוח על תקנות הממשל	גדוד	"ערה"	15.09.1950	א"צ - 50/243/1952
סיוע בסריקות למשטרה	פלוגה	"נוף"	20.09.1950	אמ"ל - 2/15
מניעת הברחות לעיר נצרת.	גדוד	"מארב נצרת"	10.10.1950	א"צ - 50/243/1952
תמרון סתיו / צה"ל.	גדוד	"צמד"	30.10.1950	א"צ - 50/243/1952
מניעת הסתננות	גדוד	"מקסימום 6"	27.11.1950	אמ"ל - 2/15

מניעת גניבות פרי הדר.	גדוד	"מקסימום 7"	27.11.1950	אמ"י ל - 2/15
מניעת גניבת פרי הדר.	גדוד	"מקסימום 8"	02.12.1950	אמ"י ל - 2/15
מניעת גניבות פרי הדר.	גדוד	"מקסימום 9"	21.12.1950	א"צ - 50/243/1952
הערכות למצעד פליטים.	גדוד	"פליטים"	25.12.1950	א"צ 33/1199/1951
מניעת הסתננות.	גדוד	"מקסימום 10"	10.01.1951	אמ"י ל - 2/15
מניעת הסתננות.	גדוד	"ברבור"	17.01.1951	יומן - גיורא שגאן

על פי הטבלה, המבצעים שביצע הגדוד נועדו לתת מענה לתופעות הסתננות בעלות אופי ספציפי. בחודשים נובמבר-דצמבר 1950 ביצע הגדוד מבצעים נגד תופעת הסתננות עונתית שהתאפיינה בגניבות פרי הדר. הגדוד נדרש לפעול ולתת מענה גם למאפייני הסתננות שכללו גניבות של חוטי טלפון וכבלי חשמל. פעילות מניעה וסיכול בוצעה גם נגד הברחות לשוק השחור. הגדרת מטרות המבצעים כפי שמופיעים בפקודות המבצע מלמדות שגדוד 895 התאים את פעילותו היזומה לצרכים המבצעיים ולתופעות הסתננות להן נדרש היה לתת מענה מבצעי. המבצעים שכונו בשם "מקסימום", נועדו להדגיש כי למבצעים הללו גויסו מקסימום הכוחות המצויים בגדוד, כולל בעלי התפקידים המנהלתיים.⁴⁰⁶

7.1 סיכול ומניעת גניבות פרי הדר

ענף הפרדסנות בתקופת השלטון הבריטי היה הענף החשוב ביותר בחקלאות הארצישראלית במגזר היהודי והערבי וענף הייצוא המרכזי בכלכלת הארץ.⁴⁰⁷ ברשות הפרדסנים הערבים היו כ- 150 אלף דונם פרדסים, ובתום המלחמה נותרו כ-137 אלף דונם בתחומי מדינת ישראל. שטחי הפרדסים הללו הוגדרו על ידי מדינת ישראל בתור רכוש נפקדים.⁴⁰⁸ באביב 1949 עלתה סוגיית עיבוד הפרדסים במסגרת ועידת לוזאן שמטרתה הייתה לנסות ליישב את המחלוקות בין מדינות ערב למדינת ישראל.⁴⁰⁹ בוועידה דרשו נציגי מדינות ערב שיוחזרו בעלי הפרדסים לתחומי מדינת ישראל. בקיץ 1949 נקלעו דיוני הוועדה למבוי סתום והאפשרות שמקצת הפרדסנים ישובו

⁴⁰⁶ ההסבר למונח "מקסימום" כפי שעולה מן המקורות הוא של גיורא שגאן .

⁴⁰⁷ אחת העדויות לשגשוג הכלכלי באזור השרון בתקופת המנדט הבריטי היא הגידול הניכר בענף הפרדסנות. שטחי הפרדסים היהודיים באזור השרון התרחבו מ 70 אלף דונם בשנת 1931 ל 128 אלף דונם בשנת 1946, ושטחי הפרדסים הערביים צמחו בקצב ניכר עוד יותר, מ 51 אלף דונם בשנת 1931 ל 135 אלף דונם בשנת 1946. דן גלעדי, "ההדרים בשרון - מנוף ליישוב ופיתוח האזור", בתוך: א. דגני, ד. גרוסמן, א. שמואלי (עורכים), השרון: בין ירקון לכרמל, תל - אביב: משרד הביטחון, תשי"ן עמ' 401.

⁴⁰⁸ גולן, שינוי מרחבי, עמ' 246.

⁴⁰⁹ ועידת לוזאן כונסה באפריל 1949 בשוויץ על ידי "ועדת הפיוס לארץ ישראל" (Palestine Conciliation Commission) שהקים האו"ם. הוועדה דנה באפשרות של חזרתם של פליטים פלסטינים לשטחי מדינת ישראל. הוועידה הסתיימה בכישלון מוחלט בספטמבר 1949. מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 24 - 25.

לתחומי מדינת ישראל ירדה מהפרק.⁴¹⁰ הגבול שנקבע במסגרת הסכם שביתת הנשק בין ירדן לישראל באזור השרון הביא לניתוק של כפרים ירדניים משטחי הפרדסים שלהם.⁴¹¹ העיר המרכזית ממנה יצאו המסתננים ליישובי הספר כדי לבצע גניבות פרי הדר הייתה העיר קלקיליה. היטיב לתאר זאת גלאב פשה: "קלקיליה לפני 1948 הייתה על פרדסי התפוזים שלה. קו הגבול [הנוכחי] עובר בין הכפר ובין... פרדסיו. אנשי קלקיליה רעבים בבתיהם ויכולים לראות את פרדסיהם... בדצמבר 1950 יכלו אנשי קלקיליה לראות את עצי התפוזים שלהם, עמוסי הפרי, ממרחק שלוש מאות מטר. הם היו לוקחים שקים ריקים ומתגנבים בלילות וכל אחד מהם היה יוצא לקטוף את העצים שלו".⁴¹²

בקלקיליה פעלה מחלקה של הלגיון הירדני למניעת ההסתננות וזו אסרה על בלתי מורשים להוציא תפוזים מן העיר. התעורר חשד שהעיר קלקיליה נעשתה לתחנת מעבר למסתננים גונבי תפוזים מפרדסים בישראל, המוכרים אותם בשכם, ברמאללה ובעמאן.⁴¹³

בצד הישראלי המליצה ועדת השמירה של נפת פתח תקווה ליישובי הספר הסמוכים לקלקיליה לארגן קבוצת שומרים בשכר לצורך שמירת הפרדסים.⁴¹⁴ לגניבות פרי ההדר ברחבי הארץ היו השלכות כלכליות קשות על המשק הישראלי. על פי חוות דעת של הוועדה להגנת הפרדסים נאמד הנזק במאות אלפי לירות לשנה.⁴¹⁵ במהלך החודשים נובמבר-דצמבר 1950 שהיו את תקופת השיא של קטיף פרי ההדר ביצע הגדוד 4 מבצעים גדודיים במטרה למנוע את גניבות פרי ההדר. המבצע הראשון נערך ב-27 בנובמבר 1950, במהלך המבצע נערכו תצפיות וסיוורים כנגד "שודדי פרי הדר" שהיו מגיעים מקלקיליה כדי לגנוב פרי הדר מהיישובים מושב נווה ימין וקיבוץ אייל הסמוכים לקו הגבול עם קלקיליה.⁴¹⁶ מבצע גדודי נוסף נערך ב-2 בדצמבר 1950, ומטרתו כפי שהוגדרה בפקודת המבצע נועדה לתת "מכה מרוכזת לגונבי הפרי בגזרת קלקיליה".⁴¹⁷ ביחס למבצע זה כתב גיורא שנאן ביומנו כי מספר היתקלויות של כוחות הגדוד עם גונבי פרי הדר גרם

⁴¹⁰ גולן, שינוי מרחבי, עמ' 249.

⁴¹¹ ארנון סופר ופנינה גזית, **מרחב התפר בין שרון לשומרון**, חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2005, עמ' 32.

⁴¹² מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 62.

⁴¹³ שם, עמ' 87.

⁴¹⁴ א"צ, 34/108/1952, "הנדון: שמירה נגד מסתננים", י. גוטמן בשם ועדת השמירה הנפתית לוועד המושב גני - עם, 17.11.1950.

⁴¹⁵ א"י, ג - 316/35, "הנדון: הגנה על פרדסים", הוועדה להגנה על הפרדסים / מועצת הפיקוח על פרי ההדר, ללשכת ראש הממשלה, 14.11.1950.

⁴¹⁶ שם, ל- 2/15, "פקודת מבצע מקסימום 7", סא"ל גיורא שנאן מפקד גדוד 895, למפקדי פלוגות גדוד 895 (א, ב, ג), 27.11.1950.

⁴¹⁷ שם, "פקודת מבצע מקסימום 8", סא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, למפקדי פלוגות גדוד 895 (א, ב, ג), 12.12.1950.

לפצועים רבים בקרב המסתננים. בנוסף לכך, בוצע מרדף של מפקד פלוגה אחרי מסתננים שגנבו פרי הדר עד קו הגבול שם נבלם מפקד הפלוגה באש שנורתה על ידי הלגיון הערבי.⁴¹⁸ תיאורו של גיורא שנאן מעיד על רצונו של מפקד הפלוגה לחתור למגע עם המסתננים במטרה לסכל את גניבות פרי ההדר.

מבצע נוסף נערך ב-5 בדצמבר 1950 ומטרתו נועדה כפי שהוגדרה בפקודה "חסימת דרכי ההסתננות לפרדסים באזור הגבול". במהלך המבצע בוצעו תצפיות ומארבים בסמוך לדרכי הגישה של המסתננים המגיעים מקלקיליה.⁴¹⁹

מבצע רחב היקף נגד מסתננים מקלקיליה ביצע הגדוד ב-20 בדצמבר 1950. מטרת המבצע הוגדרה בפקודה כך: "חסימה מוחלטת של פרדסי קלקיליה למשך שלושים ושש שעות ומתן מכה מרוכזת למסתננים בגזרה זו".⁴²⁰ קיום הפעילות המבצעית כנגד גונבי פרי ההדר הצריך לתגבר את פלוגה א ששכנה בנווה ימין ועליה הוטלה האחריות למנוע את גניבות פרי ההדר. בדצמבר 1950 תוגברה פלוגה א ב 15 חיילים מפלוגה ג מגזרת בית שאן. לדברי שנאן תגבור זה נועד לסייע לפלוגה א "שהיא העסוקה ביותר ועייפה מכולן בגלל הפרדסים".⁴²¹

פעילות כנגד גניבות פרי ההדר בוצעה גם על ידי קיום סיורים במסגרת הפעילות היומית השוטפת. כך למשל, ב-7 בדצמבר 1950 קיבלה חוליית סיור ידיעה על גונבי פרי הנמצאים בפרדס הסמוך לקלקיליה. חוליית הסיור שהגיעה למקום סיכלה את הגניבה.⁴²²

תדירות המבצעים, הגדרת מטרותיהם, והפעילות האינטנסיבית של כוחות הגדוד מלמדים על הנחישות של הגדוד לפעול כנגד תופעת גניבות פרי ההדר. כדי לעמוד על מידת הצלחתו של הגדוד במניעה ובסיכול גניבות פרי ההדר אציג טבלה המסכמת את סך ההצלחות שהושגו על ידי הגדוד בחודשים נובמבר-דצמבר 1950.

נתונים אלה מבוססים על דו"חות המודיעין השבועיים של גדוד 895 שנשלחו למטכ"ל מדי שבוע על ידי קצין המודיעין הגדודי.

⁴¹⁸ גיורא, יומן אישי, 1.12.1950.

⁴¹⁹ א"צ, 50/243/1952, "דו"ח מבצע מקסימום 6", סא"ל גיורא שנאן מפקד גדוד 895, לאגף המבצעים במטכ"ל, 5.12.1949.

⁴²⁰ שם, "פקודת מבצע מקסימום 9", רס"ן יעקב בורשטיין, סגן מפקד גדוד 895, למפקדי פלוגות גדוד 895 (א, ב, ג), 21.12.1950.

⁴²¹ גיורא, יומן אישי, 10.12.1950.

⁴²² א"צ, 50/243/1952, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 24", סגן צבי שטיינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 12.12.1950.

טבלה מספר 7: סיכום התפוקות המבצעיות בתחום פרי הדר

מקור	דו"ח	תאריך	גזרה	פעילות	תוצאות הפעילות
א"צ 50/243/1952	19	3.11.1950	קלקיליה	סיור	תפיסת "7 שקי פרי הדר"
א"צ 50/243/1952	19	4.11.1950	קלקיליה	סיור	סיכול גניבת פרי הדר.
א"צ 50/243/1952	20	7.11.1950	קלקיליה	מארב	תפיסת "7 שקי פרי הדר".
א"צ 50/243/1952	20	8.11.1950	קלקיליה	סיור	מציאת "ערמות תפוזים"
א"צ 50/243/1952	20	8.11.1950	קלקיליה	מארב	תפיסת "גונבי פרי הדר" (?)
א"צ 50/243/1952	20	13.11.1950	קלקיליה	מארב	סיכול גניבת פרי הדר.
א"צ 50/243/1952	21	16.11.1950	קלקיליה	מארב	תפיסת 2 גונבי פרי הדר.
א"צ 50/243/1952	21	17.11.1950	לא צוין	מארב	"תפיסת שקי פרי"
א"צ 50/243/1952	24	3.12.1950	גילגוליה	סיור	סיכול גניבת פרי הדר.
א"צ 50/243/1952	24	7.12.1950	קלקיליה	סיור	תפיסת 4 שקי פרי הדר.
א"צ 50/243/1952	24	7.12.1950	קלקיליה	סיור	תפיסת שקי פרי

מן הטבלה עולה כי במהלך פעילותו של הגדוד סוכלו בסך הכול 11 ניסיונות של גניבות פרי הדר, ומספר (?) מסתננים שגנבו פרי הדר נעצרו. להערכת מספר ההצלחות המבצעיות של הגדוד בתחום פרי ההדר הינו קטן וזאת ביחס לכוחות ולמשאבים שהוקצו לפעילות זו.

תוצאות פעולות הגדוד בתחום פרי ההדר הובאו לידיעת הציבור באמצעות העיתונות. להלן מספר ידיעות שפורסמו בעיתונים השונים. ב-3 בדצמבר 1950, פורסמה בעיתון "דבר" הידיעה הבאה: "משמרות חיל הספר נתקלו אתמול בלילה בקבוצת מסתננים גדולה, שבאה לגנוב פרי הדר בפרדסים שבאזור כפר סבא. בחילופי היריות שהתפתחו נהרג מסתנן אחד ואחדים מהם נפגעו. המסתננים נסוגו מעבר לגבול והשאירו אחריהם את שקי הפרי, שהספיקו לקטוף".⁴²³

ב-5 בדצמבר 1950, פורסמה בעיתון "מעריב" הידיעה הבאה: "משמרות חיל הספר בליל שלישי נתקלו בקבוצת מסתננים באזור פרדסי כפר סבא. בחילופי היריות שהתפתחו הונסו המסתננים ונסוגו אל מעבר קווי הגבול".⁴²⁴ ב-10 בדצמבר 1950, פורסמה בעיתון "חרות" הידיעה הבאה: "פטרול של חיל הספר הישראלי נתקל ביום חמישי בקבוצת מסתננים, שקטפו פרי הדר בפרדסי השרון, המסתננים הספיקו לברוח בהשאירם במקום כמות של פרי קטוף".⁴²⁵

⁴²³ "נהרג מסתנן בשרון", **דבר**, 3.12.1950, עמ' 4.

⁴²⁴ "הונסו מסתננים מפרדסי כפר סבא", **מעריב**, 5.12.1950, עמ' 4.

⁴²⁵ "יומן הסתננויות", **חרות**, 10.12.1950, עמ' 4.

ניתן להעריך כי ידיעות אלה שהופיעו בעיתונות סיפקו בכל זאת תחושת ביטחון כלשהי לבעלי

הפרדסים שסבלו קשות מגניבות פרי ההדר.⁴²⁶

7.2 סיכול ומניעת גניבות תשתיות לאומיות

מאפיין ההסתננות בולט בגזרת פעילותו של גדוד 895 היה הגניבות של חוטי טלפון וכבלי חשמל. המסתננים גנבו למטרות מסחר, כבלי טלפון וחשמל בכמויות גדולות. הכבלים הגנובים, שהכילו כמויות גדולות של נחושת, הותכו בבתי יציקה בארץ ומעבר לגבול ונמכרו לאחר מכן בשוק השחור. קצין המודיעין של גדוד 895 דיווח על הגניבות הללו למטכ"ל כמעט מדי שבוע. כך למשל, ב-11 באוגוסט 1950 דווח הקצין כי "בליל 29 ביולי 1950 נותקו ונלקחו חוטי טלפון באורך כולל של 1,500 מטר, בליל 1 באוגוסט נותקו ונלקחו חוטי טלפון באורך כולל של 2,500 מטר, בליל 2 באוגוסט נותקו ונלקחו חוטי טלפון באורך כולל של 4,200 מטר, בליל 5 באוגוסט נותקו ונלקחו חוטי טלפון באורך כולל של 11,000 מטר, בליל 6 באוגוסט נותקו ונלקחו חוטי טלפון באורך כולל של 2,000 מטר, בליל 8 באוגוסט נותקו ונלקחו חוטי טלפון באורך כולל של 6,500 מטר".⁴²⁷

תוכן הדיווח מלמד כי במהלך שבוע אחד נגנבו קרוב ל 28 אלף מטרים של חוטי טלפון. המוקד העיקרי שהיווה יעד לגניבות חוטי הטלפון היה לאורך קו מסילת הרכבת של תל אביב-חיפה. על כך דיווח קצין המודיעין ב-21 באוגוסט 1950: "במשך השבוע החולף נמשכו חבלות וגניבת חוטי טלפון מעל גבי העמודים בין ראש העין ולוד וסביבת תחנת הרכבת של אייל (קלקיליה)".⁴²⁸

בגזרה בה הוצב גדוד 895 אירעו הגניבות הרבות ביותר של גניבות חוטי הטלפון שהיו שייכים לרכבת ישראל. על כך תעיד פניית הנהלת רכבת ישראל במאי 1950 למשטרת ישראל בבקשה להציב כוח משטרתי בקטע של מסילת הרכבת הסמוך לערים טול כרם וקלקיליה. משטרת ישראל הבטיחה להנהלת הרכבת כי חיל הספר עתיד לפעול בגזרה זו.⁴²⁹ היכולת של המסתננים לבצע גניבות חוטי טלפון המצויים בסמוך למסילת הרכבת התאפשר בשל העובדה שהמסילה הייתה בסמיכות לקו הגבול. מציאות זו תוארה על ידי כתב עיתון "דבר" שעשה את דרכו ברכבת מחיפה לתל אביב בספטמבר 1949: "כאן עוברים כולם אל החלונות הפונים מזרחה, הנה הם קווי שביתת הנשק, טול כרם במרחק 700 מטרים בסך הכול. ליד קלקיליה עוברת הרכבת במרחק 15 מטרים

⁴²⁶ דוגמא טובה להשוואה עכשווית הן יחידות משמר הגבול שהוקמו בשנים האחרונות שתפקידן נועד לתת "ביטחון אישי" לאזרחים. פעילות זאת מבוצעת בין היתר על ידי קיום נוכחות תמידית של יחידות הבטי"א (ביטחון אישי) במרכזי האוכלוסייה.

⁴²⁷ א"צ, 50/243/1952, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 9", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 11.8.1950.

⁴²⁸ שם, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 10", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 21.8.1950 (להלן: דו"ח מודיעין מס' 10).

⁴²⁹ שם, 44/1226/1951, "הנדון: הבטחת הרכבת", י. נש, סגן מפקח מחוזי של משטרת ישראל, למחלקה לתפקידים מיוחדים במשרד הביטחון, 16.5.1950.

מהגבול".⁴³⁰ שיטת הפעולה של הגדוד כנגד גניבות חוטי הטלפון כללה בעיקר ביצוע תצפיות מתוך המבנים ששימשו כתחנות ההסעה של הרכבת. אחד המבנים ששימש באופן תדיר את הגדוד לביצוע תצפיות ומארבים היה מבנה תחנת הרכבת של אייל (תחנת קלקיליה).⁴³¹ בנוסף לתצפיות ביצע הגדוד גם סיורים ממונעים לאורך מסילת הרכבת אך אלה היו במידה פחותה יותר. הגדוד נדרש להתמודד גם עם גניבות של אדני הרכבת. כך למשל, במארב שביצע הגדוד ביולי 1950 סיכל הגדוד ניסיון של מסתנן חמוש לגנוב את אדני רכבת.⁴³²

7.2.1 מבצע "מקסימוס 3" - מניעת גניבות חוטי הטלפון (ספטמבר 1950)

ב-1 בספטמבר 1950 ביצע הגדוד מבצע גדודי למניעת גניבות חוטי הטלפון. המבצע נמשך 3 ימים רצופים ונערך בשיתוף עם כוח מיחידות ה"מוחזקים" (35 "מוחזקים") של חטיבה 17 ושני גדודי עתודות של צה"ל (חיילי המילואים של גדוד 81 וגדוד 173).⁴³³ מטרת המבצע כפי שהגדיר גיורא שנאן בפקודה הייתה "שמירת קווי הטלפון לאורך פסי הרכבת". במבצע שולבו גם אנשי המטה של הגדוד שכללו 12 איש. המסתננים שביצעו את גניבות חוטי הטלפון היו בעיקר מהכפר דיר בלוט שבשומרון. במהלך המבצע בוצעו סיורים ומארבים שמוקמו לאורך פסי הרכבת.⁴³⁴ כדי לבחון את מידת הצלחתו של המבצע אבחו את הדיווחים של הפלוגות של גדוד 895 שהשתתפו במבצע. בדו"ח המסכם את פעילות פלוגה א נכתב כי במהלך המבצע פרסה הפלוגה 30 מארבים שלא הניבו כל תוצאה. בדו"ח נכתב כי בליל 2 בספטמבר 1950 ניסו 4 מסתננים לחדור לשטח ישראל. מתוך "התנהגות בלתי זהירה" כפי שגרשם בדו"ח המסתננים זיהו את המארב והצליחו להימלט מהמקום. בשעה 4 לפנות בוקר של אותו לילה עברו 3 מסתננים מזוינים בסמוך לחוליית מארב במרחק של 6 מטרים, "מתוך ספק ואי התמצאות" כפי שנכתב בדו"ח, המארב לא פתח באש והמסתננים הצליחו להימלט לעבר הגבול.⁴³⁵

⁴³⁰ ש. זרחי, "עם רכבת הנוסעים הראשונה ת"א - חיפה", דבר, 21.9.1949, עמ' 1.

⁴³¹ אי"צ, 50/243/1952, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 18", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 30.10.1950 (להלן: דו"ח מודיעין מס' 18). תחנת הרכבת אייל שכנה בקטע המסילה בין טול כרם לראש העין, כשני ק"מ ממערב לקיבוץ אייל וכשני ק"מ מצפון מערב לקלקיליה. (מבנה התחנה נטוש ומצוי עד היום בסמוך לבסיס החטיבה של משמר הגבול)

⁴³² שם, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 5", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 17.7.1950 (להלן: דו"ח מודיעין מס' 5).

⁴³³ בשלהי 1949 ובראשית 1950 החלו צה"ל והמשטרה להעסיק אזרחים, לרוב יוצאי הגנה/צה"ל לשמירה על יישובי הספר. בכל יישוב נשכרו כעשרה שומרים או יותר, שנקראו "מוחזקים", וכל יחידת ביטחון מקומית שהתארגנה באופן זה תיאמה את פעילותה עם הפיקוד הצה"לי המקומי (גוש) ופוקחה על ידו. מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 118.

⁴³⁴ אי"צ, 124/266/1951, "פקודת מבצע מקסימוס 3 - ריכוז", סא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, למפקדי פלוגות גדוד 895 (פלוגות א, ב, ג), וקציני מטה הגדוד, 27.8.1950.

⁴³⁵ שם, 124/266/1951, "דו"ח מבצע מקסימוס 3 (ריכוז)" פלוגה א, ספטמבר 1950.

דו"ח המסכם את פעילות פלוגה ב מעלה כי במסגרת המבצע השתתפו 78 חיילים. הפלוגה הציבה 15 מארבים שלא הניבו כל תוצאה.⁴³⁶

דו"ח המסכם את פעילות פלוגה ג מציין כי במהלך המבצע נלכדו 2 מסתננים.⁴³⁷ צה"ל סבר כי המבצע לא השיג את ייעודו ובלשון המטכ"ל "התוצאות בהשוואה להיקף הפעילות עלובות".⁴³⁸ בניגוד למטכ"ל, גיורא שנאן סבר כי למבצע היו תוצאות חיוביות וכלשונו: "ריכוז כוחות גדולים, ביצוע כמעט מאה אחוזים, הקו נחסם לחלוטין, לא היה מקרה (הסתננות) בשני לילות".⁴³⁹

דבריו של גיורא שנאן משקפים תפיסה משטרית הסוברת כי גם לפעילות המניעה יש ערך מבצעי.⁴⁴⁰ יש לזכור כי גם פעולות צה"ל בראשית שנות ה-50 של המאה ה-20 אופיינו בחולשות מבצעיות, הדבר לא היה ייחודי רק לחיל הספר. יחידות צבא קרביות לא היו מבצעות את המשימות באופן מושלם, ביחידות צה"ל היה חוסר במוטיבציה ודבקות במשימה.⁴⁴¹

7.3 מניעת הסתננות לצרכי מרעה ואבטחת חקלאים

ההסתננות לישראל אופיינה בין היתר ברועים ערביים שחצו עם עדרם את קווי הגבול בחיפוש אחר שטחי מרעה ומקורות מים. חוסר הבהירות אשר אפיין את סימונם של קווי שביתת הנשק עם ירדן הוא שאפשר התפתחות של תופעה זו.⁴⁴² הסתננות של רועי צאן לתחומי המדינה לא נעשתה מתוך מגמה לבצע פעולות בעלות אופי עוין בשטח מדינת ישראל אך היא נתפסה כתופעה הטומנת בחובה סיכונים. בהעדר תגובה נחרצת מצד ישראל עלולות היו מדינות ערב לבוא לידי מסקנה שישראל תהיה מוכנה להשלים עם תופעה של "גבולות פרוצים" לאורך קווי שביתת הנשק.⁴⁴³ צה"ל הגיב להסתננות זו בפעילות בעל אופי צבאי מובהק. באזור בית גוברין שהיה אחד האזורים המועדים להסגות גבול של רועי צאן פעל צה"ל בדצמבר 1949 באמצעות מיקוש ופגיעה בכל רועה צאן או עדר שהסתנן לתחומי המדינה. בפיקוד הדרום הופעלו במאסר 1950 מטוסי פייפר במטרה לפגוע באש חיה ברועים ובעדרים שחצו את הגבול.⁴⁴⁴

גדוד 895 פעל בשונה מהגישה הצבאית של צה"ל, הגדוד בפעילותו כנגד מסתננים רועי צאן נקט

⁴³⁶ שם, "דו"ח פעולה לימים 3.9.1950 - 1.9.1950", סרן בנו שורצברט מפקד פלוגה ב גדוד 895, למפקדת גדוד 895, 3.9.1950.

⁴³⁷ שם, "דו"ח מודיעין פעולה מקסימום 3", פלוגה ג, ספטמבר 1950.

⁴³⁸ שם, 50/243/1952, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 12", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 6.9.1950.

⁴³⁹ גיורא, יומן אישי, 14.9.1950

⁴⁴⁰ דני גימשי, **משטרה בדמוקרטיה**, ירושלים: משטרת ישראל, 2003, עמ' 32.

⁴⁴¹ דרורי, צבא וחברה, עמ' 261-264. אחת מהפעולות הכושלות הבולטות שמביא זאב דרורי במאמרו הוא הקרב על תל מוטילה בגבול הסורי באזור כורזים שנמשכו בין 2 ל-6 במאי 1951. במהלך הקרב אירעו תקלות רבות, הן בתחום הפיקוד והשליטה, הן בתחום לוחמת החיילים בשדה הקרב, והן בתחום מודיעין השדה, הקשר והתחזוקה.

⁴⁴² מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 53.

⁴⁴³ שלום, דילמות מרכזיות, עמ' 142.

⁴⁴⁴ גולן, גבול חם, עמ' 250.

במדיניות ירי מדודה וזהירה וזאת במטרה למנוע פגיעה בנפש. למשל, ב-30 ביולי 1950 בשעת לילה הבחינה חוליית מארב ב 5 ערבים עם עדר בקר המצוי במרחק של 40 מטרים מן המארב. כוח המארב הורה להם לעמוד ואלה נענו לקריאה. לאחר מעצרו התברר כי מדובר ב 5 מסתננים אשר ברשותם עדר המונה 30 ראשי בקר. המסתננים הועברו לצורך המשך חקירה במשטרת טייבה.⁴⁴⁵

דוגמה נוספת, ב-30 באוקטובר 1950, במהלך סיור של פלוגה ג בהרי הגלבוע הבחין הצוות בשתי נשים ערביות שהלכו לפני עדר צאן בתוך שטחי מדינת ישראל. עם זיהוי העדר על ידי חוליית הסיור נסוגו הנשים והעדר לעבר הגבול הירדני. במקביל לנסיגתן לעבר קו הגבול פתחו רועים נוספים ש"אבטחו" את העדר משני אגפיו האחוריים באש על כוח הסיור. במהלך חילופי האש נהרגו 2 המסתננים, הנשים יצאו ללא פגע.⁴⁴⁶

הגדוד עסק גם באבטחתם של חקלאים ישראלים אשר עיבדו את אדמותיהם בסמוך לגבול. למשל, בספטמבר 1950 עסקה פלוגה ב באבטחת חקלאים שעסקו במסיק זיתים באזור הגלבוע. אבטחה זו נדרשה לאחר שהחקלאים סירבו לגשת לעבודת המסיק מחשש של הימצאות מסתננים במטעי הזיתים. כדי לאבטח את החקלאים ביצע כוח מהגדוד בפיקודו של גיורא שנאן סריקות לאיתור המסתננים בהרי הגלבוע.⁴⁴⁷ באוקטובר 1950 סייע הגדוד באבטחתם של הפועלים שעסקו בסלילת כבישים בהרי הגלבוע.⁴⁴⁸ באותו חודש פעלו שתי מחלקות באבטחת חקלאים שעסקו בקציר דורה בעמק בית שאן.⁴⁴⁹

ניתן להעריך כי פעילות האבטחה של הגדוד היא שאפשרה, ככל שניתן, לקיים פעילות חקלאית סדירה בגזרת פעילות הגדוד.

7.4 סיכול ומניעת הסתננות לכפרים הערביים

עם סיום מלחמת העצמאות נותר במדינת ישראל מיעוט ערבי של 156 אלף איש בשטחים שחיו בהם לפני המלחמה כ 700 אלף איש. ביסוד השיקול הביטחוני עמדה ההנחה שהאזרחים הערבים בישראל הם מיעוט בעל זיקה לאויב, ולפיכך יש בהם משום סכנה לביטחון מדינת ישראל.⁴⁵⁰

האוכלוסייה הערבית הישראלית שהתגוררה בגזרת פעילותו של גדוד חיל הספר סבלה אף היא מתופעת ההסתננות. הסתננות זו לוותה לעתים תכופות באלימות קשה כלפיהם. למשל, ב-20 בנובמבר 1950 דווח בדו"ח המודיעין הגדודי כי "באו שני מזוינים לאחד הבתים בערערה, התפרצו

⁴⁴⁵ אמ"י, ל - 2/15, "הנדון : דו"ח פעולה מבצע מקסימום", סגן י. חאני סגן מפקד פלוגה ב גדוד 895, למפקד נפת התיכון, 2.8.1950.

⁴⁴⁶ דו"ח מודיעין מס' 20.

⁴⁴⁷ אמ"י, ל - 2/15, "דו"ח פעולה ליום - 14.9.1950 - 15.9.1950 ועד בכלל", סגן יונה מזרחי, מפקד פלוגה ב גדוד 895 למפקדת גדוד 895, ולמפקח משטרת נפת חדרה, 20.9.1950.

⁴⁴⁸ א"צ, 50/243/1952, "הנדון : הבטחת העובדים בדרך הגלבוע", סא"ל גבריאל לוריא בשם ראש מחלקת המבצעים של צה"ל, לסא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, 10.10.1950.

⁴⁴⁹ דו"ח מודיעין מס' 18.

⁴⁵⁰ אורי שטנדל, **ערביי ישראל: בין הפטיש לסדן**, ירושלים: אקדמון, תשנ"ב, עמ' 24.

לתוכו והרביצו מכות בקת הרובה לבעל הבית. מבית שני שדדו השודדים חפצים שונים כסף וזהב".⁴⁵¹ הגדוד סייע לאוכלוסייה הערבית במניעת ההסתננות לכפריהם על ידי קיום סיורים ומארבים בסמוך לבתיהם. יתר על כן, ב-27 בנובמבר 1950 ביצע הגדוד מבצע באזור ואדי ערה שמטרתו נועדה "ללכוד כוחות מסתננים ושודדים המתנפלים על יישובי גבול ערביים".

יש להדגיש כי מועד ביצוע המבצע נערך בתקופה בה נדרש הגדוד להתמודד עם הבעיות הקשות של גניבות פרי ההדר שהצריך כוח אדם מתוגבר. רוצה לומר, למרות ריבוי המשימות שהוטלו על הגדוד בשלהי 1950 ניתנה חשיבות גם למצוקות הביטחוניות של האוכלוסייה האזרחית הערבית.

במהלך המבצע הציב הגדוד מארבים ותצפיות בתוך חורבות ומבנים נטושים שהיו מצויים בתוך הכפרים הערביים. מפקד הגדוד הורה לנקוט במספר אמצעי זהירות במהלך המבצע: תושבי הכפרים הונחו לא לצאת משטח הכפר בשעות החשיכה, לכל כוח מחלקתי צורף איש שדובר את השפה הערבית וזאת כדי לתקשר טוב יותר עם האוכלוסייה המקומית, וניתנו שתי הנחיות במסגרת הוראות הפתיחה באש: (א) אין לפתוח באש אלא רק לאחר מתן אזהרה. (ב) לא יבוצע ירי למרחק העולה על 10 מטרים.⁴⁵² הנחיות מפקד הגדוד משקפות את הזהירות שנקטה כדי לא לפגוע בעוברי אורח ובאזרחים חפים מפשע.

לעתים פעל הגדוד למניעת הסתננות לכפרים הערביים על פי מידע מודיעיני. למשל, בעקבות ידיעות מודיעיניות על כוונתם של מסתננים לשדוד את המרפאה בכפר ערה הוצב בליל 15 בספטמבר 1950 מארב בסמוך למרפאה. במהלך המארב שלווה בפתיחה באש מצד המסתננים נלכד אחד המסתננים שהועבר לצורך חקירה במשטרה, שוד המרפאה סוכל.⁴⁵³

לא ידועים מקרים שבהם התנהגו חיילי הגדוד בצורה לא נאותה כלפי האוכלוסייה הערבית. מקרה אחד של אלימות כלפי ערבי תושב העיר טייבה טופל באופן משמעותי על ידי משטרת ישראל. באירוע שאירע ב-10 ביוני 1950 באזור הכפר טייבה נהרג מסתנן לאחר שלא נענה לקריאות האזהרה לעצור. לאחר הירי התברר שההרוג הוא תושב העיר טול כרם. במהלך החקירה נעצר אחיו של ההרוג שסייע בידו להסתנן וזה הובא לחקירה לתחנת המשטרה בעיר טייבה. בעת שהותו של החשוד בתחנת המשטרה הוא הוכה קשות על ידי סגן מפקד הגדוד עד לאיבוד הכרתו.⁴⁵⁴ האירוע הובא לידיעת משטרת ישראל וזו נקטה נגד הקצין בהליכים משמעותיים.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ דו"ח מודיעין מס' 21. ההסתננות לכפרים הערביים תוך שימוש באלימות כנגד האוכלוסייה המקומית מופיעה באופן תדיר בדוחות המודיעין של הגדוד.

⁴⁵² אמ"י, ל - 2/15, "פקודת מבצע - מקסימום 6", סא"ל גיורא שגאן, מפקד גדוד 895, למפקדי פלוגות גדוד 895 (א), ב, ג), 27.11.1950.

⁴⁵³ דו"ח מודיעין מס' 14.

⁴⁵⁴ א"צ, 50/243/1952, "הנדון: הריגת מסתנן", י. אבנרי, סגן מפקח מחוזי של נפת התיכון, למפקד משטרת מחוז חיפה, 11.6.1950.

7.5 סיוע לממשל הצבאי באכיפת תקנות הממשל

אחת ממאפייני פעילותו של הממשל הצבאי הייתה הגבלת תנועתם של האזרחים הערבים. פעולות אלה היו מבוססות על שתי התקנות המנדטוריות שהופעלו בשטחי הממשל הצבאי. על פי תקנה 124 הייתה אפשרות בידי הממשל הצבאי להטיל עוצר במהלך הלילה על האוכלוסייה הערבית.⁴⁵⁶ תקנה מספר 125 התיירה לממשל הצבאי להכריז על שטחים סגורים ולהגביל את תנועת האוכלוסייה בהם.⁴⁵⁷ יש לציין כי ביוני 1949 הציע משה שרת לשר הביטחון לבטל את הממשל הצבאי ושאת תפקידיו ימלא חיל הספר. שר הביטחון התנגד להצעה באומרו למשה שרת: "יש מקומות המחייבים רגיים [משטר] לא ציווילי (מניעת חופש תנועה, מניעת כניסה חופשית מבחוץ וכדומה).⁴⁵⁸ הגדוד סייע לממשל הצבאי באכיפת תקנות הממשל בעיקר בגזרת נפת התיכון (אזור המשולש). גזרה זו הייתה צרה וארוכה והשתרעה מאזור מגידו בצפון וירדה לאורך ואדי ערה עד כפר קאסם, ברצועה שאורכה כ 60 קילומטרים. בנפת התיכון היו מצויים באותה עת 38 יישובים ערביים שמנו 31 אלף תושבים, על פני שטח של 320 אלף דונם.⁴⁵⁹

ב-15 בספטמבר 1950 ערך גדוד 895 מבצע גדודי שמטרתו הוגדרה בפקודה "פיקוח על תנועת התושבים הערביים לפי חוקי הממשל הצבאי". המבצע נערך בגזרת ואדי ערה ובמהלכו הופעלו סיורים ומארבים שהוצבו בצירים ובשבילים הסמוכים לכפרים הערביים. סיכום כמותי של המבצע מעלה כי במהלך המבצע נעצרו 20 אזרחים ערביים שהפרו את תנאי העוצר. המטכ"ל סיכם והגדיר את המבצע כ"מבצע מוצלח" שהביא לתוצאות חיוביות.⁴⁶⁰ לצורך איתור מפרי עוצר ביצעו סיורי הגדוד גם "ביקורי לילה" בכפרים הערביים.⁴⁶¹ כדי לתגבר ולסייע לכוחות הגדוד באכיפת תקנות הממשל הקים גיורא שנאן יחידה מקרב אנשי המטה של הגדוד. יחידה זו סייעה באוגוסט 1950 לממשל הצבאי לשמור על העוצר בכפר ברטעה המצוי דרומית לאום אל פאחם.⁴⁶² תחום נוסף שגדוד 895 נטל בו חלק במסגרת פעילותו בקרב האוכלוסייה הערבית היה איסוף מודיעין אודות הפעילות הקומוניסטית שנעשתה בכפרים הערביים, מודיעין זה הועבר לאגף המבצעים במטכ"ל. להלן דוגמה של אופי המידע שנאסף על ידי הגדוד: "בכפרים הערביים קיימת

⁴⁵⁵ שם, "הנדון: חקירה משמעתית נגד רב סרן []", עמוס בן גוריון, מפקח מחוזי של המשטרה, לקצין מטה חיל הספר, 15.6.1950.

⁴⁵⁶ אחד האירועים הבולטים שיש להזכיר בהקשר זה היה אירוע הטבח בכפר קאסם ב 29 באוקטובר 1956, שהביא למותם של 49 ערבים, בהם נשים וילדים, ששבו לכפר לאחר שהוטל עוצר עליו מבלי שידעו על כך. מאמרים העוסקים בסוגיה זו בהיבטים שונים מצוי בקובץ מחקרים שערך רוביק רוזנטל: **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000.

⁴⁵⁷ אולסצקי, הממשל הצבאי, עמ' 105.

⁴⁵⁸ גלבר, קוממיות ונכבה, עמ' 426.

⁴⁵⁹ אולסצקי, הממשל הצבאי, עמ' 105.

⁴⁶⁰ א"צ, 50/243/1952 "דו"ח מבצע ערה", סא"ל גיורא, שנאן מפקד גדוד 895, לאגף המבצעים במטכ"ל, 15.9.1950.

⁴⁶¹ שם, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 11", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 27.8.1950.

⁴⁶² גיורא, יומן אישי, 15.8.1950.

פעילות מוגברת של קומוניסטים וכי החומר התעמולתי מגיע מיפו באמצעות מכוניות ומחיפה על ידי הרכבת אשר מספקת חומר תעמולתי גם לטול כרם".⁴⁶³

7.6 מניעת הברחות לשוק השחור

באפריל 1949 הנהיגה ממשלת ישראל פיקוח על מחירי המוצרים חיוניים ואף הונהג משטר של קיצוב. הקיצוב לצרכנים, שכוון לחלוקה צודקת של האספקה המצומצמת, כונה "משטר הצנע". הממשלה מימנה את הגירעון בתקציב בחלקו על ידי מיסים והלוואות חוץ. עם זאת, חלק ניכר מומן על ידי הדפסת כסף. הצירוף של הקפאת מחירים עם גידול ביתרות הכסף הנזיל שבידי הציבור ערער את מדיניות "הצנע" וגרם להתפתחות שוק שחור.⁴⁶⁴ המצב הכלכלי הקשה ששרר במדינה לא פסח על האוכלוסייה הערבית הישראלית ואף אלה החלו לעסוק בהברחות לשוק השחור.⁴⁶⁵ הברחות לשוק השחור בגזרת פעילותו של הגדוד כללו מספר של נתיבי הברחה. נתיב אחד היה מהערים והכפרים הערביים בשטחי מדינת ישראל לערים הערביות מעבר לגבול (גינין, קלקיליה, טול כרם). נתיב הברחה נוסף היה מהכפרים הערביים לאוכלוסייה היהודית במדינת ישראל ואל כפרי הדרוזים בכרמל. הברחות הללו התאפשרו הודות לדרכים ולשבילים שנפרצו באזור ואדי ערה על ידי תושבי הכפרים.⁴⁶⁶ תנועת הברחה התבצעה גם מהשטח הירדני לתחומי מדינת ישראל.⁴⁶⁷ הברחות כללו בעיקר מוצרי מזון, מוצרי הלבשה והנעלה, בקר ובעלי חיים. כדי להתמודד עם הברחות לשוק השחור ביצע הגדוד שני מבצעים גדודיים. מבצע אחד נערך ב-7 ביולי 1950 בכפר טירה, והשני ב-10 באוקטובר 1950 בעיר נצרת.

7.6.1 מבצע כיתור וחיפוש בכפר טירה (7 ביולי 1950)

הכפר טירה נמצא מצפון לקיבוץ רמת הכובש והעיר כפר סבא ומדרום מערב לעיר טייבה. הכפר מנה באותה עת כ-3,600 תושבים.⁴⁶⁸ הצורך לפעול בכפר טירה בא בעקבות ידיעות מודיעיניות על כך שמסתננים חמושים באקדחים בקבוצות של 5-7 איש מבריחים מצרכים אל השוק השחור בישראל דרך הכפר ובסיוע תושביו. היכולת לבצע את הברחות התאפשרה בשל העובדה שטירה הייתה מוקפת בפרדסים וגדרות של שיחי צבר אשר הקשו על כוחות הגדוד לזהות את המבריחים. מטרת המבצע כפי שהוגדרה בפקודה הייתה: "כיתור הכפר טירה על מנת לסווגו בפני כל אפשרות של בריחת המסתננים מהכפר ולאפשר סריקה בו על ידי כוחות המשטרה והממשל

⁴⁶³ א"צ, 50/243/1952, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 15", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 27.9.1950 (להלן: דו"ח מודיעין מס' 15).

⁴⁶⁴ נחום גרוס, "כלכלת ישראל", בתוך צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון תש"ח - תש"ט, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1997, עמ' 141.

⁴⁶⁵ דו"ח מודיעין מס' 15.

⁴⁶⁶ א"צ, 50/243/1952, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 4", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 7.7.1950.

⁴⁶⁷ דו"ח מודיעין מס' 5.

⁴⁶⁸ א"צ, 79/28/1960, "טבלת האוכלוסייה הערבית לפי ישובים ודתות באזור התיכון (המשולש) ליום 15.2.1950"

הצבאיים". אופן הפעולה של המבצע התבסס לפי שיטה המכונה "כיתור וחיפוש" (cordon and search), לפיה מכתרים הכוחות את הכפר בטרם נכנס אליו הכוח שעורך את החיפוש.⁴⁶⁹ בשלב הראשון של המבצע הגיעו כוחות הגדוד בתנועה ממונעת עד למרחק של ק"מ אחד מפאתי הכפר. בשלב השני שכלל הליכה רגלית לעבר הכפר פוצל הכוח ל 2 כוחות משנה לצורך כיתור הכפר משני אגפיו. במקביל לכיתור הכפר הוצב מחסום שכלל גדר קונצרטינה בכניסה הראשית המובילה אל הכפר. המארבים נפרשו במרחק של 20 מטר מבתי הכפר ואלה נועדו לסכל את בריחתם של המבריחים בעת ביצוע הסריקות שביצעו כוחות המשטרה והממשל הצבאי.⁴⁷⁰ אין בידי מקורות המסכמים את תוצאות המבצע. עם זה, עיון בדו"חות המודיעין של הגדוד המקבילים למועד ביצוע המבצע אינם מעלים דיווחים אודות הברחות שבוצעו באזור טירה. ניתן להעריך כי פעילות הגדוד שכללה נוכחות ביטחונית מוגברת הביאה לירידה כלשהי בכמות ההברחות.⁴⁷¹

7.6.2 מבצע כיתור וחיפוש בעיר נצרת (10 באוקטובר 1950)

על פי החלטת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 נכללה העיר נצרת במדינה הערבית הפלסטינית. ב-16 ביולי 1949 כבש צה"ל את העיר וזו סופחה למדינת ישראל. נצרת הייתה אחת הערים שלא נפגעה במלחמה ואוכלוסייתה גדלה במידה ניכרת במהלך המלחמה ובעקבותיה. לפני המלחמה מנתה העיר 12 אלף נפש ובתוך שנה הכפילה את גודלה. מעיר מבוססת כלכלית ובה רוב נוצרי הפכה לעיר מוצפת בפליטים מכל חלקי הגליל ומחיפה, ואלה חיו בתנאים קשים ביותר.⁴⁷² לפי דו"חות המודיעין של הגדוד שימשה העיר נצרת מקום להסתרת סחורה מוברחת לשוק השחור.⁴⁷³ תיאור של שיטת ההברחות אל העיר נצרת מצוי בידיעה שפורסמה בעיתון "מעריב" ב-18 בספטמבר 1950: "בלילות אפלה עוברות קבוצות קטנות של תושבי נצרת את הגבול אל המשולש. בגינין הם קונים בחיפזון את הסחורות שיש עליהן ביקוש רב בישראל, כגון גרבי ניילון, בד, קפה, סבון סיגריות אנגליות. לעיתים הם חוזרים עוד באותו לילה, ולעיתים רק למחרת.

⁴⁶⁹ שיטת הכיתור והחיפוש (cordon and search) הייתה טקטיקת פעולה של כוחות הצבא הבריטי בארץ ישראל. לדוגמה, "המשטרה הניידת" P.M.F (Police Mobile Force) שהוקמה בשנת 1944 ביצעה במסגרת פעולותיה כיתור של יישובים בעת חיפושי נשק. קרויזר, משטרה קולוניאלית, עמ' 95.

⁴⁷⁰ אמ"י ל-2/15, "הנדון: פקודת מבצע הרמוניקה", סגן שורצברט בנו, סגן מפקד פלוגה ב גדוד 895, למפקדת גדוד 895, ולמושל הצבאי איזור התיכון, 7.7.1950.

⁴⁷¹ דו"ח מודיעין מס' 5.

⁴⁷² מוסטפא עבאסי, "כיבוש נצרת: העיר הערבית ששרדה את המלחמה", עיונים בתקומת ישראל, 20, (תש"ע), עמ' 120.

⁴⁷³ אי"צ, 50/243/1952, "דו"ח מודיעין שבועי מס' 8", סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, למטכ"ל, 4.8.1950.

בנצרת מחכים להם סוכנים יהודיים העוסקים בהפצת הסחורה המוברחת. כל אחד מהמבריחים נושא איתו 15-20 קילו, ולעיתים הם לוקחים איתם פרדים למשא".⁴⁷⁴

ב-10 באוקטובר 1950 ביצע הגדוד מבצע שנועד למנוע את ההברחות לעיר נצרת. במהלך המבצע כותרה העיר נצרת ומחסומים נפרסו בצירי הגישה לתוך העיר. שטח הפעולה חולק ל 3 גזרות משנה וכל פלוגה קיבלה אחריות לגזרת פעילות. פלוגה א הציבה מחסומים ומארבים מצפון מערב לעיר ופלוגה ב ו-ג הציבו מחסומים ומארבים בדרום מזרח העיר. עמדת הפיקוד הגדודית מוקמה בבית המושל הבריטי לשעבר בתוך העיר. במהלך המבצע פרסו הפלוגות 51 מארבים שהקיפו את העיר. במהלך המבצע נבדקו עשרות ערבים תושבי העיר, מתוכם נעצרו מספר אנשים שהפרו את תנאי העוצר של הממשל הצבאי. ליד הכפר יפיע נעצר מסתנן אשר בא לבקר את קרובי משפחתו שנתרו להתגורר בעיר. כל העצורים הועברו למשטרת נצרת להמשך חקירה.⁴⁷⁵

גיורא שנאן סבר שלמבצע "לא היו תוצאות מעשיות ישירות" אולם, לכיתור העיר הייתה השפעה שהביאה לצמצום ההברחות.⁴⁷⁶ הגדוד סייע אף למשטרה באיתור סחורה מוברחת. למשל, ב-18 ביוני 1950 ביצעו כוחות הגדוד סריקות לאיתור מבריחים וסחורה מוברחת בכפר מנדה בבקעת בית נטופה.⁴⁷⁷ סריקות לאיתור מבריחים בוצעו גם בשיתוף הממשל הצבאי, בעיקר במחנות הבדואים באזור וולדהיים (לימים אלוני אבא) בעמק יזרעאל.⁴⁷⁸

7.7 סיורים משותפים עם הלגיון הערבי

ב-18 באוגוסט 1950 במסגרת "הסכם מפקדים מקומיים" הכריזה ירדן על נכונותה לקיים סיורים משותפים לאורך קווי שביתת הנשק.⁴⁷⁹ המטכ"ל קבע כי גדוד 895 ישולב בסיורים המשותפים עם

⁴⁷⁴ סופר מיוחד, "גברה ההברחה בעיר נצרת", **מעריב**, 18.9.1950, עמ' 4.

⁴⁷⁵ א"צ, 50/243/1952, "דו"ח מבצע מארב (נצרת)", סא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, לאגף המבצעים במטכ"ל, 10.10.1950.

⁴⁷⁶ גיורא, יומן אישי, 12.10.1950.

⁴⁷⁷ דו"ח מודיעין מס' 2.

⁴⁷⁸ דו"ח מודיעין מס' 18.

⁴⁷⁹ ראשיתם של "הסכמי המפקדים המקומיים" בימים שלאחר מלחמת העצמאות בירושלים. בקיץ 1948 חתם משה דיין עם עבדאללה אל תל, המפקד של ירושלים הירדנית על הסכם הפסקת אש באזור ירושלים. בתוך זמן קצר התהדקו היחסים בין שני המפקדים והם התקינו קו טלפון ישיר ביניהם שבאמצעותו יכלו לפתור בעיות מקומיות ללא תיווך של האו"ם. ההסדר בין השניים יצר את הדגם להסכם שנחתם מאוחר יותר בין שני הצדדים תחת הכותרת "הסכם מפקדים מקומיים". דוד טל, "הסכם מפקדים מקומיים (ישראל - ירדן) - כישלוננו של ערוץ הידברות ישיר", **קתדרה**, 71, (תשנ"ד), עמ' 116-149.

הלגיון הערבי לאורך קווי שביתת הנשק בציר כפר סבא-קלקיליה.⁴⁸⁰ התנגדות נחרצת להחלטה זו באה מצד משטרת ישראל שסברה כי לאור בעיות הניוד והתחבורה של הגדוד אין לשלב את הגדוד בפעילות זו. גיורא שנאן הביע אף הוא את התנגדותו, אך לא פירט את הסיבות לכך.⁴⁸¹ לצורך שילובו של הגדוד בסיורים המשותפים פנתה משטרת ישראל לצה"ל בבקשה לספק לגדוד כלי רכב ודלק. משטרת ישראל סברה כי "לא יהיה זה לטובת העניין אם הפטרול של חיל הספר יתרוצץ ברגל אחרי הסוסים של הלגיון הערבי".⁴⁸²

עיון במכתב ששלח סגן המפקח הכללי של המשטרה יוסף נחמיאס לסגן הרמטכ"ל מעלה כי להתנגדות המשטרה הייתה סיבה הקשורה באופיו הערכי של חיל הספר, וכך כתב יוסף נחמיאס: "לא ברורות לי די הצורך המטרות המוצהרות והנסתרות של המשמרות המשותפים והשיטה בה יפעלו. הנני מרגיש חובה להביא לידיעתך את הספקות המקוננים בלב חבריי בפקוד המשטרה ובליבי אני על התאמתם של אנשי חיל הספר, כפי שראינום בעבודה, לתפקיד זה. פקפוקינו נובעים מרמת משמעתם הירודה של אנשי הגדוד. אי ביטחוננו במהימנותם מבחינה מוסרית והספק אם קיימת בטוראי הממוצע של גדוד הזה הגאווה החיילית והלאומית החשובה כל כך במגע עם צבאות זרים". יוסף נחמיאס ביקש מצה"ל לשקול בשנית את ההחלטה לשילובו של הגדוד בפעילות זו.⁴⁸³ צה"ל לא קיבל את טיעון המשטרה והחליט לשלב את הגדוד בפעילות המשותפת עם הלגיון הירדני. ב-28 באוגוסט 1950 עלה רכב צבאי על מוקש באזור בית גוברין, ארבעה חיילי צה"ל נהרגו. בתגובה לאירוע דיווח צה"ל למשטרה כי הסיורים עם הלגיון הופסקו באופן זמני. באותו דיווח התייחס ראש מחלקת המבצעים של צה"ל לתוצאות הפעילות של גדוד חיל הספר באומרו "הערותיכם על החומר האנושי הגרוע בחיל הספר הן נכונות בעיקרן". צה"ל ביקש לא לשלוח בשנית כוחות מחיל הספר לביצוע משימה זו.⁴⁸⁴ לא עלה בידי לאתר מקורות המעידים את הסיבות שהביאו לביקורת הקשה מצד צה"ל על גדוד חיל הספר.

7.8 מניעת ההסתננות בסיוע כוחות "המוחזקים"

בגזרת פעילותם של שתי פלוגות גדוד 895 (א, ב) פעלו כוחות "המוחזקים" של חטיבה 17. באותה עת מנתה החטיבה 138 "מוחזקים" עליהם הופקדה השמירה על 21 יישובי ספר.⁴⁸⁵ ב-23 ביוני

⁴⁸⁰ א"צ, 34/108/1952, "הנדון": פטרולים משותפים עם הלגיון, אל"מ יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, למפקדת פיקוד המרכז, פיקוד צפון, ומטה משטרת ישראל, 18.8.1950.

⁴⁸¹ גיורא, יומן אישי, 8.8.1950.

⁴⁸² א"צ, 44/1226/1951, "פטרולים משותפים עם הלגיון", סגן המפקח המחוזי של משטרת ישראל, לאגף המבצעים במטכ"ל, 20.8.1950.

⁴⁸³ שם, "משמרות משותפים עם הלגיון הערבי", יוסף נחמיאס, סגן המפקח הכללי של המשטרה, לסגן הרמטכ"ל, 23.08.1950.

⁴⁸⁴ שם, "הנדון": משמרות משותפים עם הלגיון, אל"מ יעקב פרולוב, ראש מחלקת מבצעים במטכ"ל, למטה משטרת ישראל, 29.8.1950.

⁴⁸⁵ שם, 47/1226/1951, "הנדון": מוחזקים בחודש יולי, 7.8.1950.

1950, כשלושה שבועות לאחר שהחל הגדוד את פעילותו המבצעית הדגיש קצין המודיעין הגדודי כי הצלחתו של הגדוד במניעת ההסתננות תלויה במידה רבה בשיתוף הפעולה עם ה"מוחזקים" המבצעים את תפקידי השמירה ביישובי הספר.⁴⁸⁶ בפגישה שנערכה ב-28 ביוני 1950 בין גיורא שנאן למפקד מחוז התיכון אסף שמחוני הציע שנאן כי כוחות "המוחזקים" יופעלו תחת פיקוד של גדוד חיל הספר.⁴⁸⁷ בישיבה שנערכה ב-9 ביולי 1950 הוסכם בין שני האישים כי לרשות הגדוד יועמדו 55 "מוחזקים" מגזרת המשולש אשר יפעלו בהתאם להנחיות מפקד גדוד 895. עוד הוחלט כי כל "מוחזק" יופעל פעמיים בשבוע וזאת בהתאם לצרכים המבצעיים של הגדוד.⁴⁸⁸

עיון בדו"חות המודיעין מעלה כי פעילותם של "המוחזקים" שהוכפפו לגדוד לוותה בתקלות מבצעיות רבות מצד "המוחזקים". כך למשל, ב-21 באוגוסט 1950 דיווח קצין המודיעין של גדוד 895 למטכ"ל כי כוחות ה"מוחזקים" הפועלים ביישובי הספר אינם ממלאים את תפקידם ומתרשלים בפעילותם המבצעית. לדוגמה, מספר פעמים מוחזקי קיבוץ נחשונים לא יצאו למארבים על אף ההנחיות המוקדמות שקיבלו מפיקוד הגדוד.⁴⁸⁹

דוגמה נוספת, במהלך מבצע לתפיסת מסתננים הגונבים חוטי טלפון שנערך ב-1 בספטמבר 1950 בוצע מארב משותף בין "המוחזקים" של קיבוץ נחשונים לבין כוח מפלוגה א של הגדוד. בדו"ח המסכם את המבצע דווח כי ה"מוחזקים" נטשו את המקום שבו בוצע המארב ללא אישור, דבר שהביא לנטישת חייל מהגדוד והשארתו בשטח לבדו.⁴⁹⁰

חוסר תיאום בין הגדוד ל"מוחזקים" הביא לעתים למקרי ירי של "מוחזקים" על כוחות הגדוד. למשל, ב-7 בנובמבר 1950 במהלך פעילות של צוות סיור של הגדוד בגוש היישובים באזור השרון נפתחה אש על אנשי כוח הסיור מכוח "המוחזקים" שהוצבו לשמור על הגוש. לדברי קצין המודיעין היתקלויות מסוג זה אירעו מספר פעמים.⁴⁹¹ ניתן לומר כי חלקם של "המוחזקים" שפעלו בגזרת פעילות הגדוד לא ביצעו את תפקידם כנדרש, דבר שגרם לפגיעה ברמת הפעילות המבצעית.

7.9 אבטחת ושמירת יישובי הספר - מקרה יד חנה (28 ביולי 1950)

קיבוץ יד חנה הוקם בשנת 1950 על ידי חברי הקיבוץ המאוחד. ביישוב בארותיים המצוי בסמוך לקיבוץ יד חנה שכנה פלוגה ב של גדוד 895. באירוע שהתרחש ב-28 ליולי 1950 המתועד בדו"ח של קצין חוקר מטעם צה"ל עולה כי בין קיבוץ יד חנה לאנשי הפלוגה שררה מערכת יחסים עכורה.

⁴⁸⁶ דו"ח מודיעין מס' 2.

⁴⁸⁷ גיורא, יומן אישי, 28.6.1950.

⁴⁸⁸ שם, 9.7.1950.

⁴⁸⁹ דו"ח מודיעין מס' 10.

⁴⁹⁰ א"צ, 124/266/1951, "דו"ח מבצע מקסימום 3 (ריכוז)", מסמך פנימי של פלוגה א שלא מוען.

⁴⁹¹ דו"ח מודיעין מס' 20.

מקריאת העובדות המצוינות בדו"ח עולה כי יחסים אלה נוצרו בגלל הקפדה יתרה של פלוגה ב לבצע את בדיקת הנכנסים והיוצאים במחסומים שהוצבו בכניסה לקיבוץ. מתחקיר האירוע עולה כי בטרם קיבלה פלוגה ב של גדוד 895 את האחריות המבצעית על גזרת טול כרם פעלה בגזרה זו יחידה של צה"ל. יחידה זו לא ביצעה את תפקידה כראוי, או בלשון הקצין חוקר "לא ערכה כל ביקורת ליד המחסום המוביל אל קו הגבול". בתחקיר נכתב כי משקיבלה פלוגה ב את האחריות לשמירת הגבול בגזרת יד חנה דרש המושל הצבאי מהפלוגה לא לאפשר לאף אדם לעבור את המחסום ללא בדיקה יסודית של המסמכים האישיים, לרבות אנשי יד חנה. פעילותם של חיילי הגדוד נתקלה מספר פעמים בסירוב של אנשי יד חנה להזדהות במחסומים. כתוצאה מכך התפתחה בין השניים איבה שלוותה לעיתים קרובות בגידופים הדדיים.

ממסקנות האירוע עולה כי פלוגה ב שהתארגנה זה מכבר וקיבלה את האחריות לקו הגבול רצתה להוכיח את עצמה ולמלא את תפקידה באופן ראוי, בהתאם להוראות שקיבלה. הקצין החוקר דחה את הניסיון של אנשי יד חנה לפתור את הסכסוך באמצעות כתיבת מכתב מקטרג על פלוגה ב בביטויים, כגון "אין אנו חייבים להחזיק בית בושת צבאית לצורכי חיל הספר", והמליץ ליישר את ההדורים באמצעות פגישות עבודה.⁴⁹²

כרמית גיא בספרה מסע ליד חנה אינה מתייחסת לתקרית של גדוד 895 עם חברי קיבוץ יד חנה. עם זה, היא מציינת כי מיקומו של הקיבוץ ויחסי הידידות שנוצרו בין חברי הקיבוץ הקומוניסטים לתושבי הכפרים הערביים הסמוכים הם שהביאו את המשטרה והממשל הצבאי לערוך בדיקות קפדניות לחברי המשק. בספרה היא מביאה מספר דוגמאות על מחסומים שבוצעו בראשית שנות ה-50 של המאה ה-20 בכניסה ליישוב שאף הם הביאו לחיכוכים עם כוחות המשטרה והממשל הצבאי.⁴⁹³ ניתן לסכם ולומר כי אופיו של קיבוץ יד חנה הוא שהביא לקונפליקט עם חיילי הגדוד שביצעו את תפקידם באופן יסודי ומקיף, כפי שצוין בדו"ח התחקיר. אין להתעלם מכך כי הקיבוץ היה מזוהה עם תנועת מפ"ם שהביעה את התנגדותה לחיל הספר כבר בראשית הקמתו.

מכל מקום, אירוע זה אינו משקף את מערכת היחסים הכוללת שהיה לגדוד 895 עם יישובי הספר. גיורא שנאן התייחס לאירוע ביומנו וכתב כי לאור התנהגותם של אנשי יד חנה הוא ביקש את התערבות המרכז החקלאי שאלה ידרשו מכתב התנצלות מחברי יד חנה.⁴⁹⁴

⁴⁹² א"צ, 50/243/1952, "דין וחשבון של קצין חוקר", סגן צביון אברהם, קצין חוקר, לסא"ל אריה רייס, קצין מטה לחיל הספר, (ללא תאריך).

⁴⁹³ כרמית גיא, **מסע ליד חנה**, תל-אביב: עם עובד, 1992, עמ' 181-184.

⁴⁹⁴ גיורא, יומן אישי, 10.8.1950.

פרק 8: פירוק חיל הספר

8.1 הדיונים לפירוק חיל הספר

הדיונים הראשונים שעסקו בפירוקו של חיל הספר החלו במחצית השנייה של יוני 1950. ב-21 ביוני 1950 כתב גיורא שנאן ביומנו כי נפגש עם ישראל גלילי, ודן עמו "בגורל חיל הספר", ביומן לא פורטו פרטי הפגישה.⁴⁹⁵ העובדה שהדיונים החלו ביוני 1950 מלמדת כי סוגיית פירוקו של חיל הספר לא נידונה על רקע הישגיו המבצעיים של הגדוד. טיעון זה נסמך על כך כי ביוני 1950 חלה מגמת ירידה בהיקף ההסתננות בגזרת פעילותו של הגדוד, כפי שמצאנו בדיווחיהם של מפקד הגדוד וקצין המודיעין הגדודי. לדיונים על פירוק החיל הייתה השפעה שלילית שפגעה בקצב הגיוס

⁴⁹⁵ גיורא, יומן אישי, 21.6.1950.

לחיל הספר. לפי דברי קצין המטה של החיל ה"גילויים הראשונים" שפורסמו בעיתונות על פירוק חיל הספר שלא הוכחו על ידי הצנזורה הצבאית הביאו לצמצום המתגייסים לחיל.⁴⁹⁶

בפגישה שנערכה ב-24 באוגוסט 1950 בין המפק"ל סהר לשר הביטחון שבה היה נוכח גם סגן הרמטכ"ל האלוף מרדכי מקלף אמר סהר כי "האנשים והמפקדים של חיל הספר אינם מוצלחים ויש לשלוח את כולם הביתה". סהר הציע לשר הביטחון לתת למשטרה תקציב כספי לצורך גיוס והכשרה של אנשים חדשים שיהוו את הבסיס להקמת כוח שייקרא "משמר הגבולות".

האלוף מרדכי מקלף סבר אף הוא כי יש לשחרר 240 איש מחיל הספר לביתם. עם זאת, הדגיש מקלף כי אין למסור את האחריות לשמירת הגבול לידי המשטרה, מאחר ורק כוח בעל אופי גינדרמרי יוכל לתת את המענה לבעיות ההסתננות.⁴⁹⁷

מדבריהם של יחזקאל סהר ומרדכי מקלף ניתן ללמוד כי שניהם סברו כי קיים צורך חיוני בקיומו של כוח ספר לשמירת הגבולות. אולם, את חיל הספר הנוכחי יש לפרק ולהקימו מחדש.

ב-27 באוגוסט 1950 הועברה סוגיית פירוקו של חיל הספר לוועדה מיוחדת שהוקמה במשרד ראש הממשלה. גיורא שנאן מציין ביומנו כי מאחר שמעמדו של החיל לטה "עדיין בערפל" הייתה כוונתו להגיע לפגישה אישית אצל שר הביטחון ולדון עמו בשאלת עתידו של החיל.⁴⁹⁸ לא מצאתי במקורות עדות כלשהי על פגישה כלשהי שנערכה בין שני האישים בסוגיה זו. יום לאחר הקמת הוועדה ביקש שר הביטחון ממשטרת ישראל שתיתן את חוות דעתה על הקמת יחידה חדשה במשטרה שתפקידה יהיה לשמור על הגבולות ולבלום את תופעת ההסתננות.⁴⁹⁹ סוגיית פירוק חיל הספר שנידונה במשרד הביטחון הוצגה בעיתונות ככישלון של החיל במילוי תפקידיו.

ב-1 בספטמבר 1950, הופיעה בעיתון "הד המזרח" הידיעה הבאה: "לפני שנה נתבשרנו בקולי קולות על הקמת חיל הספר... מטרת החיל הייתה להילחם באורח מסודר במסתננים אל תוך ארצנו ולבער את הרע. ואילו אחרי הקריאות הצעקניות לגיוס למשטרת הספר, נאלמו כל מחולליה, מייסדיה ומפקדיה דום וכיום כאילו נשכח כל הדבר מהלב".⁵⁰⁰ ידיעה נוספת פורסמה ב-14 בספטמבר 1950 בעיתון "ידיעות אחרונות" תחת הכותרת: "חיל הספר ישנו - והספר פרוץ". בידיעה דווח כי תכניתה המקורית של הממשלה הייתה למסור את שמירת הגבולות לידי חיל הספר וחלוקת החיל לצבא ולמשטרה הוא שהביא לכך שהגבול נותר "פרוץ לכל רוח".⁵⁰¹

⁴⁹⁶ דו"ח כוננות - יולי 1950.

⁴⁹⁷ אב"ג, יומן, 24.8.1950.

⁴⁹⁸ גיורא, יומן אישי, 27.8.1950.

⁴⁹⁹ א"צ, 13/108/1952, מכתב של שר הביטחון ליהושע פלמון, ומשטרת ישראל, 28.8.1950.

⁵⁰⁰ "לענייני השעה", הד המזרח, 1.9.1950, עמ' 11.

⁵⁰¹ "חיל הספר ישנו - והספר פרוץ", ידיעות אחרונות, 14.9.1950, עמ' 2.

ב-17 בספטמבר 1950 הוגשו מסקנות הוועדה הממשלתית לשר הביטחון. הוועדה קבעה כי על משטרת ישראל תוטל האחריות למניעת ההסתננות וצה"ל יקבל את האחריות לביטחון הגבולות. לאור מסקנות הוועדה ביקשה משטרת ישראל ממשד הביטחון תקציב לגייס לשורותיה 500 שוטרים חדשים.⁵⁰² שר הביטחון ביקש להעביר חלק מחיילי גדוד 895 למשטרת ישראל וכך כתב ביומנו ב-22 בספטמבר 1950: "החלטתי על מסירת חצי חיל הספר למשטרה (חצי מכוח גדוד 895 לצורך הקמת "משמר הגבולות") - להגן על הגבולות מפני מסתננים, מבריחים ושוודדים". ביחס לחציו השני של הגדוד כתב שר הביטחון כי הרמטכ"ל ידון ביקש להפוך את החצי הנוטר לפלוגת קומנדו של הצנחנים.⁵⁰³ דרישתו של הרמטכ"ל לקבל לידי כוח מגדוד חיל הספר לצורך שילובם ביחידות הצנחנים מעידה כי בחיל הספר שרתו חיילים שהיו ראויים להשתלב ביחידות השדה של צה"ל. הניסיון להעביר מחצית מכוח הגדוד למשטרת ישראל נתקל בקשיים וכך כתב שר הביטחון ביומנו חמישה ימים לאחר מכן: "נתעוררו קשיים עם העברת חיל הספר. המשטרה מוכנה לקבל רק שמונים איש מחיל הספר, כי החומר האנושי לא יוצלח. יש לשחרר מיד כארבע מאות איש".⁵⁰⁴

ב-8 באוקטובר 1950 ביקש שר הביטחון בשנית להעביר 350 חיילים מגדוד 895 למשטרת ישראל כדי שזו תקים את "משמר הגבולות". משטרת ישראל דחתה את בקשתו של שר הביטחון. משראה גיורא שנאן שמשטרת ישראל מתנגדת לקבל לידיה את חיילי הגדוד הציע להקים "גדוד גבול" אשר יהיה כפוף למטכ"ל. בסוגיה זו נעזר שנאן בחבר הכנסת אריה בהיר כדי שזה ישפיע על שר הביטחון. ביומנו כתב גיורא שנאן: "אני רוצה להילחם עד הסוף".⁵⁰⁵

במהלך הדיונים הצליחה משטרת ישראל לגייס לשורותיה 500 איש לצורך הקמת "משמר הגבולות". גיוס זה הותיר תקווה אצל גיורא שנאן כי פירוק החיל יידחה, וכך כתב ביומנו: "נותרה תקווה לדחייה קצרה של הרס חיל הספר".⁵⁰⁶ ב-15 באוקטובר 1950 הודיע המפק"ל סהר לגיורא שנאן כי המשטרה אינה יכולה להחזיק את גדוד 895 והסבירות היא שהגדוד יפורק לאחר תמרון צה"ל שיערך בשלהי אוקטובר 1950. גיורא שנאן התריע בפני המפק"ל כי אם הגדוד יפורק "הגבול יהיה פרוץ כי למשטרה אין כוח להחזיקו".⁵⁰⁷

ב-29 באוקטובר 1950 עלו שתי הצעות במחלקת המבצעים של צה"ל לגבי עתידו של חיל הספר: ההצעה הראשונה - אחזקת קו הגבול במחצית הצפונית של הארץ תישאר בידי גדוד 895 תחת פיקוד מלא של המשטרה. ההצעה השנייה - צה"ל יקבל את האחריות לקו הגבול באופן מידי וגדוד

⁵⁰² גיורא, יומן אישי, 17.9.1950.

⁵⁰³ אב"ג, יומן, 22.9.1950.

⁵⁰⁴ שם, 28.9.1950.

⁵⁰⁵ גיורא, יומן אישי, 8.10.1950.

⁵⁰⁶ שם, 9.10.1950.

⁵⁰⁷ שם, 15.10.1950.

895 יפוק באופן סופי.⁵⁰⁸ ב-1 בנובמבר 1950 כתב גיורא שנאן כי נודע לו ממקור מוסמך במשרד הביטחון כי חלק מחיילי הגדוד יועבר למשטרה ואילו עתיד הקצינים לא ידוע. את תחושותיו בסוגיה זו תיאר ביומנו כך: "על כן מאתמול אני חי בהרגשת חיסול ובלתי ידוע".⁵⁰⁹ החל מנובמבר 1950 החלה המשטרה לגייס חיילים מגדוד 895 לשורותיה. עד לשלהי נובמבר 1950 הביעו את רצונם לעבור למשטרה 40 חיילים מהגדוד.⁵¹⁰

8.2 השלכות הדיונים על ביצוע פעילות הביטחון השוטף

לדיונים על פירוקו של חיל הספר היו השלכות שהשפיעו בעיקר על מורל הקצינים. כך תיאר זאת קצין מטה חיל הספר ב-10 בספטמבר 1950: "מעט הקצינים אשר משרתים בחיל גם הם משתדלים למצוא דרכים לעבור לתפקידים מחוץ לחיל הספר. מרבית הקצינים אשר התגייסו לחיל הספר התגייסו על מנת לעשות קריירה. ומחמת אי הבהירות המוחלטת לעתיד חיל הספר רוצים לעזוב ליחידות מוגדרות ויציבות".⁵¹¹ כדי לשמור על שגרת פעילות מבצעית ברמה נאותה ביקש בראשית נובמבר 1950 ראש אגף המבצעים במטכ"ל מגיורא שנאן להצניע את הדיון בסוגיית פירוק הגדוד בקרב הקצינים והחיילים, עד שתקבל החלטה סופית בעניין.⁵¹² את קשייו של גיורא שנאן לעמוד בבקשה זו אנו מוצאים במספר התבטאויות ביומנו. ב-8 באוקטובר 1950 כתב "מצב רוח ירוד ויש צורך בניצול סגולת הסבילות הנפשית הגדולה בשביל לא גלות ולהמשיך לעבוד עד הסוף ולהראות כי אין דבר למרות שהשמועות שהגיעו מהמשטרה הפעם אמיתיות הם, נראה שחלום הגבול נהרס עד הסוף".⁵¹³ ב-25 באוקטובר 1950 כתב "המצב הכללי: מצב רוח לאחר התמרון (תמרון צה"ל) מרומם... חוץ מזה איש מהם לא יודע כמה מצבנו לא יציב. אינני רוצה להרוס בהם רוח התלהבות ולא מוסר דבר".⁵¹⁴ ב-13 בנובמבר 1950 כתב "ידעו על חיסול העסק למרות שאני יודע על העניין, כל פעם שמאושרת הידיעה מחדש פוגשת אותי אפטיה איומה, עליה יש להתגבר אחר הרס מוקדם".⁵¹⁵

ב-19 בנובמבר 1950 נערך כינוס גדודי שבו הודיע שנאן לפקודיו על "בשורת הסוף". באותו כינוס ציין שנאן כי עד למועד שבו תארגן משטרת ישראל את "משמר הגבולות" יש צורך לשמור

⁵⁰⁸ א"צ, 13/108/1952, "הנדון: תפקידי החזקת הקו ושמירת המתקנים בנובמבר 1950 - ינואר 1951", אל"מ יעקב פרולוב ראש מחלקת מבצעים במטכ"ל, לסגן הרמטכ"ל, 29.10.1950.

⁵⁰⁹ גיורא, יומן אישי, 1.11.1950.

⁵¹⁰ שם, 27.11.1950.

⁵¹¹ דוח כוננות - ספטמבר 1950.

⁵¹² גיורא, יומן אישי, 6.11.1950.

⁵¹³ שם, 8.10.1950.

⁵¹⁴ שם, 25.9.1950.

⁵¹⁵ שם, 13.11.1950.

ככל שניתן על כוונות מבצעית גבוהה.⁵¹⁶ דבר זה נעשה על גיורא שנאן בקיום פעולות הסברתיות לקציני וחיילי הגדוד.⁵¹⁷

8.3 פירוק חיל הספר והקמת "משמר הגבולות"

ב-20 בנובמבר 1950 פורסם הצו לסגירת גדוד 896 שעסק בשמירה על מתקני צה"ל במרחב הפיקוד השמיני. המועד לפירוק הגדוד נקבע ל-15 בדצמבר 1950.⁵¹⁸ ב-7 בינואר 1951 הוציא אלוף יצחק רבין ששימש ראש מחלקת מבצעים במטכ"ל פקודה בדבר הערכות למתן אפשרות לסגירת גדוד 895. בפקודה נקבע כי צה"ל ייערך מחדש לאורך הגבול לצורך לחימה בהסתננות והגנת הגבולות החל מ-25 בינואר 1951.⁵¹⁹ ב-23 בינואר 1951 הועבר גדוד 895 למחנה זמני (מחנה 373) לצורך התארגנות מנהלתית לפירוק הגדוד.⁵²⁰ בכינוס שנערך למחרת היום במטה הארצי של המשטרה במעמד המפקד נפרדו מפקדי מחוזות המשטרה מקציני וחיילי גדוד 895.⁵²¹

ב-25 בינואר 1951 פרסם צה"ל את הפקודה לפירוק הגדוד. בישיבת מטה אחרונה של הגדוד שנערכה באותו יום הודיע גיורא שנאן לקציניו על עזיבת קו הגבול וסגירתו הסופית של הגדוד.⁵²² ב-28 במארס 1951 דיווח המפקד כי 380 איש מגדוד 895 נקלטו במשטרת ישראל.⁵²³ דיווחו של המפקד מעיד כי מרביתם של החיילים בגדוד 895 נקלטו במשטרת ישראל והם היוו למעשה את הבסיס להקמתו של "משמר הגבולות".

במהלך שנת 1951 הקימה המשטרה שלוש פלוגות של "משמר הגבולות" במבנה צבאי. הפלוגה הראשונה (פלוגה א) הוקמה בינואר 1951 וזו פעלה באופן מבצעי תחת פיקודה של נפת פתח תקווה. הפלוגה מוקמה במבנה משטרת ראש העין וחלשה על גזרת "המשולש הקטן". שתי פלוגות נוספות הוקמו בשלהי 1951: פלוגה ב הוכפפה לנפת העמקים ומוקמה במבנה משטרת כרכור. תחום אחריותה היה גזרת "המשולש הגדול". פלוגה ג מוקמה במשטרת עפולה, כשתחום אחריותה היה אבטחת גזרת קו הגבול מקיבוץ גשר עד ואדי ערה.⁵²⁴

⁵¹⁶ שם, 19.11.1950.

⁵¹⁷ א"צ, 114/103/1953, "דו"ח כוונות - גדוד חיל הספר 895 ליום 1.12.1950", חתום על ידי גיורא שנאן, מפקד גדוד 895 חיל הספר, 3.12.1949.

⁵¹⁸ שם, 1388/721/1972, "הנדון : צו חיסול יחידה (מס' 276)", רב סרן מ. גולן בשם ראש המחלקה לתפקידי מטה, לקצין מטה חיל הספר, 20.11.1949.

⁵¹⁹ שם, 6/137/1953, "הנדון : פקודת הערכות לחודשי ינואר - מרץ 1951", אלי"מ יעקב פרולוב ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, למפקדת גדוד 895, 7.1.1950.

⁵²⁰ שם, 50/243/1952, "הנדון : מחנה 373 - מחנה זמני לשחרור גדוד חיל הספר 895", סגן גל חיים, שלישי חיל הספר, לאגף המבצעים במטכ"ל, 22.1.1951.

⁵²¹ אמ"י, ל - 2/13, מכתב זימון של עמוס בן גוריון, עוזר המפקח הכללי של משטרת ישראל, למפקדי המחוזות (טבריה, חיפה, תל אביב), 17.1.1951.

⁵²² גיורא, יומן אישי, 8.1.1951.

⁵²³ אב"ג, יומן, 28.3.1951.

⁵²⁴ אלי הוד ואראלה שדמי, תולדות משטרת ישראל: שלב המסד 1948 - 1958, א, ירושלים : משטרת ישראל, 2004, עמ' 332-333 (להלן : הוד ושדמי, תולדות משטרת ישראל).

משטרת ישראל התחייבה להקים את שלוש הפלוגות כבר בינואר 1951, אך לדברי המפקח"ל הדבר התעכב בשל מצוקות כוח אדם.⁵²⁵ פעילות הפלוגות תואמה על ידי קצין מטעם המטה הארצי של המשטרה, סגן מפקח מחוזי בשם מקסים כהן.⁵²⁶ לדידו של בני מוריס פעילותן של הפלוגות שהוקמו על ידי המשטרה לאורך הגבול לא השפיעו על צמצום ההסתננות.⁵²⁷

בשנים 1951-1953 ניסתה משטרת ישראל להקים כוח ייחודי לשמירת הגבולות, ללא הצלחה. כוח זה הוקם רק באפריל 1953 וזה ידוע בימינו כחיל משמר הגבול. את האשמה בעיכוב הקמתו של משמר הגבול תלה לימים יחזקאל סהר בצה"ל וכך כתב בספר זיכרונותיו שנכתב 40 שנה לאחר פירוק חיל הספר: "כאשר יקום אי פעם ההיסטוריון שילמד את הפרשה, יעריך בוודאי את הנוק שנגרם למדינה בשל עקשנותם של מפקדי צה"ל אשר הכשילו את הקמת המשמר במשך ארבע שנים בהן הגבולות היו פרוצים".⁵²⁸ דבריו של סהר משקפים את התנגדות צה"ל לקיומו של כוח ספר אשר יפעל תחת פיקוד המשטרה.

בראשית 1953 עת הגיעה ההסתננות לשיא חסר תקדים הומלץ על ידי משרד הביטחון להגדיל את "משמר הגבולות" ל 1,500 איש ועל הקמת בסיסים עצמאיים משלו. שר הביטחון הורה למשטרה וצה"ל להכין "תכנית לשמירת הגבולות מפני מסתננים, גנבים ושוודים". בסיכומו של דבר נקבע כי אפשר להפקיד בידי משטרת ישראל את האחריות לגבולות מבאר שבע צפונה וזאת אם יעמדו לרשותה 12 פלוגות של משמר הגבול (120 איש בכל פלוגה), תוך שצה"ל ימשיך להיות אחראי לגבולות עם מצרים ועם ירדן. ממשלת ישראל אישרה את התכנית.⁵²⁹

ב-26 באפריל 1953 הוקם חיל משמר הגבול ולמפקדו הראשון מונה פנחס קופל.⁵³⁰ ב-29 באפריל 1950, פורסמה בעיתון "מעריב" ידיעה זו על התארגנותו של החיל: "משמר גבולות נמצא כבר בשלב של התארגנות. מעין ז'נדרמריה מקצועית. כבר הובטח התקציב להקמתו ולא יעבור זמן רב והיחידות הראשונות ייקראו לאימונים. בדעת הממשלה לגייס את המועמדים למשמר זה מחיילים וקצינים משוחררים - לפי בחירה אישית מדוקדקת. זה יהיה כמובן כוח נייד, אולם אנשי המשמר ישוכנו בנקודות ספר בבתים שיועמדו לרשותם על ידי הממשלה. האנשים יעברו אימון צבאי מלא בתוספת הכשרה מיוחדת לתפקיד זה".⁵³¹ הדיווח העיתונאי משקף את תחילתו של פרק חדש בתולדות כוחות הספר של מדינת ישראל.

⁵²⁵ אמ"י, ג - 337/39, מכתב של המפקח"ל יחזקאל סהר, לשר הביטחון, 23.10.1951.

⁵²⁶ הוד ושדמי, תולדות משטרת ישראל, עמ' 33.

⁵²⁷ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 133.

⁵²⁸ סהר, סיפור חי, עמ' 100.

⁵²⁹ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 133.

⁵³⁰ משגב, משמר הגבול, עמ' 207 - 208.

⁵³¹ סופר מיוחד, "מוקם משמר גבולות מקצועי", מעריב, 29.4.1953, עמ' 2.

פרק 9: סיכום ודיון - חיל הספר ותרומתו לביטחון השוטף

9.1 הערכת ההישגים המבצעיים של גדוד 895

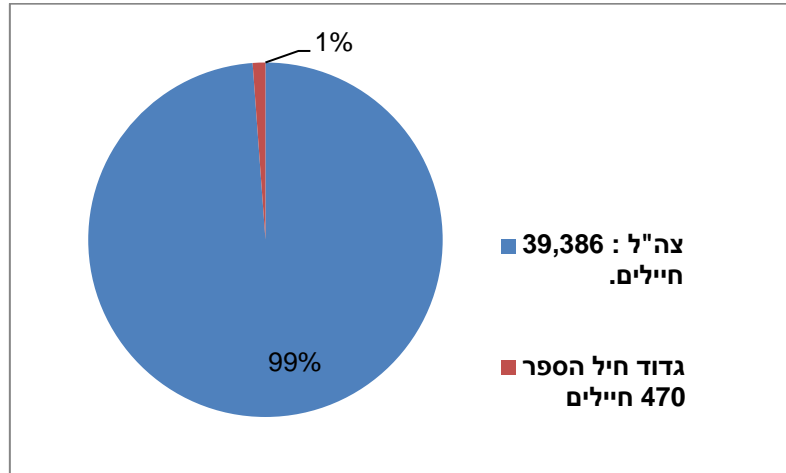
הישגיו המבצעיים של גדוד 895 נבחנו על ידי אגף המבצעים של המטכ"ל. פעולות הגדוד לא זכו להערכה חיובית, ועל כך מעידים התבטאויות המטכ"ל על תוצאות פעילותו המבצעית של הגדוד. עם זה, עובדה זו אינה מעידה בהכרח כי הגדוד נכשל בכל מילוי משימותיו. על מנת לקבל תמונה מהימנה ככל האפשר על הישגיו המבצעיים של הגדוד יוצגו הנתונים העולים מסיכום כל המידע הזמין לגבי פעילותו המבצעית ותוצאותיו. נתוני הסיכום של הגדוד יושוו לנתונים המקבילים של צה"ל בתקופה המקבילה.⁵³²

⁵³² יש להדגיש כי הנתונים אודות נתוני הסיכום של צה"ל הם על פי הערכות בלבד. התקופה הבעייתית ביותר למחסור בנתונים מדויקים הן בשנים 1948-1951, שבמהלכן לא נדרש שום גוף בישראל לרישום שיטתי של הנתונים. להרחבה בסוגיה זו ראה: בני מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 471, הערה 4.

9.2 גודלו היחסי של גדוד 895

חיל הספר מנה בסך הכול שני גדודים, אולם רק גדוד אחד (גדוד 895) שמנה כ-460 חיילים פעל נגד ההסתננות. בשנת 1950 מנה צה"ל 39,386 (מתוכם 8,802 בשירות קבע).⁵³³ להלן תרשים המשקף את גודלו היחסי של גדוד 895 ביחס לסדר הכוח שהיה מצוי בצה"ל בשנת 1950.

תרשים מספר 3 : כוח האדם בגדוד 895 ביחס לכוחות צה"ל.

מן התרשים עולה כי גדוד חיל הספר היווה מבחינת גודלו רק 1% (460 חיילים) מתוך כלל כוחות צה"ל. יש לציין כי לא כל צה"ל עסק בפעילות מבצעית במסגרת הביטחון השוטף. עם זה, היחס המספרי העולה מן התרשים מלמד על מיעוט החשיבות שניתן לכוח שייעודו היה לתת פיתרון לאחת הבעיות המרכזיות של הביטחון השוטף. יחס זה משקף גם את הפער בין תכניתו של דוד שאלתיאל להקים חיל ספר המונה כ-4,500 לוחמים לבין סדר הכוח שהיה מצוי בפועל.

9.3 סיכום הפעילות המבצעית של גדוד 895

להלן טבלה של סיכום ותפוקות נתוני הפעילות המבצעית של גדוד 895, כפי שמשתקפים מדוחות הכוננות החודשיים של הגדוד (יוני 1950 - ינואר 1951).⁵³⁴

טבלה מספר 8 : סיכום נתוני הפעילות המבצעית של גדוד 895

שנת 1950	מארבים	סיורים	מבצעים	סריקות כפר	התקלות עם מסתננים	לכידת מסתננים	הריגת מסתננים
יוני	216	----	1	----	45	10	3

⁵³³ גרינברג, ביטחון לאומי, עמ' 173.

⁵³⁴ הנתונים מבוססים על דוחות הכוננות המבצעיים של גדוד 895 שנשלחו למטכ"ל בחודשים יולי 1950 - ינואר 1951. אי"צ, 114/103/1953.

2	13	10	1	2	12	205	יולי
3	7	12	3	1	44	228	אוגוסט
2	24	7	2	3	8	80	ספטמבר
2	7	4	6	2	18	139	אוקטובר
4	3	33	---	2	46	251	נובמבר
---	---	11	----	3	28	139	דצמבר
3	-----	-----	-----	2	-----	-----	ינואר
19	49	122	12	16	115	1258	סה"כ

מן הטבלה עולה כי במהלך פעילותו המבצעית של הגדוד דווח על 1385 פעולות מבצעיות שונות שביצע הגדוד בין 1-ביוני 1950 לבין 25-בינואר 1951. בחינת אופן החלוקה בין סוגי הפעילויות השונות מראה כי הם כוללים 1258 מארבים, 115 סיורים, ו-12 פעולות סריקה. פעילויות אלה שולבו גם במסגרת 16 המבצעים שביצע הגדוד. מספר ההיתקלויות של הגדוד עם מסתננים עמד על 122. ניתן לראות כי ביוני 1950 מספר ההיתקלויות היה הגבוה ביותר (45 היתקלויות). נתון זה תואם את דיווחו של קצין המודיעין שסבר שההיתקלויות הרבות בחודש יוני 1950 הן שהביאו לירידה בהיקף ההסתננות. כדי לשקף את ממוצע הפעילות היומי של הגדוד חילקתי את מספר הפעילויות לתקופת פועלו של הגדוד. הגדוד פעל באופן מבצעי כשבעה חודשים בלבד (210 ימים). על פי הממוצע הגדוד ביצע לערך 6 מארבים, ו 1.8 סיורים לערך ביממה (נתון של כמות הסיורים משקף את בעיות הניוד והתחבורה בגדוד).

9.4 אבדות בקרב המסתננים

אגף המבצעים של מטכ"ל צה"ל דגל בגישה לפיה ההצלחה במאבק בהסתננות משמעה פגיעה מקסימלית במסתננים. גישה זו באה לידי ביטוי בביקורת שהוטחה על אופן מדיניות הירי שאימץ הגדוד במהלך פעילותו. כלומר, אחד המדדים העיקריים לבחינת הצלחתו של הגדוד היה מספר המסתננים ההרוגים. מן המקורות שברשותי בניתי טבלה שבה מופיעים מספר המסתננים שנהרגו על ידי גדוד 895. בטבלה מופיעים גם הפרטים אודות מועד ההיתקלות, ואופי תגובת כוחות הגדוד להיתקלות.

טבלה מספר 9 : אבדות המסתננים (יוני 1950 - ינואר 1951)

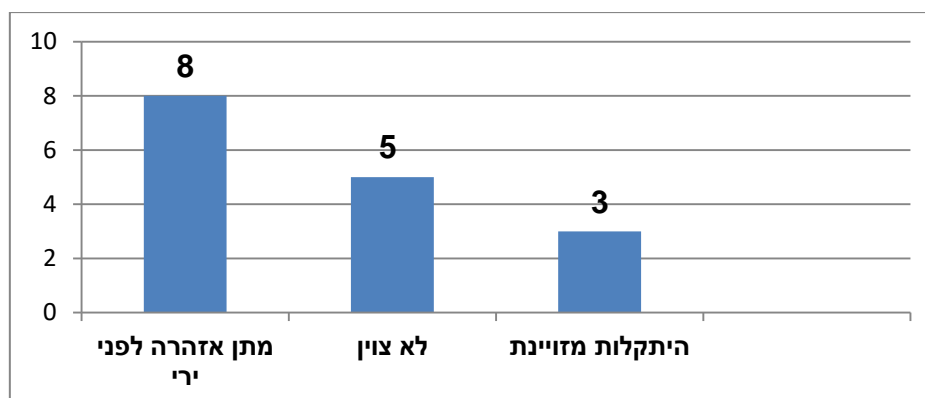
מס"ד	המקור	התאריך	פעילות	מועד	ירי באזהרה	הרוגים
------	-------	--------	--------	------	------------	--------

1	לא צוין	לילה	מארב	9.6.1950	דו"ח מודיעין מס' 1	1
1	ניתנה אזהרה	22: 20	מארב	10.6.1950	אמ"י ל- 2/15	2
1	התקלות מזוינת	לילה	מארב	14.6.1950	דו"ח מודיעין מס' 1	3
1	לא צוין	20: 30	מארב	12.7.1950	דו"ח מודיעין מס' 5	4
1	לא צוין	03: 30	מארב	31.7.1950	דו"ח מודיעין מס' 8	5
1	ניתנה אזהרה	לילה	מארב	2.8.1950	אמ"י - ל 2/15	6
1	ניתנה אזהרה	01: 30	מארב	13.8.1950	מבצע "מקסימוס 2"	7
1	ניתנה אזהרה	12: 00	תצפית	26.8.1950	דו"ח מודיעין מס' 11	8
1	ניתנה אזהרה	לילה	מארב	10.9.1950	דו"ח מודיעין מס' 14	9
1	לא צוין	04: 00	מארב	24.9.1950	דו"ח מודיעין מס' 15	10
2	התקלות מזוינת	לילה	סיור	30.10.1950	דו"ח מודיעין מס' 19	11
1	ניתנה אזהרה	02: 00	מארב	2.11.1950	דו"ח מודיעין מס' 19	12
1	ניתנה אזהרה	לילה	מארב	14.11.1950	דו"ח מודיעין מס' 21	13
2	התקלות מזוינת	02: 00	מארב	15.11.1950	דו"ח מודיעין מס' 21	14
2	לא צוין	ערב	מארב	1.1.1951	דו"ח מודיעין מס' 27	15
1	ניתנה אזהרה	02: 00	מארב	4.1.1951	דו"ח מודיעין מס' 27	16

מסיכום הנתונים אשר בטבלה שלהלן עולה כי בין יוני 1950 ועד ינואר 1951 דווח על 19 מסתננים שנהרגו על ידי גדוד 895. אלה נהרגו ב- 16 היתקלויות שונות. עוד עולה מן הטבלה כי מרביתם של המסתננים נהרגו מפעולות מארב שבוצעו בשעות הערב והלילה.

על מנת לבחון את היחס המספרי של מספר ההיתקלויות שבהן ניתנו קריאות אזהרה לבין היתקלויות שבהן לא ניתנו קריאות אזהרה בניתי תרשים העוסק בחלוקה של אופי התגובה של כוחות הגדוד להיתקלויות.

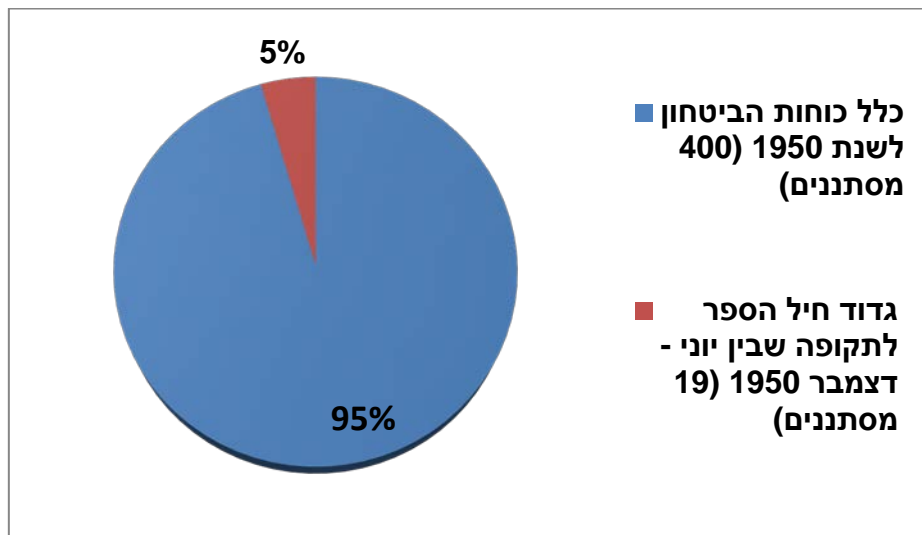
תרשים מספר 4 : התפלגות מאפייני התגובה בגדוד 895 להיתקלויות המסתננים

מן התרשים עולה כי ב 8 היתקלויות מתוך 16 (50%) ניתנה קריאת אזהרה למסתננים לפני ביצוע הירי כלפיהם. ב-5 היתקלויות לא צוין אם ניתנו קריאות אזהרה, ו-3 היתקלויות נוספות היו מזוינות, דבר שלא הצריך על פי הנוהל מתן אזהרה לפני ביצוע ירי.

מן התרשים ניתן ללמוד כי גדוד 895 אימץ מדיניות ירי מדודה וזהירה כלפי המסתננים. טיעון זה מתחזק גם מהביקורת של צה"ל על הגדוד בסוגיה זו, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במהלך העבודה. מסיכום הנתונים המצויים במחקרו של בני מוריס עולה כי במהלך 1950 נהרגו על ידי כלל כוחות הביטחון כ-400 מסתננים בכל רחבי הארץ.⁵³⁵ להלן תרשים המשקף את היחס המספרי של המסתננים שנהרגו על ידי גדוד 895 לכלל כוחות הביטחון.

תרשים מספר 5 : אחוז המסתננים שנהרגו על ידי גדוד 895 בהשוואה לצה"ל

בניתוח תרשים זה יש להביא בחשבון כי הנתונים המסכמים של כלל כוחות הביטחון מתייחסים לכל שנת 1950, בעוד נתוני גדוד 895 מתייחסים רק למחצית השנייה של 1950.

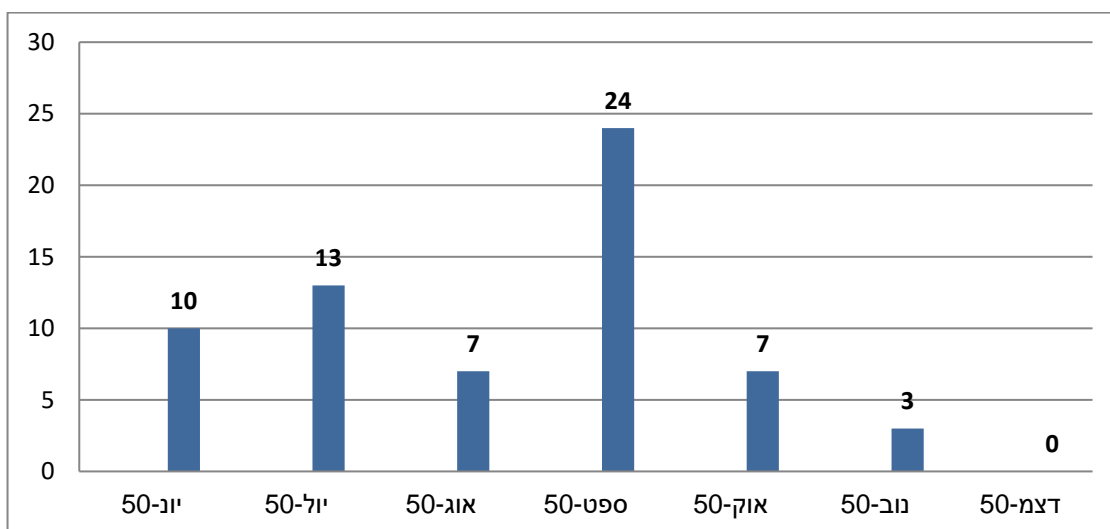
מן התרשים עולה כי במהלך שנת 1950 5% (19 מסתננים) מהמסתננים נהרגו על ידי גדוד חיל הספר. מאחר שהגדוד פעל רק במחצית השנייה של 1950 ניתן להעריך כי בהשוואה חצי שנתית עמד היחס בערך על 7% עד 9%. בהתחשב במדיניות הירי שאומצה בגדוד 895 ניתן לומר כי נתונים אלה משקפים את מגבלות הפתיחה באש, אך גם הישג מבצעי.

9.5 תפיסת מסתננים

מדד נוסף אשר שימש לבחינת הצלחתו של הגדוד היה לכידתם של המסתננים. מן המקורות עולה כי במהלך פעילותו של גדוד חיל הספר נתפסו 49 מסתננים שהועברו לאחר מעצרים למשטרת ישראל. להלן תרשים המשקף את מספר המסתננים שלכד הגדוד על פי חלוקה חודשית.

⁵³⁵ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 156.

תרשים מספר 6 : מספר המסתננים שנלכדו על ידי גדוד 895 בחלוקה חודשית

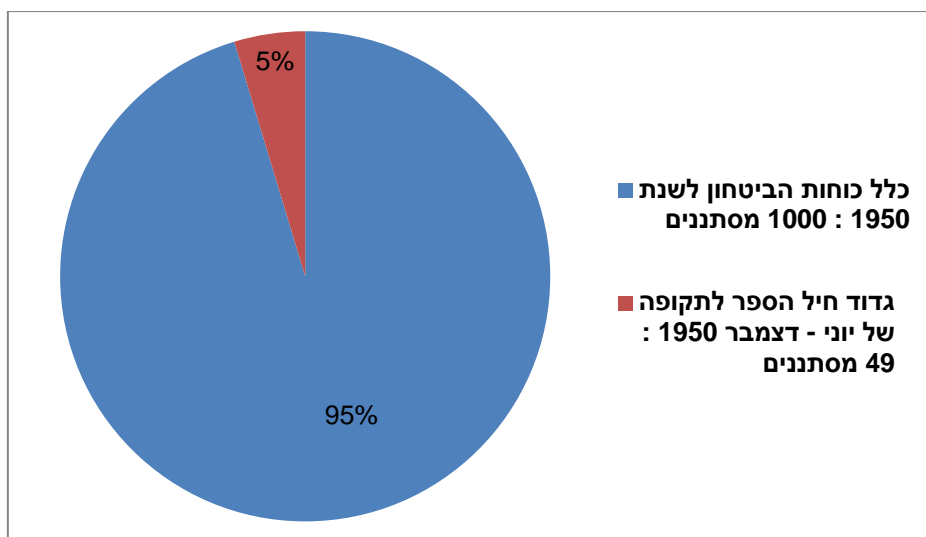
במהלך פעילותו של הגדוד נתפסו 49 מסתננים. מן התרשים ניתן ללמוד כי במהלך חודש ספטמבר 1950 נתפסו 24 מסתננים. החל מחודש אוקטובר 1950 קיימת מגמה של ירידה חדה במספר המסתננים שנתפסו על ידי כוחות הגדוד. מגמה זו ניתן להסביר על רקע הדיונים המואצים שנערכו בשלהי 1950 במשרד הביטחון וצה"ל על פירוק חיל הספר. לדיונים הללו, כפי שראינו במהלך העבודה היו השלכות על אופן ביצוע הפעילות המבצעית, והדבר בא לידי ביטוי בתרשים זה.

מסיכום הנתונים שהוצגו במחקרו של שאול ברטל עולה כי במהלך 1950 דווח על כ-1,000 מסתננים שנתפסו על ידי כלל כוחות הביטחון. נתון זה מבוסס על דו"ח מודיעין העוסק בנושא ההסתננות שהכין אגף המודיעין של צה"ל במאי 1953.⁵³⁶

התרשים הבא יסייע בדינו לעמוד על היחס המספרי של המסתננים שנלכדו על ידי גדוד 895 לבין צה"ל.

תרשים מספר 7 : אחוז המסתננים שנלכדו על ידי גדוד 895 בהשוואה לצה"ל

⁵³⁶ הדו"ח הוכן על ידי סא"ל יהושפט הרכבי, הנתונים הובאו אצל ברטל, הפלסטינים, עמ' 59, הערה 19.

בניתוח תרשים זה יש להביא בחשבון כי הנתונים המסכמים של צה"ל מתייחסים לכל שנת 1950, בעוד נתוני גדוד 895 מתייחסים רק למחצית השנייה של 1950. מן התרשים עולה כי יחס המסתננים שתפס גדוד חיל הספר לשאר כוחות הביטחון עומד על 5%. מאחר שהגדוד פעל רק במחצית השנייה של 1950 ניתן להעריך כי היחס היה גבוה יותר ונע בין 7% - 10%.

9.6 תפיסת תוצרת גנובה ומוברחת

במהלך פעילותו של גדוד 895 נתפסה סחורה גנובה שכללה בין היתר צאן ובקר, בעלי חיים, מוצרי מזון שונים, ותוצרת חקלאית. להלן טבלה המשקפת את כמות הסחורה הגנובה שנתפסה על ידי כוחות הגדוד.

טבלה מספר 10: פירוט התוצרת הגנובה והמוברחת שנתפסה על ידי גדוד 895

המקור	שנה	חודש	יום	מיקום	הפעילות	תפיסת טובין
דו"ח 1	1950	יוני	8	ג. קלקיליה	מארב	2 שקי תפוחים
דו"ח 1	1950	יוני	10	ג. קלקיליה	מארב	רכוש גנוב
דו"ח 1	1950	יוני	10	ג. קלקיליה	מארב	מכתב
דו"ח 1	1950	יוני	11	ג. קלקיליה	מארב	בדים מוברחים
דו"ח 1	1950	יוני	11	ג. קלקיליה	מארב	סחורה מוברחת
דו"ח 5	1950	יולי	6	נ.צ 129216	מארב	שקדים
דו"ח 6	1950	יולי	13	נ.צ 1812190	מארב	סוכריות + בדים
דו"ח 8	1950	יולי	24	בארותיים	סיור	סוכר + בצל
דו"ח 8	1950	יולי	25	טייבה	סיור	סוכר
דו"ח 8	1950	יולי	30	נצרת	סיור	סבון + בדים
דו"ח 8	1950	יולי	30	נ.צ 14591781	מארב	צינורות
דו"ח 8	1950	יולי	30	נ.צ 15131864	מארב	עדר (30 ראש)

דו"ח 9	1950	אוגוסט	6	נ.צ 14651779	מארב	צינורות
דו"ח 10	1950	אוגוסט	11	גניגר	מארב	סחורה מוברחת
דו"ח 10	1950	אוגוסט	13	ג. קלקיליה	מארב	בדים/ מזון
דו"ח 10	1950	אוגוסט	13	נ.צ 15202098	מארב	200 ק"ג סוכר
דו"ח 12	1950	אוגוסט	29	נ.צ 16001190	מארב	סוכר / בדים
דו"ח 13	1950	ספטמבר	1	נ.צ 17802133	מארב	כסף ירדני
דו"ח 13	1950	ספטמבר	4	ג. קלקיליה	סיור	חוטי נחושת
דו"ח 14	1950	ספטמבר	10	נ.צ 15231945	סיור	בדים
דו"ח 14	1950	ספטמבר	16	עין זחלה	מארב	בד/מחברות
דו"ח 15	1950	ספטמבר	19	ואדי ערה	סיור	סוכר/קפה
דו"ח 15	1950	ספטמבר	21	אום אל פחם	סיור	נעליים/ בדים
דו"ח 15	1950	ספטמבר	24	ואדי ערה	מארב	19 תרנגולות
דו"ח 15	1950	ספטמבר	24	ואדי ערה	סיור	8 חתיכות סבון
דו"ח 17	1950	אוקטובר	10	טייבה	מארב	חבילת חוטי טלפון
דו"ח 17	1950	אוקטובר	10	בארותיים	מארב	5 פרות
דו"ח 19	1950	אוקטובר	30	אום סירחן	סיור	חמור וגמל
דו"ח 17	1950	אוקטובר	30	עין דוד	מארב	כלי פריצה
דו"ח 19	1950	נובמבר	1	אום אל פחם	מארב	22 ק"ג סוכר
דו"ח 19	1950	נובמבר	1	נ.צ 15132054	מארב	סוס וחמור
דו"ח 21	1950	נובמבר	15	ג. קלקיליה	מארב	1 פרד
דו"ח 21	1950	נובמבר	15	גלגוליה	מארב	1 עז

נתוני הטבלה משקפים את אופי ההסתננות הפלילי אזרחי איתו נדרש להתמודד גודל 895. קיים קושי לערוך השוואה בין נתוני הסיכום של הגדוד ובין הנתונים הכלליים משתי סיבות. האחת, מאחר שקיים חוסר בתיעוד רציף של דו"חות המודיעין של הגדוד ניתן להעריך כי לגדוד היו הצלחות נוספות בתחום פעילות זה. הסיבה השנייה נעוצה בעובדה שמשטרת ישראל לא תיעדה את כל מקרי השוד והגניבה שבוצעו כתוצאה מההסתננות.

סיכום

מדינת ישראל סבלה בשנה הראשונה לקיומה מבעיות קשות של הסתננות לתחומה. התכנית של דוד שאלתיאל הייתה להקים כוח צבאי בעל אופי ז'נדרמי שייתן את המענה להסתננות. שאלתיאל סבר כי אימוץ מודל המבוסס על רכיבים וטקטיקות פעולה קולוניאליים אותם הכיר הוא הפיתרון המבצעי לבעיות הביטחוניות שנוצרו לאורך גבולות המדינה. לתכניתו של דוד שאלתיאל הייתה פוטנציאל רב, אך זו נדחתה על הסף מאחר וצה"ל לא ראה בה את המודל הראוי למאבק בהסתננות. ניתן להעריך כי גם חוסר האהדה מצד קציני המטכ"ל לדוד שאלתיאל והזלזול באישיותו ובכישוריו הצבאיים תרמו אף הם לדחיית התכנית. דחייתה של התכנית היא שהביאה לבסוף להקמתו של חיל ספר מצומצם יותר, המבוסס על גדוד אחד בלבד (895) שעליו הוטלה המשימה לפעול כנגד ההסתננות. ייחודיותו של גדוד חיל הספר משאר כוחות הצבא שפעלו לאורך הגבול הוא באופי הפעילות שאימץ בכל הקשור ל"מדיניות הירי". ייחודיות זו נבעה מאופי ההכשרה אותם רכשו חיילי חיל הספר במהלך שירותם. גדוד 895 בפקודו של סגן אלוף גיורא שנאן נדרש לפעול בגזרה מצומצמת בקו הגבול עם ירדן, שהיה הבעייתי והמורכב ביותר. ריבוי המשימות המבצעיות אותן ביצע הגדוד בגזרתו לוו בקשיים רבים שכללו בין היתר מחסור בכוח אדם, באמצעי לחימה וכלי תחבורה. קשיים אלו היוו את הגורם המרכזי לחולשתו המבצעית של הגדוד בחלק מהפעולות שביצע. לא ניתן להתעלם גם מההרכב האנושי של הגדוד שרובו היה מבוסס על עולים חדשים ללא ניסיון צבאי, דבר שהקשה אף הוא לקיים פעילות מבצעית ברמה גבוהה יותר מזו שהושגה. ניתן לומר כי גם ריבוי המשימות שהוטלו על הגדוד בתחומים אחרים צמצמו את יכולתו לפעול באופן ספציפי נגד ההסתננות. לצד החולשות נחל החיל הצלחות לא מעטות והביא להישגים מבצעיים. הגדוד הצליח למנוע ניסיונות חדירה של מסתננים מזוינים לתחומי המדינה. הדבר בא לידי ביטוי במספר היחסי הגבוה של המסתננים שנתפסו על ידי הגדוד. בנוסף לכך, הגדוד ביצע פעולות סיכול ומניעה של הברחות פליליות לשוק השחור, ואף סייע לממשל הצבאי לקיים את תקנות הממשל. בו בזמן, סייע הגדוד בשמירה על ריבונות שטח המדינה וזאת באמצעות מתן אפשרות למתיישבי הספר לבצע באופן סדיר את עיבוד האדמות החקלאיות לאורך הגבול. תחום פעולה מבצעי חשוב ויוצא דופן בו פעל הגדוד היה הסיוע לאוכלוסייה הערבית הישראלית במניעת הסתננות ליישוביהם. חשיבותה של פעילות זו היא בראש ובראשונה בעצם קיומה, גם אם לא תמיד הביאה להצלחות מרובות. רוצה לומר, הגדוד סייע לערביי ישראל בעת שאלה נתפסו בעיני הנהגת המדינה כגורם בעייתי ואף עוין כלפי המדינה. בסיוע הגדוד לאוכלוסייה הערבית מומש למעשה העיקרון של ההגנה על ביטחון הנפש והרכוש לה זכאי כל אזרח בישראל, דבר שלא היה מובן מאליו באותה עת. מן המחקר עולים שני גורמים שהביאו להחלטה על פירוקו של חיל הספר. הגורם הראשון קשור במאבקי הכוח בין צה"ל ומשטרת

ישראל על קביעת מקומו של חיל הספר במסגרת כוחות הביטחון. מאבקים אלה הותירו אותו "בין הפטיש לסדן" בכל מהלך קיומו. מצב זה לא אפשר לחיל לפעול באופן סדיר במהלך קיומו. הגורם השני לפירוקו של חיל הספר, נעוץ בתפיסת הכישלון של החיל בעיני צה"ל. לפי תפיסה זו מדד ההצלחה בלחימה בהסתננות נמדדה ב"ספירת גופות". בסופו של דבר, גורמי חטיבת המבצעים בצה"ל לא שיקלו את כל הנתונים בפעילותו המבצעית של הגדוד למרות שהיו לו הצלחות יחסיות בהשוואה לגודלו, פריסתו ותנאי השירות שבהם פעל. ייתכן שמעבר לחוסר ההערכה הכללי כלפי חיל הספר מצד הפיקוד הבכיר בצה"ל, "רוח הרמטכ"ל" השלילית באשר לנחיצותו של החיל הביאו את הפיקוד הבכיר לחפש פגמים מרכזיים בעבודת חיל הספר ואלה נמצאו בראש ובראשונה בקריאות האזהרה לפני הירי ובמספר ההרוגים הקטן, לטעמים, בהיתקלויות עם מסתננים.

כאן ראוי להדגיש שהביקורת של צה"ל על חיל הספר שיקפה את הגישות המנוגדות ביניהם ביחס למלחמה בהסתננות, שבאותה תקופה הייתה פלילית באופייה יותר מאשר ביטחונית. צה"ל הפעיל מדיניות ירי חופשי כלפי גנבים, מבריחים וכדו' בעוד שחיל הספר פעל בנורמות משטריות שבסיסן אזרחי פלילי שכלל אזהרה ורק אחר כך ירי. לימים אימצו היסטוריונים חשובים את הגישה הצה"לית של כישלונות חיל הספר ללא שבחנו לעומק את הישגיו היחסיים, שעלו על כישלונותיו.

מקורות וביבליוגרפיה

מקורות ארכיונים

1. ארכיון המכון למורשת בן גוריון בשדה בוקר (אב"ג)

- יומני בן גוריון.

2. גנזך המדינה ירושלים - ארכיון מדינת ישראל (אמ"י)

- פרוטוקולים של ישיבות הממשלה הראשונה 1949 - 1950.
תיקי חיל הספר / משטרת ישראל

- ל - 2/13

- ל - 2/15

תיק שירות המודיעין

- ג - 316/35

תיק משרד ראש הממשלה

- ג - 337/39

תיק משרד הפנים

- ג - 2206/38

תיק משרד המשפטים

- ג - 5664/1

3. ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון - תל השומר (א"צ).

תיקי חיל הספר

- משלוח 107/2169/1950

- משלוח 50/243/1952

- משלוח 22/28/1960

- משלוח 67/854/1952

- משלוח 131/220/1970

- משלוח 137/580/1956

- משלוח 1386/721/1972

- משלוח 433/854/1952

- משלוח 25/95/1951

- משלוח 18/1291/1951

- משלוח 114/103/1953

- משלוח 1388/721/1972

- משלוח 28/1166/1951

- משלוח 11/258/1954

- משלוח 124/266/1951

- משלוח 65/123/1957

תיקי משטרת ישראל.

- משלוח 33/2169/1950
- משלוח 95/108/1952
- משלוח 44/1226/1951
- **תיקי מטכ"ל / לשכת הרמטכ"ל.**

- משלוח 52/95/1951
- משלוח 253/854/1952
- משלוח 8/2169/1950
- משלוח 394/488/1955
- משלוח 90/28/1960
- משלוח 28/166/1951
- משלוח 19/61/1952
- משלוח 34/108/1952
- משלוח 33/1199/1951
- משלוח 6/137/1953
- משלוח 44/1266/1951
- משלוח 47/1226/1951
- משלוח 13/108/1952
- **תיק מיעוטים בישראל.**

תיק שאול אביגור.

- משלוח 624/580/1956
- **תיק הפרקליטות הצבאית/ כללי.**
- משלוח 61/1559/1952

4. ארכיון ציוני מרכזי ירושלים (אצ"מ)

- תיק A 245/44 - אוסף קלטות
- תיק PHKH/1287348 - אוסף תצלומים

5. ארכיון קיבוץ אפיקים (אק"א)

- תיק קורות חיים גיורא שנאן (גירה).

6. אוסף אישי גיורא שנאן (הרצליה)

- יומן (גיורא, יומן אישי)
- תכתובת (גיורא, תכתובת אישית)

ספרים

1. אייל, יגאל. האינתיפאדה הראשונה, דיכוי המרד הערבי על ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939, צה"ל : מערכות, 1988.
2. ארגמן, יוסף. הגבול; פרשיות בתולדות מג#ב, תל - אביב : משרד הביטחון, תשנ"ו.
3. בעז, אריה. עלום ונוכח בכל - סיפור חייו של שאול אביגור, תל-אביב : משרד הביטחון, 2001.
4. בעז, אריה. שורשי משרד הביטחון ותחומי האחריות 1948 – 1952, מושב בן שמן : משרד הביטחון, 2013.
5. ברור, משה, גבולות ישראל : עבר - הווה - עתיד, היבטים גיאוגרפיים מדיניים, תל-אביב : יבנה, 1988.
6. ברטל, שאול. הפלסטינים מהנכבה לפדאיון 5: 2 – 1956, ירושלים : כרמל, 2009.
7. גולן, ארנון. שינוי מרחבי - תוצאות המלחמה; השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל 59: 2- 61: 2, שדה בוקר : המכון למורשת בן גוריון, תשס"א.
8. גולן, שמעון. גבול חם מלחמה קרה - התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל 1949 - 1953, תל-אביב : משרד הביטחון, 2000.
9. גיא, כרמית. מסע ליד חנת, תל-אביב : עם עובד, 1992.
10. גלבר, יואב. היסטוריה- זיכרון ותעמולה; הדיסציפלינה ההיסטורית בארץ ובעולם, תל-אביב : עם עובד, 2007.
11. גלבר, יואב. למה פרקו את הפלמ"ח; הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה, ירושלים : שוקן, תשמ"ו.
12. גלבר, יואב. קוממיות ונכבה - ישראל- הפלסטינים ומדינת ערב, אור יהודה : דביר, 2004.
13. גימשי, דני. משטרה בדמוקרטיה, ירושלים : משטרת ישראל, 2003.
14. דרורי, זאב. אוטופיה במדים; תרומת צה"ל להתיישבות- לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה, שדה בוקר : המכון למורשת בן גוריון, 2000.
15. הוד אלי, ואראלה שדמי. תולדות משטרת ישראל- (שלב המסד 1948 - 1958) א, ירושלים : משטרת ישראל, 2004.
16. טל, דוד. תפיסת הביטחון השוטף של ישראל; מקורותיה והתפתחותה 5: 2- 67: 2, שדה בוקר : המכון למורשת בן גוריון, 1998.
17. לוי, יצחק (לויצה). תשעה קבץ - ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, תל - אביב : מערכות, תשמ"ו.

18. מוריס, בני. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים- 58: 2 – 1949, תל-אביב : עם עובד, 1991.
19. מוריס, בני. מלחמות הגבול של ישראל- 5: 2 – 67: 2, תל-אביב : עם עובד, 1996.
20. נאור, מרדכי. הרמטכ"ל הראשון יעקב זורגי, מושב בן שמן : מערכות, 2011.
21. נמרוד, יורם. ברירת השלום ודרך המלחמה ; התחוות דפוסים של יחסי ישראל ערב 58: 2 . 61: 2, גבעת חביבה : המכון לחקר השלום, 2000.
22. סהר, יחזקאל. סיפור חיי - זיכרונות המפכ"ל הראשון של משטרת ישראל, תל-אביב : משרד הביטחון, 1992.
23. סופר, ארנון. פנינה, גזית. מרחב התפר בין שרון לשומרון, אוניברסיטת חיפה, 2005.
24. סלוצקי, יהודה. ספר תולדות החגנה, ב, (מהגנה למאבק), תל - אביב : מערכות, 1964.
25. צור, אלי. שומר לישראל ; פרקי חייו של דוד שאלתיאל, תל-אביב : משרד הביטחון, 2001.
26. קדיש, אלון. (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח - תש"ט : דיון מחודש, רמת אפעל : משרד הביטחון, 2005.
27. קרויזר, גד. הטיגארטים - חקמת מצודות המשטרה הבריטית בארץ ישראל 49: 2 –
28. 54: 2, מקווה ישראל : ספריית יהודה דקל, המועצה לשימור אתרי מורשת ישראל, 2011.
28. ראובני, יעקב. ממשל המנדט בא"י 31: 2 – 59: 2 ; ניתוח היסטורי מדיני, רמת גן : אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ג.
29. רגב, יואב. מנחמיה – מלחמיה ; מושבה בעמק הירדן, נתניה : אחיאסף, 2006.
30. רובינשטיין, דני. חיבוק התאנה ; זכות השיבה של הפלסטינים, ירושלים : כתר, 1990.
31. רוזנטל, ימימה. (עורכת) יצחק רבין, מבחר תעודות מפרקי חייו, כרך ראשון 1922-1967, ירושלים : גנזך המדינה, 2005.
32. שדמי, נחום. קו ישר במעגל החיים, תל-אביב : משרד הביטחון, 1995.
33. שור, נתן. תולדות ירושלים, תל - אביב : דביר, 1987.
34. שטנדל, אורי. ערביי ישראל ; בין הפטיש לסדן, ירושלים : אקדמון, תשנ"ב.
35. שטרית שלומי, קוסובסקי אורי. משטרת ישראל בשביל ישראל - מבני משטרה היסטוריים בארץ ישראל. ירושלים : משטרת ישראל, תשע"ד.
36. שיף, יהודה. (עורך), צה"ל בחילו : אנציקלופדיה לצבא וביטחון, תל אביב : רביבים, 1981.

37. שלום, זכי. מדיניות בצל מחלוקת; מדיניות הביטחון השוטף של ישראל- 2: 5- 67,

תל- אביב : משרד הביטחון, 1996.

38. שנאן, חגי. 71 לזכרו של עזי שטאן, הוצאה פרטית: הרצליה, 2010.

39. Clive, Emsle. Gendarmes and State in Nineteenth - Century Europe, Oxford, 1999.

40. Horne Edward , A Job Well Done: A History of the Palestine Police 1920 - 1948, Sussex, England : The Book Guide Ltd, 1982

41. Laffin, ohn. The French Foreign Legion, J .M. Dent, London, 1974.

42. Morris, Benny. The Birth of the Palestinian Problem, 1947 -1949. New York,1987.

43. Prescott, Joon Robert Victor, Political Frontiers and Boundaries, London,1987.

מאמרים

1. אייל יגאל, ואורן עמירם. "מצודות טיגרט - שלטון וביטחון בכפיפה אחת - הרעיון

המדיניות והיישום", קתדרה, 104, (תשס"ב), עמ' 95-126.

2. אורן, דורון. "מבצע קדם - התכנית להבקעת החומה וכיבוש העיר העתיקה", אריאל, 183

- 184, (2008), עמ' 49-56.

3. אלכסנדר, אסתר. "כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל", עיונים בתקומת

ישראל 2, (תשנ"ב), עמ' 79-93.

4. אפרת, אלישע. " דגמים של התיישבות ספר בישראל", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ

ישראל, י"א (תש"ס), עמ' 87 - 99.

5. ביגר, גדעון. "קווי שביתת הנשק של ישראל – 1949" בתוך: מרדכי נאור (עורך), שנה

ראשונה לעצמאות 59: 2- 5: 10, ירושלים : יד יצחק בן צבי, תשמ"ד, עמ' 201-212.

6. בנדמן, יונה. "חיל הספר העבר ירדני", בתוך: גרשון ריבלין (עורך). עלי זית וחרב -

מקורות ומחקרים בגנטי החגנה, ב, תל- אביב: המרכז לתולדות כוח המגן "ההגנה",

תשנ"ב, עמ' 207-231.

7. בר און, מרדכי. "המאבק על הישגי תש"ח - מדיניות הביטחון של ישראל". בתוך: צבי

צמרת וחנה יבלונקה (עורכים). העשור הראשון תש"ח - תש"ט, ירושלים : יד יצחק בן

צבי, 1997, עמ' 11 -26.

8. בר און, מרדכי. "מלחמות קטנות - מלחמות גדולות: הערות נוספות לוויכוחים על מדיניות הביטחון של ישראל בעשור הראשון", קתדרה - 94, (תש"ס), עמ' 115-154.
9. בר, ישראל. "טיפוסי צבא", מערכות, 47-46, (אדר תש"ח, מרץ 1948), עמ' 3-8.
10. גלעדי, דן. "ההדרים בשרון - מנוף ליישוב ופיתוח האזור". בתוך: אבי דגני, דוד גרוסמן, אבשלום שמואלי (עורכים), השרון; בין ירקון לכרמל, תל - אביב: משרד הביטחון, תש"ן, עמ' 397-407.
11. גרוס, נחום. "כלכלת ישראל", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון תש"ח - תש"ט, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1997, עמ' 137-150.
12. גרינברג, יצחק. "ביטחון לאומי ועוצמה צבאית - בין מדינאי למצביא", עיונים בתקומת ישראל, 1, (תשנ"א), עמ' 170-190.
13. גרינברג, יצחק. "השפעת האילוץ הכלכלי על מבצעי ההכרעה במלחמת העצמאות - מבט נוסף". בתוך: אלון קדיש (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח - תש"ט - דיון מחודש, תל - אביב: משרד הביטחון, 2004, עמ' 793-800.
14. דיין, משה. "פעולות צבאיות בימי שלום", מערכות, קי"ח - קי"ט (תשי"ט), עמ' 54-61.
15. דרורי, זאב. "צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים", עיונים בתקומת ישראל, 16, (תשס"ו), עמ' 243-274.
16. טל, דוד. "הסכם מפקדים מקומיים (ישראל-ירדן) - כישלוננו של ערוץ הידברות ישיר", קתדרה, 71, (תשנ"ד), עמ' 116-149.
17. כספי, יהושע. "המעבר ממשטרת המנדט למשטרת ישראל", בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 58: 2-5: רציפות ותמורות, חיפה: מוסד הרצל לחקר הציונות, 1990, עמ' 279-290.
18. לויתן, יניב. "מלחמת המוחות - ראשיתה של התעמולה המודרנית", מערכות, 416, (2007), עמ' 52-57.
19. לורך, נתנאל. "בן גוריון וקביעת ירושלים כבירת ישראל", בתוך: חגית לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"ט, עמ' 377-403.
20. לזר אוסצקי, שרה. "הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים בעשור הראשון 1948-1958", המזרח החדש מ"ג, (תשס"ב), עמ' 103-132.

21. מן, ניר. "הרמטכ"ל הראשון יוצא לאור", מערכות, 442, (אפריל 2012), עמ' 74.
22. משגב, טל. "משמר הגבול לקראת מלחמת סיני ובמהלכה - בין צבא למשטרה", בתוך: חגי גולן ושואל שי (עורכים), ברעם המנועים; 61 שנה למלחמת סיני, תל-אביב: משרד הביטחון, 2006, עמ' 201-225.
23. נאור, מרדכי. "חזית העורף וההתגייסות במלחמת העצמאות", ישראל, 4, (2003), עמ' 39-57.
24. סדן-לובנשטיין, נילי. "ז'אנר היומן וז'אנר סיפור הזיכרונות - נקודות תצפית, פרספקטיבה, זמן וריתמוס", עלי שיח, 15-16, (תשמ"ג), עמ' 133-138.
25. עבאסי, מוסטפא. "כיבוש נצרת: העיר הערבית ששרדה את המלחמה", עיונים בתקומת ישראל, 20, (תשי"ע) עמ' 101-121.
26. עופר, פנחס. "תכנית להקמת צבא יהודי עצמאי בארץ ישראל לפני מלחמת העולם השנייה". בתוך: גרשון ריבלין (עורך). עלי זית וחרב - מקורות ומחקרים בגנוי המדינה, א, תל-אביב: המרכז לתולדות כוח המגן "ההגנה", 1990, עמ' 75-102.
27. צחור, זאב. "מפא"י, מפ"ם והקמת ממשלת ישראל הראשונה 1949", עיונים בתקומת ישראל, 4, (תשנ"ד) עמ' 378-399.
28. קדיש, אלון. "מפ"ם וביטחון: עמדותיה הפומביות של מפ"ם בנושאי צבא וביטחון 1947-1954", בתוך: אלי צור (עורך), לא יוכלו בלעדינו; עמדות מפ"ם בשאלות חוץ וביטחון 2: 59-67, קובץ מחקרים, ב, גבעת חביבה: יד טבנקין, תש"ס, עמ' 15-89.
29. קוסובסקי, אורי. "חיל הספר של עבר הירדן בגבול הצפון בשנים 1944-1948", בתוך: ניר מן (עורך), עלי זית וחרב - משטרת ארץ ישראל - עיונים בתולדות המשטרה בתקופת המנדט הבריטי, יד, רמת אפעל: העמותה לחקר כוחות המגן ע"ש ישראל גלילי, 2014, עמ' 136-166.
30. קרויזר, גד. "הקמת גדר הצפון במרד הערבי ושאלת כישלונה: בחינה מחודשת, קתדרה, 120, (תשס"ז), עמ' 201-230.
31. קרויזר, גד. "משטרה קולוניאלית אזרחית או משטרה קולוניאלית חצי - צבאית", בתוך: ניר מן (עורך), עלי זית וחרב - משטרת ארץ ישראל - עיונים בתולדות המשטרה בתקופת המנדט הבריטי, יד, רמת אפעל: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, 2014, עמ' 57-98.

32. רוזנטל, ימימה. "ממלחמה להסכם - שיחות שביתת הנשק בין ישראל לשכנותיה, 1949", בתוך: מרדכי נאור (עורך). שנה ראשונה לעצמאות 1948 - 1949, 10, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ח, עמ' 177-200.
33. שלום, זכי. "מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956: דילמות מרכזיות", עיניים בתקומת ישראל, 1, (תשנ"א), עמ' 141-169.
34. שנאן, גיורא. "חיל הספר - חילנו החדש", מערכות, 60, (דצמבר 1949), עמ' 7.

עבודות שלא פורסמו

1. קוסובסקי, אורי. "חיל הספר העבר ירדני 1926-1948", עבודה לקבלת תואר מוסמך: אוניברסיטת חיפה, 2007.

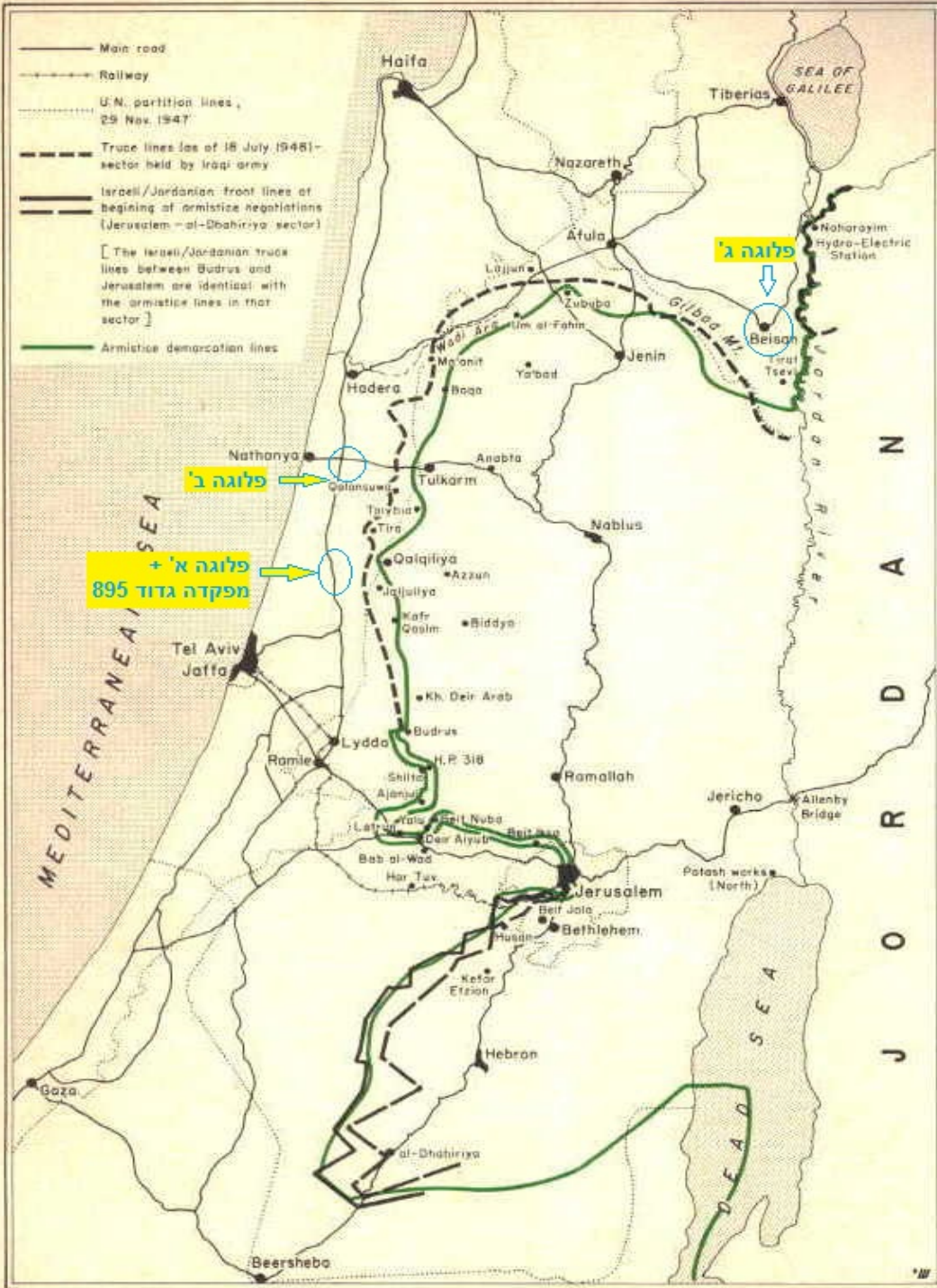
עיתונות

1. **במחנה** - עיתון שבועי היוצא לאור משנת 1934 על ידי ההגנה ומשנת 1948 על ידי צה"ל, תל-אביב.
2. **דבר** - עיתון יומי שיצא לאור בשנים 1925-1996 על ידי תנועת העבודה, תל-אביב.
3. **הארץ** - עיתון יומי היוצא לאור משנת 1918.
4. **הד המזרח** - ביטאון שבועי ליהדות הספרדית שיצא לאור בשנים 1949-1951 על ידי עדת הספרדים, ירושלים.
5. **הצופה** - עיתון יומי היוצא לאור משנת 1937 על ידי תנועת המזרחי והפועל המזרחי, תל-אביב.
6. **חרות** - עיתון יומי שיצא לאור בשנים 1948-1965 על ידי תנועת חרות, תל - אביב.
7. **ידיעות אחרונות** - עיתון יומי היוצא לאור משנת 1939.
8. **מעריב** - עיתון יומי היוצא לאור משנת 1948, נוסד על ידי עיתונאים שפרשו מידיעות אחרונות.
9. **על המשמר** - עיתון יומי שיצא לאור בשנים 1943-1995 על ידי הקיבוץ הארצי (השומר הצעיר).

נספחים

נספח מספר 1: גזרת הפעילות של גדוד 895

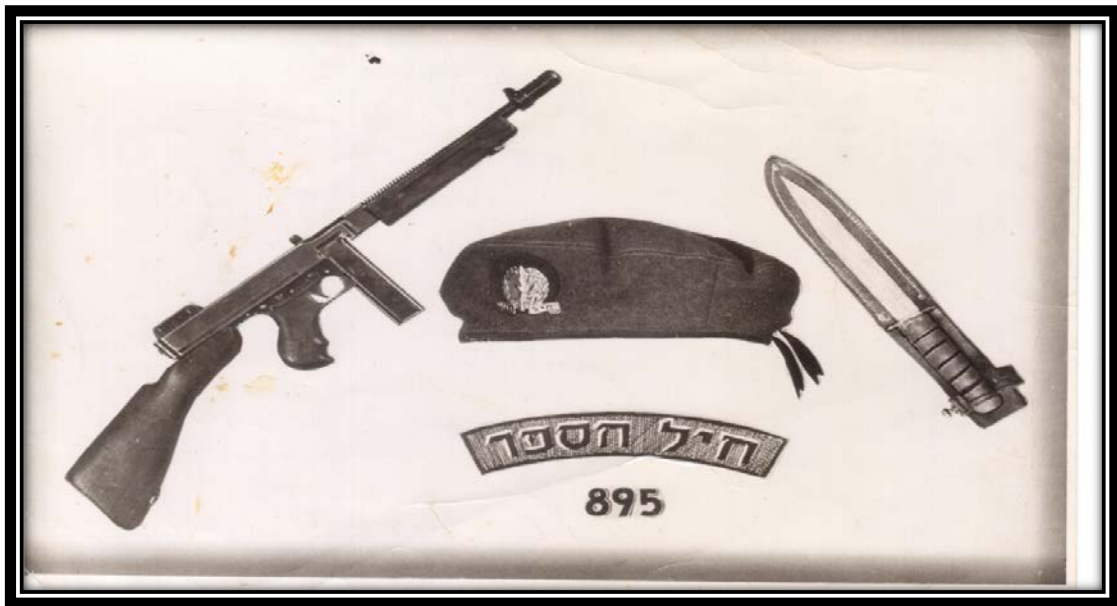
JORDANIAN-ISRAELI FRONT AND ARMISTICE LINES (NORTH)

נספח מספר 2 : תמונות

תמונה מס' 1 : מפקדת גדוד 895 (חיל הספר) בנווה ימין ינואר 1951.
מקור: אוסף אישי גיורא שנאן. באדיבות מר חגי שנאן

תמונה מס' 2 : סמל יחידה גדוד 895 (חיל הספר)
מקור: אוסף אישי גיורא שנאן. באדיבות מר חגי שנאן.

תמונה מס' 3 : כרזה של אגף הגיוס של צה"ל לעידוד הגיוס לחיל הספר. (סיסמת הגיוס - "נאמנות ללא גבול לשמירה על הגבול") באדיבות בית המורשת של חיל משמר הגבול.

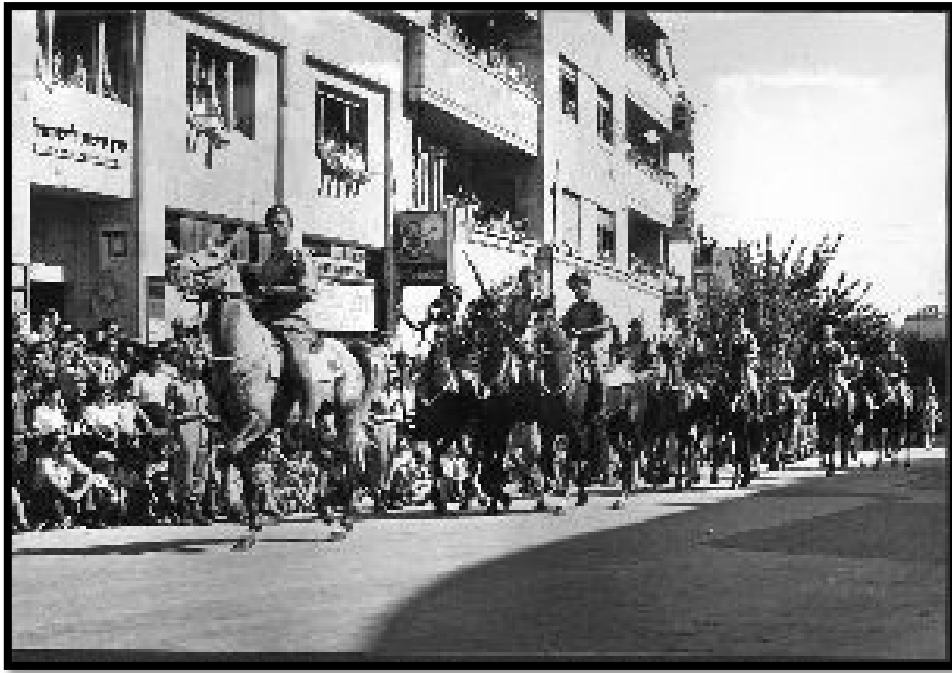
תמונה מס' 4 : המתנדבים הראשונים לחיל הספר בלשכת הגיוס מקור: עיתון "ידיעות אחרונות" 28.10.1949.

תמונה מס' 5 : סגל קציני חיל הספר בכינוס קצינים בבסיס בטירה (מחנה 137)
 יולי 1950. (סגן אלוף גיורא שנאן עומד שלישי מימין).
 מקור: אוסף אישי גיורא שנאן. באדיבות מר חגי שנאן.

תמונה מס' 6 : חיילי גדוד 895 במהלך סריקות לאיתור מסתננים.
 מקור: עיתון "במחנה", 28.9.1950 (צילום : עמוס פורת)

תמונה מס' 7: פרשי חיל הספר במצעד יום העצמאות בירושלים, (23.4.1950).

מקור: אוסף תצלומים - ארכיון ציוני מרכזי PHKH/1287348

תמונה מס' 8 : סגן אלוף גיורא שנאן (יושב) במהלך אימון מסע של פלוגה ב

בוואדי ערה (4.7.1950)

מקור: אוסף אישי גיורא שנאן. באדיבות מר חגי שנאן.

תמונה מס' 9 : פרשי חיל הספר במהלך תמרון ללכידת מסתננים
מקור : עיתון "במחנה", (3.11.1949).

תמונה מס' 10 : חייל מגדוד 895 מצויד במקלע גדודי 34
מקור : עיתון "במחנה" 28.9.1950 (צילום : עמוס פורת).

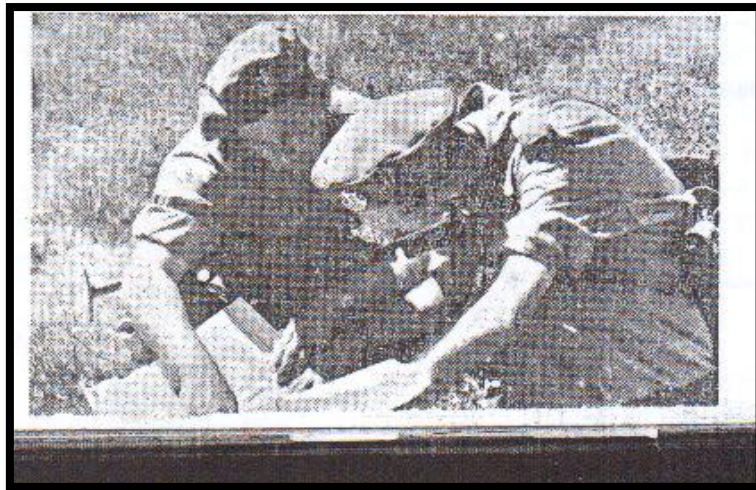
תמונה מס' 11 : קצין הקשר של גדוד 895 במהלך פעילות מבצעית
מקור : עיתון "במחנה" 28.9.1950 (צילום : עמוס פורת)

תמונה מס' 12 : חולייה של גדוד 895 בפעילות מארב
מקור : עיתון "במחנה" 28.9.1950 (צילום : עמוס פורת)

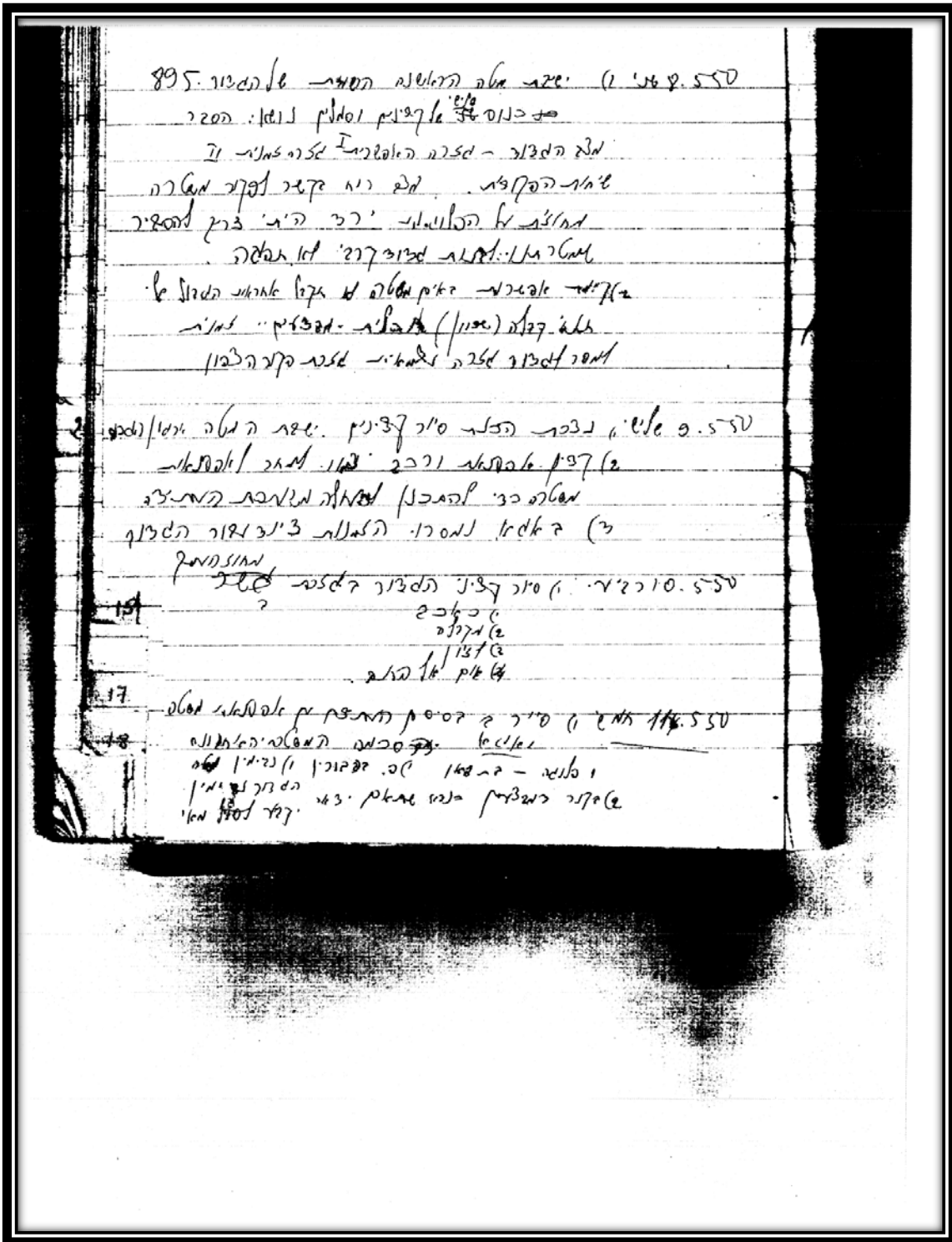
תמונה מס' 13 : סגן אלוף גיורא שנאן (יושב ליד הגה הרכב) בשיחה עם מפקד חוליה שתפש מסתננים.
מקור : עיתון "במחנה" 28.9.1950 (צילום : עמוס פורת).

תמונה מס' 14 : קציני גדוד 895 מזהים על המפה את מיקום פעילותם.
מקור : עיתון "במחנה" 28.9.1950 (צילום : עמוס פורת).

**תמונה מס' 15 : תחנת הרכבת אייל (קלקיליה)
צילום : יוסף אוחיון (15.7.2014).**

דף מיומנו האישי של סגן אלוף גיורא שנאן (מאי 1950)
מקור: אוסף אישי גיורא שנאן. באדיבות חגי שנאן

גדוד חיל הספר 895
פלוגה א'
אלול תש"ו
ספטמבר 1950

אמ"ל

40/31
14.9

דו"ח סיור וחסימה בלילה 4-5.9.60

המארב בכה של 3 איש יצא לסיור שהתחיל (מכביש המוביל) עם הגבול
בנקודת הכביש כפר סבא - קלקיליה. שעת היציאה 1830.

המטרות:
סיור הטעיה ומארבים במקומות בלתי צפויים לערבים.

מטרות שניות:
הפגנה בפני כוחות היחידה שאפשר לצאת למארב.
מזיגן דק עם אקרה ותת.

תחילת הסיור:
בשעה 0910 בנ.ג. מארב 18 הרגישו אנשי הסיור בבער שורק, אחרי זה
הוברר שהוברר צפו על סנה להזהיר 3 ערבים שכונתם היתה כנראה לחצות
את הגבול, אנשי הסיור חזרו כדרך הסתר לאותה הנקודה, אבל כנראה
הערבים ריחרו על בסינם לעבוד את הגבול.
בנקודה זו הסיור התקדם עם הדרך המובילה סביבין שומרי האפורוסוס
לאייל. בדרך נתקבלה ידיעה שערבים חצו את הגבול בדרך של חורבה
"הנוטה". אנשי הסיור תפסו מארב - חסימה בדרך הזאת נבשעה 2230 הוצבו
על אותה הדרך 2 הסיפות בכה של 10 איש.
בשעה 4 לפנות בקר עלו על המהחטמות 3 ערבים שהוברר ע"י יריות
שנפתחו לפני הזמן. הערבים השאירו 2 מבילות חוטי בחושט וחולצה לבנה,
הדברים נכסרו בחורה.
בשעה 2000 לפנות בקר נשטעו יריות מכון ביר אלי"הו. במקום
יצא קומנדקר עם 4 איילים והוברר שהמארב ביר-אליהו הוא כביכול 2
ערבים וירו עליהם.
הק.ק.ר השטין בסיורו לאורך הגבול בנקודת הכביש קלקיליה-כפר סבא
עד לאייל ושש חזרה בדרך המובילה מתחנת הרכבת לבסיס הפלוגה.
בטר סיור הרכב, שעה 0846.

אמיתי שמואל, סרן,

מפקד הפלוגה.

דו"ח סיכום של סיור גדוד 895 בציר כפר סבא - קלקיליה 4.9.1950

מקור : אמ"ל, ל - 2/15.

תקנות מכשירי 6

1:100000
1:100000
1:100000

1. זריעה
 א. השטח - חרי ודלי ערה, סירוח, לפיכך חורה - עפולה, מרדכי קלקיליה.
 ב. האויב - כחות סטכניים ומכריחים, מפירי עוזר, סודים המבטלים על ישובי
 גבול ערביים. - בהם נלאם הגדוד כרגיל.
 ג. כהתינו - פלוגות א, ב, ג, יחידת סטה.

2. מוכח
 א. טכה סרובות לכוח האויב בטח המוגדר בפעיה 8.
 ב. הרמת רוח הגדוד לאחר הודעת החיסול.

3. משימת שטח
 א. גזרת הפעולה - לצורך מבצע זה יחולק השטח כדלקמן:
 פלוגה א' - מרדכי קלקיליה.
 פלוגה ב' - חר' סרובס
 16422122 .נ.צ. שיין מוחר
 16322124 .ג.צ. קטר שראיה
 16322112 .נ.צ. אין טלכא
 16022120 .ג.צ. עין זחלה
 16252107 .נ.צ. עין עליה
 16102105 .נ.צ. ברתעה
 15952110 .נ.צ. פלוגה ג' - חר' סלים
 16192163 .נ.צ. חר' טלחים
 16702140 .ג.צ. אום אל אטור
 16582159 .נ.צ. אום אל פחם
 16472137 .נ.צ. יחידת סטה - חר' מאריה
 16002153 .נ.צ.

ג. **שטח הפעולה** - 1. פלוגה א' תבא לשטח בכחות מוגברות אשר תפעלנה בטח
 מארבים, הכטחה עצמית ופגזות.
 2. כל יחידה לא תפוצל ליחידות משנה.
 3. לכחירת קומרות יש לשים לב לאוביקט ולא לקומרות מעבר.
 4. פלוגה ב' ו-ג' ויחידת המטה יסמכו בכל חרצה כבבטים
 לפעולה.

ג. **כסתרון מבצעים** - 1. פלוגה א' - כרגיל.
 2. פלוגות ב' ו-ג' ויחידת המטה - בהגיען לאורכות
 עליהן להרויע לתושבים כי אין לצאת מהישוב עם השכה.
 (טכני להתחשב עם שעה העוצר הרגילה. יש להבטיח דובר
 ערביים בכל אוליות).
 2. תנועה לכל האורכות תיעשה ברבל, כולל עטרות פקוד
 פלוגות וברדיות.
 3. אין להרשות התקלויות והכנסת אורחים.
 ד. **מפעל אש** - 1. פלוגה א' - אין לפתוח באש לסרחק עולה על 20 מטר.
 2. פלוגה ב' ג', ויחידת סטה - בתוך ישובים אין לפתוח באש
 אלא לאחר אזהרה.

פקודת מבצע "מקסימום" 6 - מבצע למניעת הסתננות לכפרים הערביים

מקור : אמ"י 2/15

Abstract

This research deals with the Frontier Force established in October 1949 by Major General David Shaltiel. The reason for establishing the Force was the IDF's difficulty in putting an end to the phenomenon of ever growing illegal immigration following the ceasefire signed between Israel and its Arab neighbors. Though the Frontier Force was disbanded in January 1951, it served later as the conceptual basis for the establishment of the current border police force.

The purpose of this study is to examine the Frontier Force's performance and contribution to the security of the State of Israel. The study is based on diverse sources from archives, diaries, memoirs and newspapers of the time. There are two reasons that make the Frontier Force unique and research-appropriate. First, the Frontier Force was the first military force established after the founding of the State, which was commissioned to deal with problems of infiltration. So far no study of the Frontier Force had been carried out, and therefore this research will contribute to the study of the Frontier Forces. The second reason relates to the rules of engagement used by the Frontier Force against the illegal immigrants during its activity. These rules were strongly against the policies implemented by the IDF.

Exposing the obscure story of the Force proves that Frontier Force constituted an important chapter in the history of the security of the State of Israel, a chapter that has been missing from its historical narrative. The study reveals David Shaltiel's original plan for the establishment of the Frontier Force, the processes that led to its founding, and the circumstances that led to its disbandment. The study further reveals the many difficulties experienced by the Force from its first day to its last. These included, inter alia, lack of manpower, weapons, mobility and transportation, and more. An examination of these issues is an integral part of this study, as they have largely influenced the Force's operations.

The following study contains several new findings: For the first time, the initial plans to establish the Frontier Force is examined, in connection with frontier forces that were operating throughout the British Empire, as well as the models and tactics applied in Israel by the British. The study's most important revelation is the exposing of the Force's areas of operational activity, with a detailed examination of the operations carried out by the Force during its existence. Our results indicate that the

Frontier Force made an important and significant contribution to the routine security of the State. The study also found that the reason that led to the disbanding of the Frontier Force was rooted in the power struggles between the IDF and the Israeli police, concerning the Force's position and status within the security forces. An additional reason to the Force's dismantling as indicated by the study is the different approaches adopted by the IDF and the Frontier Force regarding the nature of the fight against illegal immigration. There is no doubt that exposing the Frontier Force's story will add new insights to the history of the establishment and activity of the security forces during the early stages of Israel's history.

This paper is divided into nine chapters dealing with various fields related to the establishment and activity of the Frontier Force. The Introductory chapter presents the research topic and objectives.

The first chapter is devoted to the historical background of the security issues that the State of Israel had been dealing with after the signing of the armistice agreements. This background was written in order to put the research into the right perspective, and allow a discussion regarding the necessity of the establishment of the Frontier Force. This chapter will also examine the nature of the military response by the IDF to the problem of illegal immigration in the time preceding the establishment of the Frontier Force.

The second chapter includes a discussion about David Shaltiel's original plan for the establishment of the Frontier Force. The following questions are to be discussed in this chapter: What were the recommendations for the structure and organization of the Frontier Force? Did the plan for the establishment of the Force serve as a new model of the fight against illegal immigration? What were the operating tactics recommended for fighting illegal immigration? And how strongly was Shaltiel influenced by the models he was introduced to in France and by the British operations in Israel, part of which handled border limits? An examination of these issues will help us in understanding the uniqueness and character of the Frontier Force that David Shaltiel desired to establish.

The third chapter discusses the factors that led to the rejection of David Shaltiel's plan for the establishment of the Frontier Force. This issue will be examined in a broader perspective, with reference to Israel's military, political and social-economic aspects at that time.

The fourth chapter deals with the establishment of the Frontier Force, which was set up in a different format than the one recommended by David Shaltiel. The chapter will hold an in-depth analysis of the recruitment process for the Frontier Force alongside an examination of the nature of the volunteers recruited. An examination of these processes will draw us a reliable picture of the composition of the Frontier Force. This chapter will also examine the training principles provided to the recruits by the Frontier Force in order to fight illegal immigration.

The fifth chapter deals with the discussions held at the Defense Ministry and the IDF about the transfer of the Frontier Force to the Israeli police. The Transferring of the Force to the Israeli police raised problems that directly affected the Force's operational activity, and these will be presented in detail. These issues are related to the Force's organizational structure, personnel, weapons, mobility and transportation, housing conditions, communications and intelligence.

The sixth chapter will analyze the nature and properties of the Frontier Force's operational activities. An important subject that will be examined in this chapter is the rules of engagement used by the Frontier Force against illegal immigrants. The examination of this issue is of great importance for understanding the different approaches adopted by the Frontier Force and the IDF as to the nature of the reaction to illegal immigration problems.

The seventh chapter examines the areas of operational activities in which the Frontier Force engaged as part of the routine security operations. This examination is based on an analysis of the sources dealing with the Force's operational activities. In order to test the Force's degree of success, we will measure the success of the operations' results, together with a summary of operational activity data.

The eighth chapter deals with the discussions held at the Defense Ministry and the IDF about the dismantling of the Frontier Force. These discussions had a direct effect on the operational activities of the Force, and these will be presented in detail. At the end of the chapter we tied both ends of the dismantling of the Frontier Force and the establishment of "borders' police" force, which two years later became the border police force known today.

The concluding chapter will hold a comparison between the data of the summary of the Frontier Force's operational activities and their contribution to the IDF. Next, conclusions will be presented which will give the answer to the question of the contribution of the Frontier Force to Israel's routine security.

This work was done under the guidance of Dr. Gad Kroizer and Prof. Eyal Regev from the Martin (Szusz) Department of Land of Israel Studies.

Bar-Ilan University

The Frontier Force A Hidden Chapter in the History of the Security of the State of Israel 1949-1951

Joseph Ohayon

This work is submitted as part of the requirements for
obtaining a master's degree in the Martin (Szusz)
Department of Land of Israel Studies.

Ramat Gan

November 2014

